

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№1 (538)
січень-лютий
2018

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава,
Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков*
(Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська
Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Рєєнт* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Рєєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №1 від 25.01.2018 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №15
Підписано до друку 26.02.2018 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Михайловський В.** Володіння «трьох татарських царів» та уявлення про «потрійне Поділля» в битві під Грюнвальдом 4
- Русина О.** Радзивілли й Україна: соціокультурні аспекти взаємин (XVII – середина XVIII ст.) 18
- Томас Приймак (Торонто, Канада).** Вольтер про Мазепу та Україну початку XVIII ст. 46
- Матяш І.** Діяльність надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі (1919–1921 рр.) 73
- Бикова Т.** Кримськотатарський аспект національної політики Кремля у Кримській АСРР (1921–1928 рр.) 98
- Єремеева К. (Харків).** «Перчити і приперчувати!»: завдання радянських сатиричних видань (на прикладі журналу «Перець») 126

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Яременко В. (Хмельницький).** Тарас Шевченко й литовсько-руська доба з історії України 141
- Маврін О.** До питання щодо формування теоретичних засад археографії в УРСР у повоєнний період 159

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

- Александра Ефименко.** Письма из хутора. Об украинской истории (До 170-річчя О.Єфименко та 100-ліття першої публікації її допису) (*вступна стаття О.Яся*) 174

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Ешплбом Е. Червоний голод: Сталінська війна з Україною (<i>С.Кульчицький</i>)	184
Буглай Н. «Епоха Квасневського» в зовнішній політиці Республіки Польща (1995–2005 рр.) (<i>А.Мартинів, Г.Харлан</i>)	205
Історик і Влада (<i>В.Іваненко, Дніпро; В.Кривошеїн, Дніпро</i>)	210
Ткаченко В. Україна: quo vadis – куди йдемо? (<i>С.Падалка</i>)	215

ХРОНІКА

Литвин М. (<i>Львів</i>), Кузь Т. (<i>Львів</i>), Хахула Л. (<i>Львів</i>). Міжнародна наукова конференція «Українська революція 1917–1921 років: історичний досвід та державницька традиція»	220
Віднянський С. (<i>Київ</i>), Олашин М. (<i>Ужгород</i>). Наукові читання в Ужгородському національному університеті, присвячені 90-річчю з дня народження професора Івана Михайловича Гранчака (1927– 2000 рр.)	223
Клиніна Т. Міжнародна наукова конференція «Сучасна українська дипломатична служба: шлях тривалістю 100 років»	228
Антипова О. Про співпрацю з Польським інститутом у Києві	231

ЮВІЛЕЇ

Батуріна С. До 60-річчя доктора історичних наук, професора Є.Сінкевича	232
---	-----

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	235
--	-----

УДК 94(477)

Віталій Михайловський

доктор історичних наук, професор кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна), e-mail: mykhaylovsky@gmail.com

ВОЛОДІННЯ «ТРЬОХ ТАТАРСЬКИХ ЦАРІВ» ТА УЯВЛЕННЯ ПРО «ПОТРІЙНЕ ПОДІЛЛЯ» В БИТВІ ПІД ГРЮНВАЛЬДОМ *

У статті здійснено аналіз поділу історичного регіону Поділля, що з'явився у середині XIV ст. внаслідок поразки татарських володарів цієї території в битві на Синіх Водах 1362 р. та розширення впливу Великого князівства Литовського в південно-східному напрямку. Попередня історична традиція, відображена в літописній «Повісті про Поділля», зазначає поділ території в межиріччі Дніпра та Дністра між трьома татарськими правителями Поділля – Кутлубугом, Хаджибеєм і Дмитром. Локалізація цих володінь украй ускладнена з огляду на надто малу кількість джерел із XIV ст. На основі топонімів, котрі походять із документів князів Коріатовичів, зроблено уточнення щодо володіння Дмитра. На підставі аналізу гідронімів висунуто гіпотезу про можливе володіння Кутлубуга. Уявлення про поділ Поділля на три частини збереглося й на початку XV ст. У цей час Поділля було поділене на дві частини: західна перебувала під владою короля Владислава II Ягайла, а східна – під зверхністю великого князя литовського Вітовта. В опису королівського війська в битві під Грюнвальдом 1410 р. зазначено про три подільських хоругви. Поділля стало єдиною територією, від якої було виставлено таку кількість військових формувань. Автор цього опису Ян Длугош причиною вбачав значну чисельність населення. Натомість наявні в нашому розпорядженні писемні джерела другої половини XIV – початку XV ст. не дозволяють підтвердити цю версію. Видається, що ще на початку XV ст. три подільських хоругви під Грюнвальдом свідчили про старе уявлення щодо відповідного поділу краю.

Ключові слова: *Поділля, татари, Велике князівство Литовське, Грюнвальд.*

---

* Це питання не було для мене новим, адже свого часу я зробив обережну спробу пояснити наявність у 1410 р. трьох подільських хоругв тотальною мобілізацією, яку провів Ягайло на Поділлі напередодні воєнної кампанії (див.: Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта у другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012. – С.278–279). Ідеєю цієї статті я завдячую докторові історичних наук О.Однороженку з Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України, який на конференції в листопаді 2016 р. спровокував мене питанням, чому під Грюнвальдом було саме три подільських хоругви? Це стало додатковим стимулом упорядкувати свої думки з цього приводу. Я вдячний докторові історичних наук Т.Вілкул, яка навесні цього року запросила мене виступити на семінарі в Інституті історії України НАНУ. Виступ і подальша дискусія значно поліпшили первісний варіант статті. Основні її тези я також обговорював із доктором історичних наук Б.Черкасом, за що йому дякую.

У другій половині XIV ст. Поділля поступово оформилося в новий історичний регіон – Подільське князівство під владою литовських князів. Це відбулося там, де доти не існувало жодного удільного князівства як частини давньоруського світу Рюриковичів. Підпорядкування краю владі братів Коріатовичів, племінників Ольгерда та внуків Гедиміна, не змінило уявлень про ці терени, які ще довго перебували під відчутним впливом татар. Переможені на Синіх Водах татарські володарі – Хаджибей, Кутлубуг і Дмитро – були правителями трьох частин розлогого краю, що простягався на захід від Дніпра на понад 500 км і через який проходили основні торговельні шляхи у цьому регіоні Європи. Згадка про тих правителів і стала вихідним моментом у спробах істориків розібратися з устроєм Поділля в татарський період. Як це не дивно, але відголоски уявлення про старий поділ краю були ще цілком реальними на початку XV ст., коли 1410 р. в битві під Грюнвальдом об'єднане польсько-литовсько-руське військо перемогло Тевтонський орден. До того ж татарські ярлики навіть у другій половині XV–XVI ст. містили цілком уже архаїчні як на той час уявлення про терени в межиріччі Дніпра та Дністра.

Брати Коріатовичі в 1360-х рр. утворили Подільське князівство на території, якою до них порядкували згадані татарські володарі, що їх літопис визначав «отчичами й дідичами Подільської землі» («отчичи и дедъчи Подольской земли»), а історіографічна традиція називає їх «царями». Це стало одним з елементів розширення влади Великого князівства Литовського в південному напрямку та його прагнення опанувати значну частину руських земель, а водночас, убезпечивши себе від зазіхань Золотої Орди, узяти під контроль відрізок східної торгівлі у Чорноморському регіоні.

Ще одним аспектом, який, імовірно, сприяв політичним змінам, збігся у часі з остаточним підпорядкуванням Руського королівства та приходом братів Коріатовичів на Поділля, і на який майже не звертали уваги дослідники з Центрально-Східної Європи, була «чорна смерть» – чума. Пандемія, принесена у Чорномор'я торговцями, розпочалася 1346 р., триваючи щонайменше до 1353 р.¹ Хоч нам і невідомо, як пошесть потрапила до Кафи, але ми достеменно знаємо, як вона потрапила далі в басейн Середземного моря². Епідемія могла «сприяти» експансії османців, створенню ними імперії, і поширювалася вздовж усталених на той час торговельних шляхів³. Цілком можливо, що так само, як і в Анатолії, демографічно ослаблене осіле населення земель Улусу Джучи на правому березі Дніпра стало «легкою здобиччю» прибулих із півночі литовців⁴.

Чи не вирішальну роль у зміні політичної належності українських земель у середині XIV ст. стала смерть останнього володаря Руського королівства Болеслава Юрія у квітні 1340 р. Це докорінно змінило розстановку сил

¹ *Nikkhet V.* New science and old sources: why the Ottoman experience of plague matters // *The Medieval Globe*. – 2014. – Vol.1: Pandemic disease in the Medieval World. Rethinking the black death / Ed. M.H.Green. – P.197.

² *Nikkhet V.* Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347–1600. – Cambridge University Press, 2015. – P.97–98.

³ *Ibid.* – P.107–109.

⁴ Див.: *Черкас Б.* Західні володіння улусу Джучи: Політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). – К., 2014.

серед претендентів на його спадщину. Ішлося про те, хто з двох (польський король Казимир III або литовський князь Любарт) спроможеться заявити про свої претензії та швидко їх реалізувати. Активна участь Казимира в підпорядкуванні цієї території після смерті останнього руського монарха була пов'язана з тим, що польський правитель, як старший і наймогутніший представник династії П'ястів, мав більше прав на спадок померлого родича. Це загалом відповідало планам короля та його оточення⁵.

Можливо, розголос про конфлікт привернув увагу до цих земель старших синів Коріата, які могли виступити на боці Любарта. З іншого боку, існує ймовірність про ширші плани Ольгерда підпорядкувати своїй владі руські землі на порубіжжі зі Степом. І видається, що наявність чималої кількості нащадків Гедиміна могла слугувати своєрідним інструментом для втілення подібних намірів. Зазначимо, що на той час більша частина молодших Гедиміновичів з об'єктивних причин не мала удільних володінь, і зарадити могло лише підпорядкування владі роду нових земель.

Територія майбутнього Поділля видавалася місцем, доволі віддаленим від Львова, Луцька, Белза, які в 1340-х рр. перебували в епіцентрі запеклих суперечок польського короля й литовських князів за спадщину Руського королівства. Саме цим можна пояснити вибір Коріатовичів, якщо це було їх самостійне рішення, або ж виконання наказу Ольгерда відвоювати в татар розлогі терени на південному-сході та сформувати власний уділ, що згодом і призвело до появи Подільського князівства.

Певною мірою політика нових володарів Поділля мала би слугувати інтересам династії Гедиміновичів, котра у традиційний для цього регіону спосіб (чому сприяла велика кількість безудільних князів) намагалася підпорядкувати старі удільні князівства Рюриковичів. У цій політиці Коріатовичі на перших порах діяли цілком у руслі інтересів і звичок династії, утім співпраця з польським королем Казимиром III призвела до їх васальної залежності від Корони Польської (до 1366 р.). Але яким же було уявлення про територію, що її отримали нові правителі, котрі прийшли з півночі?

«Три татарських царі» та їхні володіння на Поділлі у середині XIV ст.

Літописна традиція Великого князівства Литовського, за якою пішла переважна більшість істориків, що писали національні наративи у Центрально-Східній Європі, пов'язує підпорядкування майбутнього великого Поділля династії Гедиміновичів із подіями, що сталися внаслідок перемоги великого князя литовського Ольгерда 1362 р. в битві на Синіх Водах над володарями Поділля. Цими останніми були Хаджибей, Кутлубуг і Дмитро, названі у Супрасльському літопису як «отчичи и дедѣчи Подольскои земли»,

---

⁵ Остаточне ж утвердження Казимира на руських землях відбулося лише після походу 1349 р. (див.: *Szczur S. W sprawie sukcesji andegaweńskiej w Polsce // Roczniki Historyczne. – 2009. – Roczn.LXXXV. – S.102*).

а разом «брати»⁶, що, на думку М.Русеева, означало рівний статус цих осіб у тогочасному ординському соціумі. Дослідник також уважає, що вони були правителями «тми» («tümen»), а не родичами⁷. У цьому аспекті привертає увагу кількість володарів – трое, яка відповідає кількості синів Куремси, котрі управляли його володіннями у середині XIII ст. А отже, можна припустити тривання у середині XIV ст. поділу межиріччя Дністра та Дніпра на три частини, що, можливо, і було започатковано у середині XIII ст.

Локалізація підвладних цим татарським правителям теренів здавна цікавила істориків. Володіння Хаджибея та Кутлубуга визначалися за допомогою співзвучних загальновідомих топонімів: Хаджибей – поселення, яке існувало на місці сучасної Одеси, ім'я Кутлубуг співзвучне назві великого озера Катлабуг біля нинішнього Ізмаїла. Усі ці версії мають як своїх прихильників (Я.Дашкевич⁸, М.Русеев⁹ та ін.), так і тих, хто їх заперечує (О.Галенко, за чийми словами, улус Кутлубуга був на Кримському півострові¹⁰, що, утім, важко узгоджується географічно з територією майбутнього Поділля).

Не вдаючись в ідентифікацію Хаджибея та Кутлубуга серед ординської еліти того часу (а таких спроб було зроблено чимало), подам декілька власних спостережень, які до сьогодні не було представлено у працях істориків. У цій статті звернемо увагу лише на географічні маркери, що пов'язані з іменем Кутлубуга. Принаймні володіння одного з правителів – Хаджибея – більшість сучасних дослідників локалізують у межиріччі Дністра й Південного Бугу, довкола цього є певний консенсус, пов'язаний з існуванням чималої кількості згадок про поселення Хаджибей уже у XV ст.

Цікавими виявилися спостереження над топонімами, а особливо гідронімами, співзвучними імені Кутлубуг. Схожою з ним, або похідною від нього, є назва села й річки Котлубаївки, що у західній частині сучасної Вінницької обл. Село з подібним найменуванням не фіксується у джерелах XIV–XV ст., а перша згадка про нього трапляється в кам'янецькій земській книзі лише під 1604 р. й, за інформацією М.Крикуна, у XVI ст. поселення не існувало¹¹. У цьому випадку можна припустити більш пізню назву села на кордоні Подільського воеводства, пов'язавши його виникнення, а отже й назву, із володінням ним представниками певної тюркської родини, що проживала у цій частині Поділля та отримала його як винагороду за службу. Таких осіб, що відбували службу польському королеві на Поділлі й походили з татарського середовища, було чимало¹².

⁶ Полное собрание русских летописей / Сост. Н.Улащик. – Т.35. – Москва, 1980. – С.66.

⁷ Русеев Н. Молдавия в «тёмные века» // Stratum plus. – 1999. – №5. – С.389.

⁸ Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип.10. – Л., 2006. – С.112–121.

⁹ Русеев Н. Молдавия в «тёмные века». – С.388.

¹⁰ Галенко О. Золота Орда у битві на Синіх Водах у 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.136–137.

¹¹ Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воеводства в 1 пол. XVII ст. // Його ж. Подільське воеводство у XV–XVIII ст.: Статті і матеріали. – Л., 2011. – С.269.

¹² Достатньо подивитися ревізії та інвентарі Барського староства за другу половину XVI та першу половину XVII ст. Специфікою цієї території була чимала кількість осілих тюркомовних вояків –

Гідронім Котлубаївка¹³ – це друга назва річки Брониці, котра бере початок біля с. Котлубаївка. На картах вона позначається саме як Котлубаївка¹⁴. Натомість друга назва річки, Броніця, фіксується у середньовіччі лише один раз – у 1470 р. («Bronicza»)¹⁵.

Є ще співзвучні імені Кутлубуга гідроніми, які добре вписуються в географію великого Поділля – річки Котлубій (басейн р. Тилігул) і Котлуй (басейн р. Рось)¹⁶. Це робить пошук володінь Кутлубуга доволі примарним, незважаючи на те, що гідроніми, на думку мовознавців, найбільш стабільні маркери лінгвістичної та історичної інформації¹⁷.

Інтригуючою виявилася спроба окреслити володіння Дмитра. Його персона завжди викликала зацікавлення істориків чи не від часу публікації літописних текстів, в яких присутня «Повість про Поділля» та інформація про битву на Синіх Водах. У цьому немає нічого дивного, адже слов'янське або, точніше, християнське ім'я виділялося серед загалу татарських імен XIV ст. Більшість припущень дослідники виводили вже з цитати документа 1368 р.¹⁸ про володіння Дмитра та населеного пункту на Дністрі – Мітереві Кишини в 1419 р.

З іменем Дмитра пов'язаний один із найцікавіших географічних маркерів документа для Пашка Васновича від 1392 р., де для більш детальної локалізації біля села «Бакъсановць» вжито означення «на Дмитрове». До 2014 р. цей документ не був відомий дослідникам, а отже його інформація не використовувалася для локалізації ймовірних володінь Дмитра. Ідентифікувати «Бакъсановць» як населений пункт кінця XIV–XV ст. мені не вдалося. Також він не фіксується у джерелах XVI–XVII ст.¹⁹ Але у цьому контексті не так важливо локалізувати це село, як те, що тут для означення використано словосполучення «на Дмитрові» – це може вказувати на певну територію або частину Поділля у другій половині XIV ст.

В одній з останніх своїх праць, присвячених території Поділля, Я.Дашкевич зробив спробу реконструювати володіння татарських

чемерисів, свідченням чого стало містечко, котре виділилося з м. Бар у 1600 р. під назвою Бар Чемериский або, як було зазначено в люстрації 1632 р. – Місто Чемериське (див.: Archiwum Narodowy w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Sygn.92. – S.287 («Місто Чемериське [...] але в року 1600, 8 квітня у Варшаві, отримали собі новий привілей від його королівської милості, яким право магдебурзьке, суди та війта їм надавав, а вони за це повинні службу військову виконувати» / «Miasto Czemeryskie [...] ale in A[nn]o 1600 die 8 Mensis Aprilis w Warszawie otrzymali sobie nowy przywilej od J[ego] K[ró]lewskiej M[os]ci którym prawo Magdeburskie, sądy u wyota im nadawa, a oni względem tego powinni służbę woienną odprawować»)).

¹³ Словник гідронімів України. – К., 1979. – С.277.

¹⁴ Для прикладу, достатньо подивитися популярний картографічний сервіс: maps.google.com

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych. – Tzw. ML. – Dział IV B. – Sygn.17. – K.59–59 v.

¹⁶ Словник гідронімів України. – С.277.

¹⁷ Франко З. Граматична будова українських гідронімів. – К., 1979. – С.3.

¹⁸ Акт угорського короля Людовика I для купців із Брашова, де зазначено татарського володаря Дмитра («Domini Demetry, Princeps Tartarorum») та його землю («in terra ipsius Domini Demetry») див.: Documente privitoare la Istoria Românilor / Ed. E.Hurmuzaki. – Vol.I. – Part 2. – București, 1890. – P.144.

¹⁹ Документи Брацлавського воеводства 1566–1606 рр. / Упор. М.Крикун, О.Піддубняк. – Л., 2008. – 1220 с.; Крикун М. Кількість і структура поселень Брацлавського воеводства в першій половині XVII ст. // Його ж. Брацлавське воеводство у XVI–XVIII ст.: Статті і матеріали. – Л., 2008. – С.187–301.

правителів перед битвою на Синіх Водах²⁰. Найбільш продуктивною виявилася його спроба щодо Дмитра²¹. Історик пропонував локалізувати цю територію в південно-східній частині майбутнього Поділля, де північною межею була би річка Саврань, яка згодом могла слугувати кордоном між литовським та ординським Поділлям. Аргументація Я.Дашкевича базувалася на поширенні топонімів із коренем *Дмитр-*, *Димитр-* (Дмитрів Кільш, Димитрівка, Димитрополь)²². До того ж згадувані в 1419 р. іноком Зосимом Митереві Кишини на Дністрі (місце переправи) походять від спільного кореня *Дмитр-*²³. Така насиченість топонімів, у корені яких, імовірно, відображено ім'я володаря дозволяє висунути припущення про те, що маркування в документі від 1392 р. «на Дмитрове» означає розташування на території, підвладній Дмитрові. Його володіння були захоплені Коріатовичами (у Я.Дашкевича – литовцями) між 1377 і 1380 рр.²⁴ У ході цієї кампанії міг загинути князь Олександр Коріатович, адже інформація про нього зникає з джерел саме у цей час. Вірогідно, під час укладання документа для Пашка Васновича маркер «на Дмитрове» ще міг бути найбільш вдалим, а отже найкраще зрозумілим для всіх учасників угоди.

Ще одним аргументом на користь того, що може йтися про локалізацію володінь Дмитра (і це підсилює гіпотезу Я.Дашкевича про ймовірний кордон на Саврані), є згадка про те, що Пашкові люди можуть ставити в лісах пасіки, а власник має їх обліковувати («маєт на нихъ перепис мѣти и ловіти куницы, и искати в Саврани и Сарадчыне и Боброве»). Останні два топоніми – Сарадчин (тепер, можливо, с. Саражинка Балтського р-ну Одеської обл.) та, імовірно, Боброве (нині с. Перший Бобрик Любашівського р-ну Одеської обл.) – цілком вписуються в окреслені Я.Дашкевичем межі володінь Дмитра.

Означення «на Дмитрове» в документі подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. та ціла низка похідних гідронімів із Дністровсько-Бузько-Дніпровського межиріччя лише підсилює локалізацію володіння Дмитра, яку свого часу підсумував Я.Дашкевич. Щодо інших двох татарських володарів, то варто погодитися з тим, що в межиріччі Дністра й Південного Бугу знаходилися землі, підвладні Хаджибееві, а от спроби локалізувати терени Кутлубуга за допомогою топонімів і гідронімів слід визнати марними з огляду на значне їх розпорошення. Тут не так уже й важлива чітка локалізація, як, власне, наявність трьох територій, котрими володіли зазначені в

²⁰ Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. – С.112–121.

²¹ Там само. – С.115–118.

²² Там само. – С.117. Своєю чергою в першій половині XVII ст. у Брацлавському воєводстві фіксувалися населені пункти Дмитрашівка («Dmitraszowka»), Дмитрушки («Dmitruszki») (див.: Крикун М. Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII ст. – С.221). Імовірність того, що словосполучення «на Дмитрове» стосується гідроніма, як у випадку із зазначеними біля інших сіл річками регіону, доволі мала. Серед зафіксованих тут річок лише одна має спільний корінь – Дмитрушка, в Уманському р-ні Черкаської обл. (див.: Словник гідронімів України. – С.173).

²³ Хожение инока Зосимы 1419–1422 гг. / Ред. и предисл. Х.М.Лопарева // Православный палестинский сборник. – Т.VIII. – Вып.3 (24). – Санкт-Петербург, 1889. – С.2.

²⁴ Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. – С.118.

літопису «отчичи й дідичі Подільської землі». Але це ще не кінець історії про «потрійне» Поділля, яке сформувалося у середині XIII ст. та продовжило існувати в наступному столітті.

Фантом «потрійного Поділля» в битві під Грюнвальдом

Цифра 3 востаннє з'явиться разом із Подільською землею в 1410 р. Причиною цього стане війна Польського королівства з Тевтонським орденом. Кампанія 1410 р., яка ввійшла в історію завдяки перемозі під Грюнвальдом, цікава ще й тим, що декілька документів, котрі вийшли з королівської канцелярії, були пов'язані з Поділлям²⁵.

Як й інші піддані польського короля Владислава II Ягайла, подоляни взяли участь у кампанії 1410 р. Шляхтичі, котрі проживали на території Поділля, були особистими слугами монарха, тож вони мусили на його заклик збиратися в похід. Це саме стосувалося й тієї частини шляхти, котра в 1402–1409 рр. отримала від короля земельні володіння. У кожному з надавчих документів ішлося, що власник нового маєтку на Поділлі має служити особисто та виставити зі своїх володінь певне число вершників і піхотинців²⁶. Незначна кількість королівських документів із цього періоду не дозволяє побачити адміністративну структуру Подільської землі. Усі акти, що виходили з канцелярії Владислава до 1410 р., містили згадки лише про замкові повіти Поділля, яких було три – Кам'янецький, Смотрицький, Летичівський. А це не все історичне Поділля на той час.

²⁵ Це насамперед акт для Фредра з Плешовиць на села під Кам'янцем (див.: *Zbiór dokumentów Małopolskich / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. – Cz. VI. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – №1749. – S. 332–334*). Та єдиний документ, що його начебто Владислав II Ягайло надав відразу після битви руському лицареві Іванові Сушикові з Романова на декілька сіл під Тереховлею (див.: *Ibid. – №1473. – S. 327–329*). Тут Тереховля вживається в контексті історичного Поділля, як місто й повіт, що були приєднані королем до своїх руських володінь у 1395 р., а після 1434 р. ввійшли до складу Галицької землі Руського воєводства. Документ для Івана Сушика з Романова є ще одним прикладом культивування історіографічних міфів і вимагає комплексного підходу у ширших хронологічних межах з огляду на те, що це єдиний на сьогодні акт, яким король Владислав II Ягайло відзначив будь-кого з об'єднаного війська щойно після перемоги під Грюнвальдом. Складність у дослідженні цього документа полягає в тому, що він відомий нам із пізнішої копії 1578 р., часів правління Стефана Баторія. Для прикладу див.: *Mason O. 1410 рік: відлуння Грюнвальда у середньовічній Тереховлі та її околицях (до питання про участь лицарів з Галичини у великій війні 1409–1411 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія». – Вип. 2. – Тернопіль, 2004. – С. 4–9*. К. Квятковський у доволі дивний спосіб використав цей документ для опису подій після битви: «Після ранішньої меси та сніданку, перед маршем [війська], король напевно здійснив низку надань для тих, хто особливо відзначився у Грюнвальдській битві, підтвердженням чого є збережений у старопольському перекладі підтверджуючий документ надання двох сіл для Іванка Сушика з Романова» (див.: *Kwiatkowski K. Wyprawa letnia 1410 r. // Józwiak S., Kwiatkowski K., Szybkowski S. Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411. – Malbork, 2010. – S. 473*). Другим наданням після цієї битви, зробленим дещо пізніше, стало саме Поділля, яке в пожиттєве володіння отримав великий князь литовський Вітовт (див.: *Михайловський В. Еластична спільнота... – С. 97–107*). Не виключено, що такий збіг обставин випадковий і це аж ніяк не дозволяє вважати Поділля якоюсь винятковою територією, суперництво за котру сталося чи не головним завданням центральноєвропейських монархів у той час.

²⁶ Докл. про це див.: *Михайловський В. Роздача земельної власності на Західному Поділлі за Владислава II Ягайла (1402–1413, 1431–1434) // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип. 38. – Л., 2003. – С. 596–630*.

Імовірно, що мобілізацію своїх підданих із руських земель, та Поділля зокрема, Владислав II Ягайло проводив особисто. Якщо подивитися на його ітнерарій за перші місяці 1410 р., то найсхіднішим містом, яке він відвідав, була Тереховля (а можливо й Кам'янець)²⁷. Отже для призову руських підданих король на початку весни вирушив на схід. Упродовж місяця він був у Лежайську, Ярославі, Львові, Глинянах, Тереховлі, Галичу, знову у Львові, Городку, Медиці й удруге в Лежайську²⁸. Можна припустити, що поява короля на руських землях та на Західному Поділлі стала тим мотивуючим фактором, який вплинув на мобілізацію шляхти з цієї території.

Я.Длугош у своїй «Хроніці славетного Польського королівства» описав усі об'єднані сили польсько-литовсько-руського війська, зібраного на кампанію 1410 р., за хоругвами. Територіальні та приватні підрозділи в його опису одержали порядкові номери. Загалом у складі королівського війська в битві під Грюнвальдом узяли участь хоругви з руських земель: Львівської (№12), Перемишльської (№14), Холмської (№16), Подільської (№17–19), Галицької (№20)²⁹. Також у частині об'єданого війська, що підлягала великому князеві литовському Вітовту, бачимо київську хоругву³⁰.

Усе було би просто, якби кожна територіальна одиниця (земля, воєводство) виставила по одній хоругві. Але Подільська земля виставила три. Це не могло не збентежити навіть Я.Длугоша, котрий писав про це за добрих півстоліття по самій битві та, як припускають дослідники, здебільшого користувався спогадами власного батька, що брав у ній участь. Хроніст вирішив пояснити кількість подільських хоругв, які на поле бою виступили під знаком сонця на червоному тлі, чисельністю населення на Поділлі³¹. Таке тлумачення стало хрестоматійним прикладом неможливості як доведення, так і спростування того факту, що лише з Поділля було мобілізовано три хоругви, а не одну, як із решти територій. Не варто звинувачувати дослідників у небажанні з'ясувати причину цього феномену. Подільська історія другої половини XIV та всього XV ст. настільки бідна джерелами, що виявлення будь-якого нового документа стає неабиякою подією, як-от нещодавно з актом Федора Коріатовича від 1392 р. для Пашка Васновича (див. вище).

Увага істориків здебільшого фокусувалася на контексті політичних реалій початку XV ст. Після поразки Вітовта 1399 р. на Ворсклі й загибелі там володаря західноподільських теренів краківського воєводи та старости Спитка з Мельштина король Владислав II Ягайло змушений був передати його частину Поділля своєму молодшому братові Свидригайлові. Утеча останнього наприкінці 1401 р. до Тевтонського ордену спричинила впровадження

²⁷ Gąsiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434. – Warszawa, 2015. – S.69.

²⁸ Ibid.

²⁹ *Ioannis Dlugossii. Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae: Libri 10–11 (1404–1412)* / Ed. K.Vaczkowski etc. – Warszawa, 1997. – P.90.

³⁰ Ibid. – P.93.

³¹ Ibid. – P.90 («Хоругви сімнадцята, вісімнадцята, дев'ятнадцята з Подільської землі (з огляду на велику кількість населення, що тут проживало, мала вона три хоругви), кожна з них мала в гербі знак сонця на червоному тлі» / «Decimum septimum, decimum octavum et decimum nonum terre Podolie (tria enim signa abundante multitudine habebat) quorum quodlibet faciem solarem in campo rubeo habebat pro insigni»).

прямого королівського правління на Західному Поділлі, свідченням чого стали намісники в Кам'янці 1402–1410 рр.³² та вже згадувані вище надання шляхті. Але ці політичні трансформації не давали й не могли дати задовільних пояснень щодо кількості подолян під Грюнвальдом, хоча сам факт наявний чи не в усіх працях, пов'язаних з історією битви та кампанії 1409–1411 рр.³³ Справді, такий виняток важко було не помітити. Натомість значно гірше виглядало з його поясненням.

В останній ґрунтовній синтезі історії війни К.Квятковський у традиційний уже спосіб зробив спробу дати відповідь на цей казус, зазначивши, що кількість хоругв від Поділля не конче відповідає адміністративно-територіальному устрою краю в XV ст., якщо брати до уваги лише майбутнє Подільське воеводство. Зазначу, що вести предметну дискусію без опрацювання всієї інформації про повіти, замки, міста, межі Подільської землі у цей час складно³⁴. Ще одним аргументом про неможливість виставити таку кількість воїнів, на думку К.Квятковського, було слабе залюднення цієї території³⁵. З останнім твердження можна було би погодитися з огляду на вкрай незадовільну джерельну базу для тогочасного Поділля. Як і з тим, що це також не може слугувати аргументом у припущенні про чисельність населення на Поділлі загалом. Відомі на сьогодні документи Федора Коріатовича від 1391 та 1392 рр. демонструють той факт, що представники оточення останнього подільського князя, Гринько з Сокильця й Пашко Васнович, отримали у східній частині князівства розлогі маєткові комплекси з багатьма населеними пунктами (у першому випадку – 13, у другому – 7)³⁶. Така кількість не може остаточно спростувати тезу про слабе заселення краю, але принаймні дозволяє підважити її категоричність. Коли тільки два документи дають у розпорядження істориків чимало населених пунктів, та ще й у східній частині Поділля, наближеній до небезпечної степової зони, це змушує шукати інші пояснення кількості подільських хоругв у війську Владислава II Ягайла під Грюнвальдом.

Якщо навіть зробити підрахунки за всіма документами Владислава II Ягайла для Поділля 1402–1409 рр., то кількість озброєних людей, які мали виставляти на потребу короля власники отриманих від нього маєтків, становитиме лише 15 вершників і 43 стрільця³⁷. Навряд чи цього вистачить для

³² Urządnicy podolscy XIV–XVIII w.: Spisy / Opr. E.Janas, W.Kłaczewski, J.Kurtyka, A.Sochacka. – Kórnik, 1998. – №528–534. – S.116–119.

³³ Для прикладу, подібна презентація присутня в популярній книжці А.Надольського, яка добре відображає стереотипність, а почасти некритичну полоноцентричність автора при оцінці персоналій та описуваних подій (див.: *Nadolski A. Grunwald 1410.* – Warszawa, 1996. – S.57–58).

³⁴ *Михайловський В.* Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. // Український історичний журнал. – 2017. – №3. – С.67–82.

³⁵ *Kwiatkowski K.* Wyprawa letnia 1410 r. – S.280–281.

³⁶ *Груша А.* Невядомая грамота Фёдора Карыятавіча за 1391 г. // Беларускі гістарычны агляд. – Т.8. – Сш.1/2. – Мінск, 2001. – С.130–134; *Мікульскі Ю.* Новая грамота князя Фёдора Кариатовича 1392 г. // Беларуская даўнына / Рэд. Ю.Мікульскі. – Вып.1. – Мінск, 2014. – С.147–150. Детальний аналіз грамоти див.: *Михайловський В.* На маргінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. // *Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи* / Ред. О.Толочко, В.Ричка. – Т.ХІІІ. – К., 2016. – С.188–197.

³⁷ Підрах. за: *Михайловський В.* Роздача земельної власності на Західному Поділлі за Владислава II Ягайла (1402–1413, 1431–1434). – С.600–601. Найбільшу кількість озброєних

формування трьох хоругв. До того ж маємо пам'ятати й місцеві політичні реалії перед Грюнвальдом. Королівська влада не поширювалася на все Поділля, адже східна його частина була в розпорядженні Вітовта. І тут постає чергова дилема. Якщо з цієї території було проведено мобілізацію на кампанію 1410 р., то в якій частині об'єднаного війська мали б перебувати подільська/подільські хоругви? Длугошів опис сил Вітовта дуже лаконічний і серед територіальних підрозділів там немає подільської хоругви. Тоді ще більш малоймовірні три подільських хоругви лише з теренів Західного Поділля.

Спроба прив'язати кількість подільських хоругв до адміністративно-територіального устрою може бути слушною, адже, як видно з переліку основних центрів Поділля у другій половині XIV – першій третині XV ст., кількість замків, центрів замкових повітів і міст, відомих зі «Списку русских городов дальних и ближних», була значною й дорівнювала п'ятнадцяти. А отже, цілком могла би забезпечити набір трьох хоругв. Як зазначає К.Квятковський, мобілізаційні можливості руських земель Польського королівства були значними. Якщо повірити свідченням того ж таки Я.Длугоша, у 1426 р. Владислав II Ягайло на прохання угорського короля Сигізмунда Люксембурзького скликав із руських земель Корони 5 тис. воїнів³⁸. І це з більшої й залюдненішої території, але до якої не можна в той час зараховувати Поділля, що перебувало під владою Вітовта. Це все було можливим тільки за умови повної мобілізації з руських земель панів і рицарів для власної кампанії³⁹. Як зазначено у відповідному місці Длугошевої «Хроніки славетного Польського королівства», їх кількість була чималою. Підсумовуючи свої міркування, К.Квятковський стверджує, що три підрозділи з Поділля могли брати участь у війні, але відповіді на це питання він не дає. Як і не пропонує можливого способу розв'язання казусу. В оповіді Я.Длугоша зазначено, що всі шляхтичі з руських земель мали взяти участь у кампанії 1426 р., ідеться також про санкції проти тих, хто ухилявся – їх покарали ув'язненням⁴⁰. Така суворість пов'язана з тим, що на шляхту руських земель ще не поширювалися норми коронного права, і ці шляхтичі вважалися особистими слугами короля, а отже мусили виконувати всі його розпорядження, навіть такі, що вимагали участі у воєнних діях поза межами королівства. Натомість коронна шляхта ще 1374 р. домоглася від Людовика I, серед іншого, звільнення від участі в походах власним коштом. Ще одним з обов'язків володаря було фінансування закордонної виправи коронної шляхти⁴¹. Ці юридичні норми поширюються на руських землях лише 1434 р., коли шляхту на той момент уже Подільського та Руського воеводств зрівняють у правах із коронною.

воїнів мав виставити П.Шафранець – 6 вершників зі списками («sex lanceis») та 20 стрільців («duodecim ballistariis»), а середня кількість вояків, що мали нести службу з одного маєтку, становила 1–2 вершники та 2–4 стрільця.

³⁸ Kwiatkowski K. Wyprawa letnia 1410 r. – S.281.

³⁹ Ioannis Dlugosii. Annales seu Cronicae Incliti Regni Polonie: Libri 11 (1413–1430) / Ed. K.Baczowski etc. – Warszawa, 2000. – P.221 («[...] усім панам і рицарям Русі наказує вирушити на виправу» / «[...] omnibus terrarum tantummodo Russie baronibus et militibus in expidicionem huiusmodi iubet proficisci»).

⁴⁰ Ibid. – P.222.

⁴¹ Uruszczak W. Historia państwa i prawa polskiego. – T.I (966–1795). – Warszawa, 2016. – S.158.

А якщо спробувати зіставити згадані Я.Длугошем 5 тис. осіб, змобілізованих королем у 1426 р., з іншими джерелами, то тут у пригоді нам стають списки шляхтичів, які зібралися на з'їзд у Галичі 28 червня 1427 р. Так, зі Львівського та Перемишльського повітів прибули по 46, Галицького – 63, Сяноцького – 90, Тереховського – 28, Коломийського – 14, із різних повітів Руської землі – 132⁴². Отже разом – 419 шляхтичів. Навіть якщо припустити, що далеко не всі з'їхалися на зустріч із монархом, то ця кількість може слугувати певним орієнтиром щодо мобілізаційних можливостей руських земель у той час. Адже це зовсім інший тип документа, ніж надавчі акти на право володіння землею, як це видно з підрахунків кількості озброєних людей, що мали виставляти на потребу короля власники подільських маєтків. І якщо вважати, що кожен шляхтич вирушав у похід не сам, а у супроводі слуг, то все одно кількість, наведена Я.Длугошем і використана К.Квятковським як приклад мобілізаційних можливостей руських теренів Корони, значно перебільшена. Навіть якщо рахувати, що 1 вершник це щонайменше додатково 2 особи, котрі виступали разом із ним, то все одно кількість усіх, кого можна було б зібрати з руських земель у 1420-х рр., навряд чи перевищуватиме 2 тис.

На мою думку, пошук відповіді на питання про три подільських хоругви не слід пов'язувати з чисельністю населення, як це запропонував ще Я.Длугош, адже задовільної відповіді з огляду на стан джерел ми так ніколи й не отримаємо. Імовірно, що три подільських хоругви в битві під Грюнвальдом 1410 р. означають не що інше, як існування на той час уявлень про велике Поділля як краю, котрий складається з трьох частин, тотожних володінням трьох «отчичів і дідичів Подільської землі», переможених великим князем литовським Ольгердом на Синіх Водах у 1362 р. Про таке уявлення щодо внутрішнього поділу Поділля, яке існувало ще на початку XV ст., Я.Длугош міг і не знати. Не дивно, що в його хроніці немає відомостей про Синьоводську битву та прихід на цю територію литовських князів Ґедиміновичів⁴³. Тому-то він і запропонував для пояснення цифри 3 таку логічну, як на його розуміння, інтерпретацію. Час, коли Я.Длугош писав свою хроніку (1440–1470-ті рр.), був уже значно віддаленим не тільки від описуваних ним подій війни з Тевтонським орденом, а й майже на століття відстояв від сформування Поділля як окремого регіону на українських землях. Тож годі очікувати від польського історика XV ст. спроб з'ясування цього явища. А от на час кампанії 1410 р. тотальну мобілізацію, проведену Владиславом II Ягайлом із руських земель, і на Поділлі зокрема, мабуть було здійснено настільки ретельно, що це дало змогу зібрати три подільських хоругви з трьох частин краю. Тут лише можна припустити, з огляду на наявні регіональні центри, що пунктами мобілізації могли стати Кам'янець і Смотрич – на заході, Брацлав, Сокилець – у центрі,

⁴² Підрах. за: *Halecki O. Z Jana Zamoyskiego inwentarza Archiwum Koronnego: Materiały do dziejów Rusi i Litwy z XV w.* – Kraków, 1917. – S.36–50. Загалом ця подія заслуговує на ґрунтовне опрацювання, адже списки шляхтичів, що з'їхалися під Галич для зустрічі з королем Владиславом II Ягайлом, для українських земель першої третини XV ст. є унікальним джерелом, вони дозволяють побачити своєрідний зріз шляхти на рівні земель і повітів.

⁴³ Див.: *Ioannis Dlugosii. Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae: Libri 9 (1300–1379)* / Ed. S.Budkowa etc. – Warszawa, 1978.

Черкаси та Звенигород – на сході краю. І ймовірно, що вояків, зібраних зі Східного Поділля, котре перебувало під владою великого князя литовського, було включено саме до цих трьох подільських хоругв. Адже Вітовт володів частиною Поділля з ласки короля Владислава.

***

Поділ Поділля на три частини скоріш за все усталився у середині XIII ст., коли Куремса передав цю землю в управління трьом своїм синам. Імовірно, це добре пасувало до фізико-географічних особливостей межиріччя Дніпра і Дністра, якщо такий поділ використовувався в подальшому, навіть у наступному столітті. Вірогідно, це дозволило татарам контролювати основні транспортні артерії у цій частині Європи, що згодом, у середині XIV ст., стануть чи не головною метою литовського просування на південь.

Інформація про потрійний поділ Поділля ще раз з'явиться у джерелах після перемоги великого князя литовського Ольгерда над трьома «отчичами й дідичами Подільської землі» в битві на Синіх Водах 1362 р. А означення для кращої локалізації села «Бакьсановць» – «на Дмитрове» в документі для Пашка Васновича від 1392 р., тобто вже за правління останнього з братів Коріатовичів, дозволяє більш чітко визначити принаймні територію одного з трьох володарів Поділля в долитовський час. Терени, підвладні Хаджибееві й Кутлубугові, попри спроби істориків «посадити їх на землю» шляхом прив'язки до відомих із пізніших джерел топонімів і гідронімів, залишаються на сьогодні дискусійними. Важко собі уявити, що володіння обох із них знаходилися в районі озера Катлабуг та міста Хаджибея. А якщо припустити, що така локалізація реальна, то це цілкоміто змінює наше розуміння того, яку ж територію відвоювали в татар Ольгерд і старші Коріатовичі.

Зазначення в опису об'єднаного польсько-литовсько-руського війська в битві під Грюнвальдом трьох подільських хоругв свідчило про існування уявлення (вже архаїчного на початок XV ст.) про поділ Поділля на три частини. Пошуки істориками логічного пояснення саме такої кількості хоругв велися здебільшого поверхово в не до кінця коректному ключі з'ясування адміністративно-територіального устрою цієї території на початок XV ст. та мобілізаційного ресурсу всіх руських земель, що перебували під владою польського короля Владислава II Ягайла. Ширші хронологічні межі та пошуки поділу Поділля у XIV ст. дозволили припустити, що під Грюнвальдом 1410 р. востаннє було представлено велике Поділля, котре складалося з трьох частин.

REFERENCES

1. Archiwum Główne Akt Dawnych. Tak zwana Metryka Litewska. dział IV B. sygn.17.
2. Archiwum Narodowy w Krakowie. Archiwum Sanguszków. sygn. 92.
3. Dashkevych Ya. (2006) Stepovi derzhavy na Podilli ta v Zakhidnomu Prychornomor'i iak problema istorii Ukrainy 13 st. In *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia*

i Volyni – Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area 10, 112–121. [In Ukrainian].

4. Hurmuzaki E. (Comps.) (1890). *Documente privitoare la Istoria Românilor*. vol. I. part 2. București: (s. e.) [In Romanian, Latin].

5. Krykun M., Piddubniak O. (Comps.) (2008). *Dokumenty Bratslavs'koho voievodstva 1566–1606 rokiv*. L'viv: Naukove Tovarystvo imeni Shevchenka. [In Ukrainian].

6. Franko Z. (1979). *Hramatychna budova ukrains'kykh hidronimiv*. 1979: Naukova dumka. [In Ukrainian].

7. Gąsiorowski A. (2015). *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434*. wyd. 2. Warszawa: Instytut Historii PAN. [In Polish].

8. Halecki O. (1917) *Z Jana Zamoyskiego inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Litwy z XV wieku*. Kraków: Akademia Umiejętności. [In Polish, Latin].

9. Halenko O. (2005). Zolota Orda u bytvi na Synikh Vodakh u 1362 r. In *Syn'ovods'ka problema u novitnikh doslidzhenniakh*, 129–159. Kyiv: Instytut Istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

10. Hrusha A. (2008). Neviadoma hramata Fiodara Karyiatavicha za 1391 h. In *Belaruskі historychny ahliad – Belarusian Historical Review t. 8. ssh. 1–2*, 123–135. [In Belarusian].

11. *Ioannis Dlugosii. Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae. Libri 9 (1300–1379)* (1978). ed. S. Budkowa etc. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [In Latin].

12. *Ioannis Dlugosii. Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae. Libri 10–11 (1404–1412)* (1997). ed. K. Baczkowski etc. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [In Latin].

13. *Ioannis Dlugosii. Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae. Libri 11 (1413–1430)* (2000). Ed. K. Baczkowski etc. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [In Latin].

14. Loparev M. (ed.) (1889). Khozhenie inoka Zosimy 1419–1422 gg. In *Pravoslavnyj Palestinskij sbornik – Orthodox Palestinian collection t. VIII. vyp. 3 (24)*, 1–27. [In Russian].

15. Krykun M. (2008). Kil'kist' i struktura poselen' Bratslavs'koho voievodstva v pershii polovyni XVII stolittia. In M. Krykun. *Bratslavs'ke voievodstvo u XVI–XVIII stolittiah. Stati i materialy* (187–301). L'viv: Ukrains'kyi Katolyts'kyi Universytet. [In Ukrainian].

16. Krykun M. (2011). Kil'kist' i struktura poselen' Podil's'koho voievodstva v 1 pol. XVII st. In M. Krukun. *Podil's'ke voievodstvo u XV–XVIII st. Stati i materialy* (155–330). L'viv: Naukove Tovarystvo imeni Shevchenka. [In Ukrainian].

17. Kwiatkowski K. (2010) Wyprawa letnia 1410 roku. In S. Józwiak, K. Kwiatkowski, A. Szweida, S. Szybkowski. *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku. [In Polish].

18. Masan O. (2004). 1410 rik: vidlunnia Hriunval'da u seredn'ovichnii Terebovli ta ii okolytsiakh (do pytannia pro uchast' rytsariv z Halychyny u velykii viini 1409–1411 rr.) In *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istoriiā – Scientific notes of Volodymyr Hnatyk Ternopil National Pedagogical University. Series: History 2*, 4–9. [In Ukrainian].

19. Mikul'ski Yu (2014). Novaia hramata kniazia Fiodora Karyatovycha 1392 h. In *Belaruskāia davnyna – Belarusian ancient vyp. 1*, 147–150. [In Belorussian].

20. Mykhaylovskiy V. (2012). *Elastychna spil'nota. Podil's'ka shliakhta u druhii polovyni 14–70-kh rokakh 16 st*. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

21. Mykhaylovskiy V. (2017). Formuvannia terytorii istorychnoho Podillia u druhii polovyni 14 st. In *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal 3*, 67–82. [In Ukrainian].

22. Mykhaylovskiy V. (2016). Na marhinesi dokumenta podil's'koho kniazia Fedora Koriatovycha vid 1392 r. In *Ruthenica XIII*, 188–197. [In Ukrainian].

23. Mykhaylovskiy V. (2003). Rozdacha zemel'noi vlasnosti na Zakhidnomu Podilli za Vladyslava II Yagaila (1402–1413, 1431–1434). In *Visnyk L'viv's'koho universytetu. Seriya istorychna – Visnyk of the Lviv University. Historical Series 38*, 596–630. L'viv, 2003. [In Ukrainian].

24. Nadolski A. (1996). *Grunwald 1410*. Warszawa: Bellona. [In Polish].

25. Nühket V. (2014). New science and old sources: why the Ottoman experience of plague matters. In *The Medieval Globe. vol. 1: Pandemic disease in the Medieval World. Rethinking the black death*, 193–227.
26. Nühket V. (2015). *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World. The Ottoman Experience, 1347–1600*. Cambridge University Press.
27. Ulaschuk N. (Comps.) (1980). *Polnoe sobranie russykh letopisej t. 35*. Moskva: Nauka. [In Russian].
28. Ruseev N. (199). *Moldavia v "temnye veka"*. In *Stratum plus 5*, 379–407. [In Russian].
29. *Slovník hydronimiv Ukrainy* (1979). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
30. Szczur S. (2009). W sprawie sukcesji andegawęńskiej w Polsce. In *Roczniki Historyczne – Historical Annals LXXV*, 61–104. [In Polish].
31. Uruszczak W. (2016) *Historia państwa i prawa polskiego. t. I (966–1795)*. Warszawa: Wolters Kluwer. [In Polish].
32. Janas E., Kłaczewski W., Kurtyka J., Sochacka A. (Comps.) (1998). *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka. [In Polish].
33. Sułkowska-Kuraś I., Kuraś S. (Comps.) (1974). *Zbiór dokumentów Małopolskich. cz. VI. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowe imienia Ossolińskich*. [In Polish, Latin].

VITALII MYKHAYLOVSKIY

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine Borys Hrinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine), e-mail: mykhaylovsky@gmail.com

POSSESSIONS OF "THREE TATAR TSARS" AND CONCEPTION OF A "TRIPLE PODILLIA" IN THE BATTLE OF GRUNWALD

The article analyzes the partition of the historical region of Podillia, which emerged in the mid-14th century as a result of the defeat of its Tatar rulers in the Battle of Blue Waters in 1362 and the expansion of the Grand Duchy of Lithuania's influence southeast. A preceding historical tradition reflected in the chronicle "Tale of Podillia" describes the partition of the territory in the interfluvium of the Dnipro and the Dniester rivers among three Tatar rulers of Podillia: Kutlubuh, Khadjibey, and Dmytro. It is very difficult to localize their lands precisely due to the scarcity of documentary sources from the 14th century. Based on the toponyms mentioned in the documents of the Koriatovyches, the paper clarifies the boundaries of Dmytro's lands. Based on the analysis of hydronyms the article designates the likely lands owned by Kutlubuh. The image about Podillia as divided in three parts endured till the beginning of the 15th century. At the time Podillia was divided in two parts: the western under the rule of King Władysław II Jagiełło, and the eastern under the governance of Grand Duke Vitautas. The description of the royal army in the Battle of Grunwald in 1410 includes three Podolian military units. Podillia became the only territory that sent three units. Jan Długosz, the author of this account, explained this fact by a large number of Podolian population. The available written sources of the late 14th – early 15th centuries do not confirm such interpretation. It is more likely that at the beginning of the 15th century the three Podolian units in Grunwald reflected an older image of Podillia as a territory that consisted of three parts.

Keywords: Podillia, Tatars, Grand Duchy of Lithuania, Grunwald.

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
 відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
 Інститут історії України НАН України
 (Київ, Україна), erusina@ukr.net

РАДЗИВІЛЛИ Й УКРАЇНА: СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМИН (XVII – СЕРЕДИНА XVIII ст.)

Стаття є продовженням авторських студій стосовно ролі князів Радзивіллів у вітчизняній історії. Географія дослідження не обмежується Волинню, де були зосереджені українські маєтності роду. Перебуваючи на керівних посадах і маючи неабиякий економічний та політичний потенціал, Радзивілли подеколи домінували у житті не тільки Литви, а й усієї Речі Посполитої. Саме тому від рубежу XVI–XVII ст. до них апелювали очільники православної церкви, вимушені шукати потужних союзників у боротьбі за свої права. У публікації розглядається як роль Радзивіллів у захисті православ'я, так і менш знані культурно-освітні контакти між верхівкою православного духовництва й лідерами річпосполитської протестантської спільноти – братами Янушем і Криштофом II Радзивіллами. Йдеться і про контрверсійну постать Криштофового сина – Януша Радзивілла. Гіпотетичний автор шкідливих у Києві 1651 р., він увічнив свою київську кампанію пам'ятною медаллю, що є джерелом до історії місцевої геральдики, і в малюнках Абрагама ван Вестерфельда. Аналізуючи знахідки останніх десятиліть, які розширюють наші знання про творчість цього голландського митця, авторка вказує на помилковість традиційних уявлень про нього як про постійного супутника та «хронікера» князя, котрий виконував усі свої замальовки з натури. Значну увагу приділено розвитку Олицького замкового комплексу. Розглянуто також джерелознавчі аспекти окресленої проблематики. Зроблено огляд низки новітніх видань, присвячених Радзивіллам.

Ключові слова: Радзивілли, Річ Посполита, православна церква, Олика, Київ, Абрагам ван Вестерфельд.

Продовжуючи розгляд питань, порушених нами в останніх публікаціях¹, повернімося до українських реалій XVII ст. Цілком очевидно, що підґрунтя тодішніх історичних колізій було сформоване двома унійними угодами, укладеними в попередньому столітті – Люблінською (1569 р.) і Берестейською (1596 р.).

Тоді, у XVI ст., Радзивілли брали активну участь у суспільно-політичному житті Литовської держави й фактично стояли біля її керма. Тож вони негативно поставилися до планів об'єднання Великого князівства Литовського із Коронаю Польською в «єдину спільну Річ Посполиту». Що ж стосується

¹ Русина О. В. Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.27–49; Її ж. Графічні скарби радзивіллівської збірки // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції. – К., 2014. – С.722–732; Її ж. Радзивілли та Україна: культурні конотації // Український історичний журнал. – 2015. – №2. – С.113–130.

Берестейської унії, то ставлення до неї Радзивіллів визначалося їхніми конфесійними вподобаннями.

Цікаво, що головний речник єднання православних із Римом – володимиро-волинський єпископ Іпатій Потій, народжений у православній родині, перейшов у кальвінізм під час перебування при дворі Миколая Радзивілла Чорного. Згодом, повернувшись до православ'я, прийнявши духовний сан і обстоюючи унійні ідеї, І.Потій знайшов однодумців серед його синів, які перейшли в католицизм. Краківський єпископ Юрій (Єжи) Радзивілл² активно сприяв укладенню Берестейської унії, а Миколай Христофор Сирітка брав участь у роботі Берестейського собору як королівський комісар. Навіть тодішній володар Олики Станіслав Побожний, котрий зазвичай стояв осторонь політичного життя, 1598 р. підписав у Луцьку звернення до короля й сенату трьох десятків волинських шляхтичів: вони вітали об'єднання грецької церкви з римською, вихваляли духовних осіб, які сприяли укладенню унії, просили запровадити серед уніатів юліанський календар³.

У країні розгорнулася гостра боротьба між прихильниками та супротивниками унії. Фактичне невизнання офіційною владою тих православних, хто продовжував підлягати духовній владі константинопольського патріарха, створило ґрунт для їх зближення з протестантами. Перша спроба об'єднання в боротьбі з агресивним католицизмом датується серпнем 1595 р., коли на протестантський собор у Торуні завітала делегація, відряджена Василем Костянтином Острозьким⁴.

Варте уваги, що князь був посвоячений зі «спадковим» лідером литовських протестантів – сином Миколая Радзивілла Рудого Христофором (Криштофом), званим «Перуном» (тобто, польською мовою, «Блискавкою» – через властивий йому спосіб дій на полі бою), віленським воєводою та великим гетьманом литовським (1547–1603 рр.). Радзивілл двічі одружувався з дочками «некоронованого короля Русі»: спочатку з Катериною Острозькою

² Юрій Радзивілл (1556–1600 рр.) зробив блискучу кар'єру, стрімко досягнувши вершин церковної ієрархії. Здобувши освіту у Західній Європі, він у 25 років став віленським єпископом, а ще через два роки – кардиналом. Згодом як краківський єпископ (з 1591 р.) зблизився з королем Сигізмундом III, котрий мав так само ортодоксальні погляди на релігію. Якби не передчасна смерть Юрія при поїзді до Рима, він мав неабиякі шанси обійняти папський престол. Зауважимо, що у середині XVIII ст. радзивіллівську резиденцію в Олиці прикрашав цикл картин, присвячених отриманню Юрієм кардинальського сану (акту інаугурації на кардинальство), на яких було зображено всіх осіб, присутніх на церемонії. Усі ці полотна загинули внаслідок розграбування Олицького замку російськими військами в 1764 р. (див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст.: 36. док. / Збір. і підгот. до друку В.Александрович. – Луцьк, 2007. – С.199). Можливо, що цей сюжет був зображений і на одному з плафонів Олицького замку у XVII ст.: ішлося про «св. Отця з кардиналами» (Там само. – С.69).

³ Цікаво, що паралельно Станіслав Радзивілл повністю «забув» про те, що його батько був протестантом: в укладеному того ж таки року заповіті, звертаючись до своїх дітей, він називав католицизм вірою, «в якій предки наші були й померли» (див.: *Ворончук І. Життєві пріоритети князя Станіслава Радзивілла // Минувле і сучасне Волині та Полісся. – Вип.18: Олика і Радзивілли в історії Волині та України. – Луцьк, 2006. – С.36).*

⁴ Співпрацю протестантів і православних у добу Контрреформації докладно розглянуто в докторській дисертації Т.Кемпи (див.: *Kempa T. Wobec kontrreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. – Toruń, 2007).* Див. також: *Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – К., 2008.*

(вона померла за рік після шлюбу, народивши Криштофові сина Януша), потім – з її овдовілою сестрою Ельжбетою (Гальшкою). Взаємини між Василем Костянтином Острозьким і його зятем затьмарювалися низкою майнових конфліктів, однак у середині 1590-х рр. їх було залагоджено – як гадають, саме з огляду на наступ Контрреформації, що загрожувало обом християнським конфесіям.

На протестантському з'їзді в Торуні посланці Острозького наголосили на його готовності в будь-який спосіб захищати свободу віровизнання й висунули вкрай радикальну пропозицію: об'єднати в одному блоці з православними не лише кальвіністів і лютеран, а навіть аріан. Крім того, у переддень Берестейської унії до Криштофа Радзивілла як до віленського воєводи апелювали православні міщани Вільна, прагнучи стримати Іпатія Потія у його намаганні укласти союз із Римом.

Після собору в Бересті, що на нього Острозький прибув в оточенні протестантів, Криштоф Радзивілл не раз підтримував православних в їхньому спротиві церковній унії. Однак, коли 1599 р. у Вільні дійшло до укладення формального союзу між представниками двох віровизнань, ані він, ані його енергійний тесть не скріпили підписами прелімінарні протоколи: аж надто суттєвими були догматичні розбіжності між ними. Православні до того ж наполягали на попередньому схваленні їхніх дій патріархом. Утім було досягнуто згоди щодо обопільного захисту принципів Варшавської конфедерації 1573 р. (цим актом фактично стверджувалася рівність наявних у Речі Посполитій християнських конфесій). Проте навіть така обмежена співпраця з «іновірними» драгувала православних ортодоксів. Не дивно, що після 1599 р. нових спроб укладення подібних союзів не спостерігалось.

Водночас питання міжконфесійного миру не раз порушувалися на сеймових засіданнях. Так, на варшавському сеймі 1606 р. від імені протестантів і православних виступив онук Василя Костянтина Острозького – Януш Радзивілл (1579–1620 рр.). За життя діда він у різний спосіб опікувався інтересами православ'я, і фактично саме Янушові, котрий після смерті батька, Криштофа Радзивілла (1603 р.), став лідером литовських протестантів, старий князь, відходячи зі світу, заповів патронат над православною опозицією у країні⁵.

На сеймі 1606 р. Януш виступив разом зі своїми однопумцями – Петром Горайським і Мартіном Броневським⁶. Вони висунули радикальний проект «конституції про [релігійні] погроми», в якій містився пункт «про релігію грецьку» (тобто православ'я), що ним передбачалося скасування Берестейської

⁵ До речі, із вигасанням Острозьких до Радзивіллів могли перейти і їхні маєтності в українських воєводствах Речі Посполитої, що передбачалося так званою «Острозькою ординацією», затвердженою сеймовою конституцією в 1609 р. Її фундував син Василя Костянтина – Януш Острозький, якому Януш Радзивілл доводився племінником. Однак процес вигасання заторкнув і це відгалуження Радзивіллів: син Януша Богуслав мав тільки дочку, котра як жінка і протестантка не могла успадкувати ординацію.

⁶ М.Броневський був членом літературного осередку, який згуртував довкола себе Василь Костянтин Острозький, і представляв інтереси князя на з'їздах у Торуні та Вільні. Він також вважається автором спрямованого проти Берестейської унії трактату «Апокрисис», надрукованого в Острозькій типографії 1598 р.

унії. Сейм ухвалив би цю конституцію, якби в останню мить у справу не втрутився Петро Скарґа. Це, зрештою, стало поштовхом до так званого «рокошу Зебжидовського». І хоч діяльність Януша Радзивілла не мала скільки-небудь відчутних наслідків для становища православних у Речі Посполитій, вони вважали князя таким само відданим захисником своїх інтересів, як і Петра Конашевича-Сагайдачного. Загальновідомо, що за гетьманування останнього, котрий задекларував свою позицію включенням цілого Війська Запорозького до складу Київського братства, було повністю відновлено вищу православну ієрархію, фактично втрачену 1596 р. Козаки взяли під свою охорону ерусалимського патріарха Феофана, який, маючи відповідні повноваження від константинопольського першоієрарха, у 1620–1621 рр. таємно висвятив на сан київського митрополита (ним став Іов Борецький), п'ятьох єпископів та полоцького архієпископа.

Під час перебування Феофана в Києві до нього зі Слуцька прибув священник Андрій Мужилівський і розповів, що князь Януш Радзивілл патронує православні церкви у своїх володіннях⁷. При одній із них, а саме слуцькій Преображенській, за його згоди постало церковне братство. Патріарх надіслав Слуцькому братству грамоту зі своїм благословенням і надав церкві Преображення Господня статус ставропігійної.

Діяльність Феофана посилила напруженість у міжконфесійних відносинах. Украй розлютився Сигізмунд III, звинувативши як патріарха, так і щойно висвячених ієрархів у шпигунстві на користь Туреччини. У лютому – березні 1621 р. побачили світ два королівських універсали з наказом схопити та ув'язнити митрополита Іова Борецького та Мелетія Смотрицького, котрий отримав від Феофана сан архієпископа полоцького.

У цій напруженій ситуації православні ієрархи розгорнули боротьбу за свою реабілітацію. Мелетій Смотрицький видав у Вільні «Верифікацію невинності» зі спростуванням необґрунтованих закидів на адресу православної верхівки. На захист І.Борецького та М.Смотрицького виступили запорозькі козаки, вирядивши посольство до Сигізмунда III.

За цих умов новим протектором православ'я – після смерті 1620 р. князя Януша – виступив його зведений брат Криштоф II Радзивілл (1585–1640 рр.). Саме до нього навесні 1621 р. звернувся Іов Борецький, просячи

⁷ Слуцько-Копильське князівство відійшло до Януша за заповітом його дружини Софії (1585–1612 рр.), останньої представниці князів Слуцьких, нащадків Володимира Ольгердовича, яких уважали «отчичами» і «спадковими панами землі Київської» (див.: Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд.2. – К., 1874. – С.29; *Кобяк Н.А., Морозова Н.А., Турилов А.А.* Кириллические рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов 21 и 22 БАН Литвы // *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne.* – Т.2. – Kraków, 1997. – С.63). За родовою традицією, князів ховали в Києво-Печерському монастирі. З описів середини XVI ст. можна дізнатися, що їхні «гробь» в Успенському соборі прикрашали дорогоцінні шати (наприклад «алтабас (парча – *О.Р.*), крест на нем перловый, а оксамит червоный на золоте, крест на нем сребренный позлотистый»). У монастирській бібліотеці зберігалися два «Прологи», подаровані неназваним «князем Слуцким» (див.: *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Т.1. – Приложение. – К., 1883. – С.8, 10). Що ж стосується традиції про поховання в Києві Софії Слуцької, започаткованої «Тератургимую» Афанасія Кальнофойського (1638 р.), то вона помилкова (див. працю А.Скеп'ян, яка повністю змінює наші уявлення про цю православну святу: *Скеп'ян А.А.* Князі Слуцькія. – Мінск, 2013. – С.199–205).

про заступництво при королівському дворі. Лист митрополита зберігся у складі архіву Радзивіллів. У ньому він коротко переповідав «історію питання», згадуючи і про хрещення Русі, і про Берестейську унію⁸.

Співпраця між вищим православним духовництвом та Криштофом II Радзивіллом простежується й у культурно-освітній царині. Так, 1623 р. князь просив митрополита відрядити до кальвіністської гімназії у Слуцьку православного «професора теології» з Києва. Іов Борецький із готовністю відгукнувся на це прохання, пообіцявши прислати свого вихованця, котрого окреслював як «дорогий діамант». З іншого боку, у 1629 р. той-таки І.Борецький відіслав свого сина Стефана на виховання при дворі Криштофа Радзивілла⁹.

Водночас освічені кола в Києві були поінформовані про деякі культурні заходи, пов'язані з діяльністю Радзивіллів. У цьому зв'язку слід пригадати, що дослідники не раз розмірковували над одним із так званих «темних місць» Київського літопису, де один із його впорядників («в року идучом 1620») відсилав читачів до «кроники польской, которая в рихлом часе (тобто незабаром – О.Р.) выдана будет»¹⁰. Гадаємо, ішлося про польськомовний «Компендіум» пера Павла Демитровича, який 1625 р. вийшов друком у протестантській типографії в Любчі, заснованій князем Криштофом Радзивіллом 1612 р. За понад сорок років її існування тут побачили світ близько 100 назв книжок. Це була переважно релігійна, педагогічна та історична література, праці античних авторів, панегірики тощо.

Сама радзивіллівська Любча (нині – Новогрудського р-ну Гродненської обл. Білорусі) в першій половині XVII ст. була визначним літературним, освітнім і видавничим осередком. У замку, збудованому у другій половині XVI ст., зберігався родинний «скарбець» (де, окрім фамільних реліквій, було чимало холодної зброї та воєнних трофеїв, наприклад із-під Хотина). Іншу окрасу резиденції становила кунсткамера, де поряд із творами мистецтва (зокрема полотнами Кранаха) зберігались опудала екзотичних тварин, східні диковинки, годинники, монети, компаси, рідкісні книжки¹¹. Тут також знайшлося місце для експонатів з українських теренів. Згадаймо хоча б

⁸ Мицик Ю.А. Из листування українських письменників-полемістів 1621–1624 рр. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.ССХХV. – Л., 1993. – С.316–319.

⁹ Degiel R. Protestanci i prawosławni: Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w. – Warszawa, 2000. – S.20; Мицик Ю.А. Из листування українських письменників-полемістів 1621–1624 рр. – С.313.

¹⁰ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С.80–81; Київський літопис першої чверті XVII ст. / Публ. підгот. В.І.Ульяновський, Н.М.Яковенко // Український історичний журнал. – 1989. – №5. – С.110. Навряд чи можна погодитись із гіпотезою останніх публікаторів Київського літопису, що цією проблематичною «польською хронікою» були «записки Богдана Балаки, котрі у той час так і не були видані» (див.: Київський літопис... // Український історичний журнал. – 1989. – №2. – С.113). Пор. із текстом записок Б.Балаки, котрі аж ніяк не підпадають під це визначення (див.: Киевская старина. – 1882. – Июль. – С.100–105).

¹¹ Иванова Л.С. Меценатство и Реформация в Белоруссии (вторая половина XVI – первая половина XVII вв.) // Наш радавод. – Кн.4. – Ч.2. – Гродна, 1992. – С.446; Куц Н. Любча як резиденція Біржанських Радзівілаў // Европа: Новое соседство 2008: Мат. междунар. науч. конф. – Вильнюс, 2009. – С.17–26. Див. також опис кунсткамери від лютого 1647 р.: *Paliušytė A. 1647 m. Liubčios kunstkameros inventoriūs* // Menotyra. – 1996. – №2. – P.43–63.

датований березнем 1640 р. лист сина Криштофа Радзивілла – Януша – до його двоюрідного брата Богуслава, котрий у той час мешкав за кордоном. У ньому Януш просив, аби який-небудь антиквар оглянув «срібну штуку», віднайдену під корінням дуба на Волині й надіслану йому князем Янушем Вишневецьким. Радзивілл хотів знати, «що та фігура значить і що у собі має». Він також сподівався, що Богуслав поповнить кунсткамеру свого дядька чимось особливим¹².

Що ж до «Компендіуму», кілька примірників якого збереглися до нашого часу в архівосховищах Польщі (зокрема у краківській бібліотеці Чорторийських), то він був чимось на кшталт підручника, адресованого «тим, хто не любить довго читати». П.Демитрович стисло виклав історію Речі Посполитої, послуговуючись, головним чином, хроніками таких авторів, як Мартін Кромер, Мацей Стрийковський, Александр Гваньїні, Мартін та Йоахим Бельські. Природно, що на сторінках його праці знайшлося місце для історії українських земель (передовсім за давньоруських часів)¹³.

Сам П.Демитрович (помер 1641 р.) відзначався широкою ерудованістю, педагогічними здібностями й незаперечним літературним хистом. Здобувши добру освіту, він працював ректором кальвіністської гімназії у Вільні та куратором аналогічного закладу у Слуцьку, був пастором у радзивілівських Дубинках, а в 1620–1630-х рр. виховував княжичів Януша й Богуслава Радзивіллів.

Київські книжники першої половини XVII ст. не раз демонстрували обізнаність із текстом «Компендіуму». Так, анонімний укладач українського хронографа 2-ї редакції (1620–1640-ві рр.) посилався на «кройникара Павла Демитровича» при опису подій, пов'язаних із польськими володарями Лешком Чорним, Казимиром Великим та ін. Крім нього, твором П.Демитровича користувався киянин Ян Бінвільський, котрий у 1640-х рр. працював над створенням власного компілятивного зводу¹⁴. Загалом з огляду на те, що всі три пам'ятки, де згадується хроніка П.Демитровича чи її автор (Київський літопис, український хронограф 2-ї редакції, літопис Я.Бінвільського), мають виразно київське походження, можна зробити висновок, що «Компендіум» користувався популярністю у середовищі освічених киян і був їм відомий уже на стадії написання та підготовки до друку.

¹² Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда. – Т.2. – Москва, 1908. – С.219–220.

¹³ Ковальский Н.П., Мыцък Ю.А. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – №10. – С.86; Мицък Ю.А. Історія Київської Русі на сторінках хроніки П.Демитровича // Український історичний журнал. – 1996. – №6. – С.120–124. М.Ярчикова помилково вважає виданий у типографії П.Кміти в Любчі «Компендіум» працею М.Кромера (див.: *Jarczykowska M. Cultural Functions of the Radziwills' Ancestral Libraries in 17th century* // Вісник Львівського університету: Серія книгозн., бібліот., інф. технол. – Вип.4. – Л., 2009. – С.24).

¹⁴ Мыцък Ю.А. Украинские летописи XVII в. – Днепропетровск, 1978. – С.30. Текст літопису виявив та опублікував Ю.Мицък (див.: Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки НаУКМА. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – К., 2002. – С.60–77; див. також: *Мицък Ю.А. Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бінвільського* // Український історичний журнал. – 1982. – №2. – С.74–75; *Його ж. Історія Великого князівства Литовського у літопису Яна Бінвільського* // *Його ж. Albaruthenica: Студії з історії Білорусі.* – К., 2009. – С.41–46).

Із певною обережністю можна навіть зробити припущення, що ідею «Компендіуму» було розвинуто у знаменитому київському «Синописі», хоч за його концептуальну модель могли правити й інші праці (наприклад здійснений Петром Скаргою «конспективний» переклад «Анналів» Цезаря Баронія, доволі популярний на східнослов'янських теренах¹⁵; щоправда, безсумнівним є тільки вплив Скарги на київську агіографію XVII ст., зокрема «Патерикон» Сильвестра Косова).

Попри важливість культурно-освітніх контактів між верхівкою православного духовництва та лідером протестантської спільноти в Речі Посполитій, у суто прагматичній площині їх взаємодія не була результативною. У 1624 р. тиск на православ'я суттєво посилювався й Іов Борецький у розпачі апелював водночас до царя Михайла Федоровича та до Криштофа Радзивілла, описуючи сумне становище своїх вірних у Речі Посполитій: «Так нас стиснули з усіх боків, ніби ми гірші за зрадників і викритих злочинців, гірші за ворогів хреста святого, гірші за поган. Народ наш вірний, народ невинний, до панів своїх зичливий, народ давній християнський терпить на власній землі переслідування від кров'ю напоеної вавилонської блудниці».

Водночас І.Борецький дистанціювався від «свавільства» козаків, котрих зовсім недавно, у 1621 р., він зі своїми сподвижниками характеризував як «рицарських людей», «плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що [в давні часи] воювало Грецьке царство Чорним морем і сухопуттю». І.Борецький уважав, що козаки своїми несанкціонованими діями погіршують загальне ставлення до православних і кидають тінь підозри у співучасті на вище духовництво. Він не раз інформував про козацькі справи Криштофа Радзивілла, який і сам листувався із січовою старшиною. Обмінювався листами Криштоф і з митрополитом Петром Могилою. Циркулювали навіть чутки, що у цих посланнях він підбурював козаків до виступу проти поляків (1635 р.)¹⁶. Однак розвиток суспільних суперечностей поклав кінець цій «співпраці». Мине зовсім небагато часу і шляхи Радзивіллів, незалежно від їх конфесійної належності, та козацтва назажди розійдуться¹⁷.

Характерною у цьому сенсі особою був князь Януш Радзивілл (1612–1655 рр.), котрий, попри вагання, виступив проти повстання, піднятого Богданом Хмельницьким, яке переросло в національно-визвольну війну¹⁸.

¹⁵ *Ślaski J.* Cesare Baronio w przekładach polskich // *Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i Renesansu.* – Lublin, 1994. – S.365–393.

¹⁶ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.218.

¹⁷ Тим цінніші датовані 1651 р. згадки про те, що між Радзивіллами й запорозькими козаками «здавна існували взаємно-доброзичливі відносини» (див.: *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.262, 307).

¹⁸ Цікаво, що Радзивілл був посвоячений зі Хмельницьким. Рано овдовівши, другий свій шлюб Януш уклав із дочкою господаря Василя Лупу – Марією (1645 р.). Інша дочка Василя, Розанда, у 1652 р. під тиском обставин була змушена одружитися з сином гетьмана – Тимошем, якого Альберт Станіслав Радзивілл назвав у своєму щоденнику «політичним зятем» молдавського господаря (див.: *Radziwiłł A.S.* *Pamiętnik o dziejach w Polsce / Opr. A.Przyboś, R.Żelewski.* – Т.3. – Warszawa, 1980. – S.365). На думку М.Костомарова, саме з огляду на цей родинний зв'язок у радзивіллівській галереї в Несвіжі з'явився великий портрет українського гетьмана, який він бачив у 1867 р. (див.: *Костомаров Н.И.* *Исторические произведения.*

Та це не затьмарює того факту, що Януш був масштабною особистістю з неабиякою харизмою і живим утіленням потуги та слави Радзивіллів¹⁹.

Родина подбала, аби князь здобув гідну його статусу освіту – спочатку у кальвіністів у Слуцьку, потім у Західній Європі. У зв'язку з цим в оточенні його батька, польного гетьмана Криштофа II Радзивілла, постали анонімні «Міркування щодо відправки князя Януша до чужої землі», а сам він підготував «Інструкції, якими має керуватися мій син князь Януш Радзивілл і слуги, котрі будуть при ньому, як у дорозі, так і на місці [перебування]». Ці рукописні твори, котрі не раз ставали предметом фахового аналізу²⁰, дозволяють краще зрозуміти атмосферу, в якій виховувався княжич.

За спостереженнями дослідників, серед пріоритетів Криштофа Радзивілла було студіювання історії, політики та математики з огляду як на їх практичне значення, так і на «поштиву втіху» від цих занять. Перелік переданих синові книг включав 30 назв, серед яких були опрацьована у срібло Берестейська (або Радзивіллівська) Біблія і твори польських істориків. Він також радив Янушові займатися малюванням, до якого той мав природжені здібності²¹.

Януш Радзивілл, вочевидь, далеко не завжди керувався написаними для нього «Інструкціями...», але гетьманові, проте, удалося сформувати в нього інтерес до історії: уже в 9-річному віці в листі батькові, котрий воював зі шведами, Януш бажав йому звитяг, що ними вславилися Александр Македонський і Цезар²². До того ж юний князь до відбуття за кордон (1628 р.) мав у Слуцьку доброго вчителя, згаданого вище Павла Демитровича, і користувався його особистою бібліотекою²³. Приступною для княжича була, вочевидь, і величезна книгозбірня іншого його вихователя – поета й філософа

Автобіографія. – К., 1990. – С.613). Див. також: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.2. – К., 1997. – С.1269–1272.

¹⁹ Wisner H. Janusz Radziwiłł (1612–1655), wojewoda wileński, hetman wielki litewski. – Warszawa, 2000; *Nagielski M.* Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649–1652 // *Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne.* – Lublin, 2003. – S.305–316.

²⁰ Wisner H. Lata szkolne Janusza Radziwiłła // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce.* – Т.14. – Warszawa, 1969. – S.186–188; *Jarczykowa M.* Krzysztof II Radziwiłł (1585–1640) wobec zagadnień dydaktycznych i naukowych // *Studia bibliologiczne.* – 1995. – Т.9. – S.136–147; *Idem.* Cultural Functions... – С.23–24; *Сас П.М.* Петро Конашевич-Сагайдачний: Молоді роки. – К., 2006. – С.174–177.

²¹ Саме це й стало підставою для гіпотези, що Януш був автором серії малюнків, зроблених у Києві 1651 р., про які йшлося в нашій попередній статті (див.: *Русина О.* Радзивілли й Україна... – С.122). Коли це так, то він ішов слідами Миколая Христофора Радзивілла Сирітки, котрий під час своєї подорожі до Єрусалима та Єгипту робив обміри давніх будівель. У будь-якому разі додамо до викладених раніше фактів те, що згадані малюнки можна віднести до збірки під назвою «Księga ołówkiem rysowana potrzeby kijowskiej», яка фігурує серед речей Богуслава Радзивілла, перевезених з Ельблонга до Крулевіця (Кенігсберг) у червні 1657 р. (див.: *Batowski Z.* Abraham van Westervelt, malarz holenderski XVII wieku i jego prace w Polsce // *Przegląd Historji Sztuki.* – 1932. – Zesz.3/4. – S.128, przyp.3; *Janicki M.* Obraz «Bitwa pod Orszą» – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy «na Kropiwej» i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów // *Bitwa pod Orszą / Pod red. M.Nagielskiego.* – Warszawa, 2016. – S.213, przyp.172).

²² Wisner H. Lata szkolne... – S.183.

²³ *Jarczykowa M.* Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII w. – Katowice, 1995. – S.56–57.

Соломона Рисинського, в якій нараховувалося 1150 книжок, у тому числі чимало історичних²⁴.

Про те, що Радзивілл отримував «поштиву втіху» від читання історичних творів, виразно свідчить і той факт, що 1654 р., коли події в Речі Посполитій аж ніяк не сприяли студіюванню минувшини, він позичив у бібліотеці Супрасльського монастиря якусь «кройнику». Існує думка, що через передчасну смерть князя (1655 р.) вона так і не повернулася до монастирського книгосховища й нині відома нам як Радзивілівський літопис²⁵. Утім це припущення суперечить наявним у книзі власницьким записам²⁶. До того ж, якщо йшлося про «кройнику рускую» (а не, скажімо, про хроніку («kroniku») М.Стрийковського, яка також зберігалась у монастирі), то вона фіксувалася бібліотечними інвентарями у 1645–1650 та в 1668 рр.²⁷

Показовим щодо історичної ерудиції Януша став факт його демонстративного в'їзду в упокорений Київ через напівзруйновані Золоті ворота в 1651 р. Із цього приводу один із сучасників занотував: «4 серпня князь Януш увійшов до міста через Золоті ворота, славні тим, що ними доти входили тільки два королі-переможці»²⁸. Йшлося про двох володарів Польщі – Болеслава Хороброго й Болеслава Сміливого. Як уважалося, перший у 1018 р., підтримавши свого зятя Святополка Окаянного в боротьбі з Ярославом Мудрим, підкорив Київ і пощербив свій «принесений ангелом із неба» меч, ударивши ним на знак звитяги по Золотих воротах (насправді збудованих у 1030-х рр.) – так у середньовіччі пояснювали, чому коронаційний меч польських монархів має назву «Щербець».

Початок цій традиції поклав безіменний історик кінця XI – початку XII ст., знаний як Галл Анонім. Він не лише створив, за висловом М.Грушевського, «улюблений образ польської історії» – «Болеслава, що січе мечем золоті київські ворота»²⁹, а й увів в обіг думку, що «відтоді Русь надовго стала данницею Польщі» (цілком безпідставну з огляду на утвердження на київському столі в

²⁴ Вона відома нам за реєстром, укладеним С.Рисинським перед її продажем батькові Януша (див.: *Порецкий Я.И.* Соломон Рысинский: Solomon Pantherus Leucorussus: Конец XVI – начало XVII в. – Минск, 1983. – С.15–19; *Lukšaitė I.* Biblioteka Salomona Rysińskiego // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce.* – Т.30. – Warszawa, 1985. – С.191–206). Відомо, що Криштоф Радзивілл активно скуповував книжкові зібрання своїх єдиновірців задля створення чогось на кшталт «центральної» протестантської бібліотеки, для транспортування якої в 1630 р. знадобилося більше 40 возів (див.: *Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640): Mechanizmy patronatu. – Warszawa, 2001. – С.309, 340–341; *Іванова Л.* Бібліятекі пратэстанцкіх збораў у Вялікім Княстве Літоўскім // *Спадчына.* – 2003. – №1. – С.95; *Jarczykowska M.* Cultural Functions... – С.25–26).

²⁵ *Щавинская Л.Л.* Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благочестивого монастыря. – Минск, 1998. – С.48–49.

²⁶ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.347–348.

²⁷ Див.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.9. – Вильна, 1870. – С.203–204, 242. До речі, хроніки М.Стрийковського бракувало бібліотеці Криштофа Радзивілла в Любчі (див.: *Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła... – С.343; *Jarczykowska M.* Cultural Functions... – С.25).

²⁸ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.283; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – К., 1996. – С.330, прим.2.

²⁹ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.2. – К., 1992. – С.15.

1019 р. Ярослава Мудрого)³⁰. Як гадають, Галл Анонім приписав Болеславові Хороброму (тобто фактично подвоїв) учинок його нащадка – Болеслава Сміливого, котрий, здобувши Київ у 1069 р., нібито «залишив на Золотих воротах пам'ятний знак від удару свого меча»³¹. Давньоруські літописи нічого не знають про такий промовистий жест Болеслава Сміливого, приписуючи натомість Севенчу, сину половецького хана Боняка, прагнення «сечи в Золотые ворота, яко же и отец мой» (1151 р.)³². Символічність цього жесту доволі очевидна, як би його не інтерпретувати – як своєрідне «прорубування воріт», знак воєнного триумфу чи прояв традиції межових зарубок. Очевидно й те, що в історичній пам'яті цей топос було актуалізовано Люблінською унією з її риторикою «повернення» Короні колишніх володінь³³. Тож, скажімо, симптоматично, що в поетичній «Побудці війську, яке виступає під Олику»³⁴, написаній Самуелем Твардовським навесні 1649 р., наголошувалося, що про «давніх поляків звитяги» в Києві й досі пам'ятають «розрубані до середини Золоті ворота»³⁵.

Відомо, що Радзивілл увічнив кампанію 1651 р. (звану сучасниками «Радивіллициною»)³⁶, викарбувавши пам'ятну медаль «Київ повернений» («Kiovia Recerpta»)³⁷, на якій поразку киян символізують луки та сагайдаки, розкидані перед тріумфатором – королем Яном Казимиром (латиномовний напис пояснює, що «київські зламани луки та бунтівні сагайдаки» передає монархові гетьман Радзивілл)³⁸. Ще на початку минулого століття було ви-

³⁰ Щавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарии. – Москва, 1990. – С.52.

³¹ Там же. – С.53.

³² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.2. – Москва, 1962. – Ст.432.

³³ Про тогочасні «реституційні» теорії див.: *Pelenski J. The Incorporation of the Ukrainian Lands of Old Rus' into Crown Poland (1569): Socio-material Interest and Ideology (a Reexamination) // American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists (Warsaw, August 21–27, 1973).* – Vol.3: History. – Hague; Paris, 1973. – P.19–52.

³⁴ Під «побудкою» розумівся заклик до зброї. Твір С.Твардовського вважається одним із найкращих зразків цього жанру (див.: *Грабович Г. До історії української літератури.* – К., 1997. – С.298).

³⁵ *Arma Cosacica: Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648–1649 / Opr. P. Borek.* – Kraków, 2005. – S.117. Складно сказати, що саме насправді «пам'ятали» Золоті ворота, а от історична пам'ять тодішніх киян ґрунтувалася на стереотипах польської історіографії. Скажімо, у згаданому вище літопису Я.Бінвільського, укладеному до 1646 р., ідеться про те, як Болеслав Хоробрий «ударил у фортку, которую зовут Золотая, аж еї мечем до половиці протял» (див.: *Мицик Ю. Літопис Яна Бінвільського.* – С.63).

³⁶ Принаймні, під такою назвою похід Радзивілла фігурував у «діаріюші» св. Дмитрія Ростовського, котрий народився «в Радивиллицину в Филипов пост» (див.: *Шляпкин И.А. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709 гг.).* – Санкт-Петербург, 1891. – Приложения. – №1: Диарий св. Дмитрия. – С.6; *Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г.* – С.314). Подібні назви були типовими для окреслення історичних подій. Скажімо, у тому ж таки літопису Я.Бінвільського маємо три «Таборщини» й «Павлюковщину» (див.: *Мицик Ю. Літопис Яна Бінвільського.* – С.72–73).

³⁷ Подеколи це чомусь перекладається як «Київська фортеця» (див., напр.: *Савчук Ю. Одіссея козацьких прапорів.* – Стокгольм, 2012. – С.18). Початок цій традиції поклав С.Климовський, який до того ж нагородив Яна Казимира титулом «царя» (див.: *Климовський С.І. Медаль Януша Радзивілла як свідчення про середньовічний герб Києва // Український історичний журнал.* – 1992. – №2. – С.41–42).

³⁸ Див. репродукцію: *Lietuva medaliuose. XVI a. – XX a. pradžia / Lithuania in Medals: 16th – early 20th c. / Ivadinis straipsnis, sudarymas V. Ruzas.* – Vilnius, 1998. – P.91. Автором пам'ятки

словлено припущення, що цей напис «згадує Kiiuovios arcus, певно, з натяком на герб міста»³⁹; що луки, зображені на аверсі медалі, «натякають на герб міста Києва – лук або арбалет»⁴⁰. Цю думку й досі можна знайти в літературі⁴¹, хоча, у принципі, зламаний лук у ті часи символізував воєнну поразку незалежно від будь-якої «місцевої специфіки» (про яку на медалі нам нагадує невеликий гербовий щит із зображенням напнутого лука⁴²). Для прикладу занотуємо хоча б згадку про «зламані луки» татар у «Пісні про зубра» Миколая Гусовського⁴³.

Замовляючи Себастьянові Дадлеру медаль, яка, за словами М. Грушевського, «представляє капітуляцію Києва в стилізованих античних формах», Радзивілл орієнтувався не тільки на героїв далекої минувшини, а й на власного батька, котрий відзначив свої успіхи у Смоленській війні 1632–1634 рр. карбуванням медалі авторства того-таки С. Дадлера і створенням лицевого щоденника кампанії – величезної, на 16 аркушах, гравюри роботи Вільгельма Гондіуса (1636 р.)⁴⁴. Вочевидь, щось подібне мав на меті і Януш, як про це свідчать знані в копіях XVIII ст. малюнки Абрагама ван Вестерфельда, побіжно згадані в нашій публікації 2015 р.

Між тим, вони заслуговують на значно більшу увагу – особливо з огляду на знахідки останніх десятиліть, що розширюють традиційні уявлення про цього голландського митця. На жаль, і досі детально не досліджено ті його малюнки, які виявили у Чехії, у рукописній реляції про кампанію 1651 р. зі збірки Страхівського абатства норбертанців (DB V 68). Живописна географія твору охоплює Речицю, Гомель, Лоїв, Любеч, Київ, Германівку. Тут-таки

був Себастьян Дадлер. Значно менше відома інша його медаль, присвячена подіям 1653 р.: поверненню Януша Радзивілла до Вільна як воєводи і зведенню його нового палацу (див.: *Ibid.* – P.23).

³⁹ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.212.

⁴⁰ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – С.331, прим.3.

⁴¹ *Климовський С.І.* Медаль Януша Радзивілла... – С.42. Не зрозуміло, чому автор статті, подеколи дослівно відтворюючи текст Я.Смирнова, шкодує, що той «лише констатував, що медаль Радзивілла можна розглядати як джерело до вивчення питання про герб Києва, і далі цього не пішов. А варто було б» (див.: Там само. – С.46). Насправді Я.Смирнов упевнено визначав цей давній герб як «кушу» (самостріл), і його спантеличувало тільки те, чому на медалі її заступає лук (див.: *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.211–212, 425). Симптоматично й те, що дослідник рішуче відкидає зв'язок пізньої київської символіки (зображення архангела Михаїла) з домонгольськими часами (див.: Там же. – С.418).

⁴² Поява замість «куші» лука, присутнього й на одному з Вестерфельдових малюнків, напевно, пояснюється тим, що в обох випадках за іконографічне джерело правили захоплені Радзивілом київські міські хоругви, на яких фігурували саме луки. На знайомство художника з цим різновидом трофеїв указують присутні у сцені бою під Києвом (17 серпня 1651 р.) козацький прапор із півмісяцем та зірками й бунчук (див.: *Dreščik J.* Kampanie wojsk... – S.419–421), знані також за шкiцями анонімного польськомовного малювальника, які зберігаються нині у фондах Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург). Ці замальовки знамен супроводжують указівки на їх кольори, що, вочевидь, було потрібно для їх відтворення на колоризованих гравюрах чи у творах живопису.

⁴³ *Hussowski M.* Pieśń o zubrzu. – Białowieża, 1994. – S.64. Див. також: *Галенко О.* Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – Т.V. – К., 1998. – С.103.

⁴⁴ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.209–210, 217, 297, 322; План осады и обороны города Смоленска в 1633 и 1634 годах с объяснительным текстом А.Даниловского. – Санкт-Петербург, 1904; *Lietuva medaliuose...* – P.100.

міститься кольоровий портрет Мартина Небаби⁴⁵, а на титулі (арк.V) – загальновідоме зображення Михайла Кричевського, яке, однак, відрізняється від «хрестоматійного». Воно дуже спрощене й подане у дзеркальній проекції, і ця його версія є, вочевидь, коректною – ще століття тому відзначалося, що на гравюрі А. ван Вестерфельда з «Theatrum Euroraeum» смертельна рана М.Кричевського знаходиться під лівим, а не правим оком⁴⁶. З іншого боку, зображення М.Кричевського підписане «Небаба». Цю явну помилку могло спричинити те, що обидва козацьких ватажки з різницею у два роки загинули в битвах під Лоевом (цікаво, що сам Януш Радзивілл у листі до дружини зіставляв цих двох героїв⁴⁷).

Інша добірка малюнків А. ван Вестерфельда, придбана 1993 р. варшавським Музеєм Війська польського, була ретельно простудійована⁴⁸. Ідеться про майже невідомі доти 15 копій із числа тих, які було виконано для короля Станіслава Августа наприкінці XVIII ст.⁴⁹ Вони суттєво доповнюють наші відомості як про реалії середини XVII ст., так і про особу А. ван Вестерфельда. Передовсім він виявився не лише пейзажистом і портретистом, а й майстром батальних сцен, який відтворив у динаміці події 1648–1649 рр. і кампанію 1651 р. Крім цього, віднайшовся малюнок із зображенням пораненого Михайла Кричевського в таборі Януша Радзивілла, доти знаний за «посередництвом» гобелена, зробленого близько 1760 р. на радзивіллівській мануфактурі в Кареличах, і «заочно» атрибутований голландському митцеві⁵⁰.

Додалося й знань про творчу кухню майстра. Нині, здається, можна скоригувати традиційні уявлення про А. ван Вестерфельда як про постійного супутника і «хронікера» князя, котрий робив усі свої замальовки з натури (ба навіть «зняв з обличчя Кричевського посмертну маску»⁵¹). Маємо на увазі ілюстрування конфліктів 1648–1649 рр., які передували появі митця на теренах Речі Посполитої. Беручи це до уваги, мусимо припустити використання ним у роботі ескізів, зроблених кимось іншим – особливо з огляду на те, що на своїй Батьківщині він був відомий як вправний художник-копіїст, котрий одержував відповідні (подеколи доволі масштабні) замовлення⁵².

⁴⁵ Мицик Ю., Березенко Б. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби // Сіверянський літопис. – 2013. – №4/6. – С.3–4.

⁴⁶ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. – С.247.

⁴⁷ Дневник Станислава Освенцима в извлечении и переводе (1643–1651) // Киевская старина. – 1882. – Ноябрь. – С.333.

⁴⁸ Dreścik J. Kampanie wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciw powstaniu Chmielnickiego w rysunkach Abrahama van Westervelt // Muzealnictwo Wojskowe. – Vol.7. – Warszawa, 2000. – S.397–427.

⁴⁹ Усі інші копії, репродуковані в капітальному дослідженні Я.Смирнова, загинули під час Другої світової війни.

⁵⁰ Див.: Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. – С.247, 510; Batowski Z. Abraham van Westervelt... – S.125–126; Pagaczewski J. Gobeliny polskie. – Kraków, 1929. – S.57–62. Зауважимо, що деякі висновки Пагачевського були скориговані після виявлення згаданого малюнка (див.: Dreścik J. Kampanie wojsk... – S.412, przyp.45).

⁵¹ Кондратьев І. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів, 2014. – С.251.

⁵² Цілу галерею подібних копій подано в публікації: Prud'homme van Reine R.B. De zeventiende-eeuwse zeeheldenportrettenreeks van Abraham Westervelt // Bulletin van het Rijksmuseum. – Vol.41. – №1 (1993). – P.4–11.

У цьому зв'язку варто пригадати, що автор славнозвісної Радзивілівської карти Томаш Маковський ніколи не бачив облогу міста Кокенгаузена, однак зобразив її «заочно», гостюючи на Волині у свого патрона, Криштофа Дорогостайського, і керуючись його вказівками⁵³.

Ілюстр.1. А. ван Вестерфельд (?). В'їзд гетьмана Януша Радзивілла в Київ (за вид.: *Batowski Z. Abraham van Westervelt, malarz holenderski XVII wieku i jego prace w Polsce // Przegląd Historji Sztuki. – 1932. – Zesz.3/4. – S.128–129. – Tabl.XXII*)

Скоріш за все, у перспективі Радзивілл сподівався увічнити свої діяння на полотні, аби прикрасити ними власний новий палац (зображений на згаданій вище медалі 1653 р.)⁵⁴. Однак на перешкоді цим планам стала передчасна смерть князя в 1655 р. Утім перед Другою світовою війною у Варшавському замку зберігалася дуже пошкоджена картина із зображенням в'їзду Януша Радзивілла в Київ через Золоті ворота, похідна з колекції короля Станіслава Августа, яку З.Батовський уважав за можливе атрибуувати А. ван Вестерфельдові⁵⁵ (див. ілюстр.1). Що ж до численних замальовок митцем київського Верхнього міста, то, гадаємо, його колоритні рештки (на відміну від «Киево-Подолу», де буяло життя) цікавили художника особисто – як матеріал для майбутніх творів із популярним тоді зображенням римських руїн (див. ілюстр.2). Саме тому у глядача й складається враження, що в 1651 р. здобутком Радзивілла стало примарне «місто тіней». Загалом контекстуалізація «сарматської» мандрівки А. ван Вестерфельда (на заваді якій стає незначна кількість відомостей про його життя і творчість) допомагає краще зрозуміти наукову цінність художнього доробку майстра.

Завершуючи огляд культурних ініціатив князя Януша Радзивілла, варто наголосити, що він належав до біржайського відгалуження роду. Олицьку ж гілку на той час репрезентував ревний католик Альберт Станіслав Радзивілл (1593–1656 рр.), якого з Янушем пов'язували доволі непрості взаємини, і не лише через конфесійні розбіжності. Відомо, що восени 1637 р., коли Януш попросив Альберта Станіслава засватати йому княжну Катерину Потоцьку,

⁵³ *Gębarowicz M. Początki malarstwa historycznego w Polsce. – Wrocław, 1981. – S.24.*

⁵⁴ *Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. – С.320, 510; Batowski Z. Abraham van Westervelt... – S.125.*

⁵⁵ *Batowski Z. Abraham van Westervelt... – S.121–124.*

той, покликаючись на явлення вві сні Божої Матері, вирішив сам зробити їй пропозицію (хоча після кончини його дружини Регіни минуло тільки півроку)⁵⁶.

Обидва шлюби Альберта Станіслава залишилися «безпотомними» й зі смертю його другої дружини, Кристини Любомирської, яка пережила чоловіка на одинадцять років, Олика перейшла до несвізької гілки Радзивіллів (1667 р.), котру на

Ілюстр.2. А. ван Вестерфельд. Краєвид із руїнами та обеліском (за вид.: Rotterdamse meesters uit de Gouden Eeuw / Red. N.Schadee. – Rotterdam, 1994. – P.102. – Pl.8)

той час представляв онук Миколая Христофора Сирітки – Михаїл Казимир (1635–1680 рр.), урядник, вояк і дипломат, учасник Хотинської битви 1673 р., на честь якої він звів меморіал у Бялій на Підляшші⁵⁷. Князь узяв шлюб із Катериною Собеською, і двоє їхніх синів, Єжи Юзеф та Кароль Станіслав, стали, відповідно, п'ятим і шостим олицькими ординатами. У перспективі ж князі цієї гілки успадкували за Собеськими Золочів і Жовкву (1740 р.), які, однак, не затримались у родині – на відміну від дорогоцінних реліквій, пов'язаних із королем Яном III Собеським (нині вони експонуються у Вавелі). Цікавий і інший, суто архівний, аспект цього родинного зв'язку. Завдяки йому серед паперів Радзивіллів збереглися мальовані мапи околиці Києва, які немовби доповнюють його синхронні зображення, залишені нам А. ван Вестерфельдом⁵⁸.

Уявити, як виглядав Олицький замок за нових його власників допомагають розмаїті інвентарі 1660–1690-х рр.⁵⁹ та німецька гравюра «Замок в Олиці», що вважається найдавнішим зображенням цього об'єкта (поза умовним відтворенням будівлі на давніх картах)⁶⁰. Тодішній замковий комплекс

⁵⁶ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. – С.218.

⁵⁷ Mikocka-Rachubowa K. Monumentum victoriae chocimensis Michała Kazimierza Radziwiłła w Białej // Kultura artystyczna Wielkiego księstwa Litewskiego w epoce baroku. – Warszawa, 1995. – S.115–127.

⁵⁸ Аналіз цього унікального матеріалу див.: Люта Т. Imago urbis: Київ на стародавніх мапах. – Х.; К., 2017. – С.103, 112–120. Важливим для нашої проблематики є й те, що авторка спростовує твердження С.Шелухіна (а за ним – Н.Яковенко) щодо появи терміна «Україна» на західноєвропейських мапах XVI ст. (с.45–46). Відтак зберігає свою актуальність панівна в історіографії теза про Радзивіллівську карту 1613 р. як першу, де зафіксовано цей топонім. Занотуємо також заувагу Т.Люгої про мапи як елемент декорування шляхетських інтер'єрів (с.112), тоді як В.Александрович убачає в «тарачах różnych miast» міські краєвиди (див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.33, 150).

⁵⁹ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.49–82.

⁶⁰ Зауважимо також схематичне зображення Олики середини XVII ст. з фондів Національного історичного архіву Білорусі (див.: Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф.694. – Оп.1. – Спр.287. – Л.8). Натомість наявний у новітніх виданнях «давній план міста Олики» (див.: Україна: Литовська доба: 1320–1569. – К., 2008. – С.65; Ukraina: Lietuvos epocha: 1320–1569. – Vilnius, 2010. – P.73) не має до неї жодного стосунку.

наближався за формою до квадрату, що його утворювали потужні вали, частково підмуровані та зміцнені дубовими палями. Він мав чотири бастіони різної конфігурації й кутові башти. Замковий двір був забудований майже по всьому периметру. «Заслоні люду» на валах служили коші. Вали оточували наповнений водою рів і став, на якому облаштували дерев'яну лазню – вона спиралася на палі, як і місток, котрий до неї вів. Над ровом було перекинуто дерев'яний міст на мурованих стовпах, котрий з'єднував замок зі середмістям Олики. Над вхідною брамою височіли кам'яні статуї Богородиці й архангела Михаїла з позолоченими крилами⁶¹. Власники замку мешкали у двоповерховому мурованому палаці, прикрашеному, зокрема, галереєю портретів, серед яких були й декілька фамільних. Кахлеві печі оздоблювали радзівиллівські орли й позолочені фігурки⁶². Що ж до вмеблювання замку, занедбаного на час складання інвентарів, то воно було доволі скромним. Серед його елементів можна виокремити хіба що крісла, оббиті блакитним сукном і чорним оксамитом.

На замковому подвір'ї було чимало різних будівель – кухні, пекарні, стайні, комори, спіжарні тощо. На потенційного недруга чекали гармати, кількість яких подеколи обраховують у 202 (мовляв, «такому озброєнню могла позаздрити і значно більша фортеця!»)⁶³. Насправді в 1667 р. в Олицькому замку налічувалося 28 гармат, не рахуючи 2 пошкоджених (однієї в 1665 р. і другої, «розірваної від козаків у 1648 році»)⁶⁴. Із плином часу їх число лише зменшилося – до 18 в 1680–1690-х рр. (при цьому ще 6 було передано на оборону міста)⁶⁵. Утім якщо раніше тут була тільки одна «іменна» гарма-

⁶¹ Здається, його вважали не лише покровителем замку, а й патроном Олики та оличан: у 1629–1630 рр. декілька тамтешніх міщан вписали своїх рідних у пом'яник київського Михайлівського монастиря (див.: *De-Bumme E.I.* Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI–XVII в.) // Чтения в Историческом обществе Несторалетописца. – Кн.18. – Вып.1. – Отд.3. – К., 1904. – С.68–69).

⁶² Характеризуючи декор замкових печей, В.Александрович називає гербом Радзівиллів не «Труби», а якісь «Три труби» (див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.21). На цій помилці слід наголосити, аби надалі дослідники уникали подібних і більш «екстремальних» варіантів, як-от, скажімо, «орел з трьома рогами» (див.: *Климовський С.І.* Медаль Януша Радзівилла... – С.41).

⁶³ Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. – К., 1970. – С.281; *Лука К.* Під захистом мурів: (З історії української фортифікації X–XVII ст.). – К., 2008. – С.142. Комізму цій інформації додає назва її першоджерела: *Андреев П.Н.* Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным казённым железным дорогам. – К., 1898. – С.371.

⁶⁴ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.49–51. Відзначимо, що В.Александрович датує їх реєстр 22 січня 1657 р., тоді як правильною є інша дата, присутня в документі – 22 січня 1667 р. Це унаочнює як згадка про пошкодження гармати «in anno millesimo sexcentesimo sexagesimo quinto», так і статус «зацних людей» із Новгорода-Сіверського, які його підписали: Лукаш Ольшанський був тамтешнім підстолюєм у 1661–1673 рр., а Костянтин Богуслав Зубжевський (або, точніше, Зубчевський) – підчашим у 1667–1683 рр. (див.: *Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: Spisy (= Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy.* – Т.3. – Zesz.4). – Kórnik, 2002. – S.222 (№1797), 230 (№1864)).

⁶⁵ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.62–64 (1681 р.), 75–77 (1686 р.), 80–81 (1692 р.). Зауважимо, що впорядник «Інвентарів» ніби не помічає, що перелік амуніції 1681 р. правив за шаблон для укладачів реєстру 1686 р. і може стати у пригоді при відчитуванні їх текстів. Зокрема він не зважає на наявні в першому з реєстрів реалії. Скажімо, «пана Бітнера» з Бялої, який у документі 1686 р. став «паном Дитнером» (пор. с.64 і 78); не враховано їх і в покажчиках власних назв. Занотуємо також, що гармата з гербом Любомирських із

та («Блискавка»), то згодом до неї додалися «Дракон», «Змійка», «Монах» і «Мелюзина» (останню, вочевидь, відлили в 1602 р. несвізькі майстри⁶⁶). Згадаймо і про так звані «органи» – багатоствольне артилерійське озброєння, якого у замку було 6 одиниць. Крім цього, у цейхгаузі (арсеналі) зберігалися порох, селітра, сірка, олово, кулі, гаківниці, мушкети та інше військове спорядження. Була тут ще й хоругва з чорним орлом на жовтому тлі, а також речі, які не належали до амуніції – мідний поставець (аби міряти мед, отриманий як данина від підданих), флюґери, ліхтар, що колись висів перед брамою, «старий зіпсутий годинник» із «вежі навпроти шпиталю». Навпроти замкового арсеналу був «італійський сад», стосовно облаштування якого відсутні будь-які дані. Але він, поза сумнівом, поступався красою й масштабом італійським садам у Підгірцях, які так вражали уяву Альберта Станіслава Радзивілла. Крім цього, у самому замку був невеликий «садок», огорожений парканом, де росли «різні трави й дерева», включно з кількома персиками.

Із часом Олицький замковий комплекс зазнав певних трансформацій. Передовсім у першій третині XVIII ст. зникли його архаїчні башти. Замість них на двох бастіонах із боку міста постали муровані будівлі, котрі фігурували в інвентарі 1737 р. як «палачики». Дані про те, що один із них був «мальований»⁶⁷, підтвердилися на початку минулого століття, коли під шаром тиньку відкрили фрагменти фресок, слушно датованих XVIII ст. – на них було зображено ідилічні сільські краєвиди та якихось міфологічних персонажів⁶⁸.

Крім того, інвентар 1737 р. нотував, що у старому палаці з'явився третій поверх⁶⁹. Однак загалом тодішній стан замкового комплексу був невтішним. Укладачі інвентаря не раз зауважували, що окремі його споруди (і, передовсім, князівський палац) потребують ремонту, або, принаймні, чищення й тинькування. Невдовзі розпочалися масштабні ремонтні роботи, ініційовані тодішнім володарем Олики – Михаїлом Казимиром Радзивіллом на прізвисько «Рибонька» (1702–1762 рр.). Князь був одним із найбагатших вельмож Речі Посполитої й відзначався відповідним стилем життя. Тож не дивно, що він спрямовував значні кошти не лише на відбудову Несвіжа, зруйнованого під час Північної війни, а й на реконструкцію замку на своїй «малій батьківщині». Михаїл Казимир народився в Олиці та вчашав сюди взимку, полюючи в навколишніх лісах. У 1725 р. тут відбулися масштабні врочистості, пов'язані з його одруженням з Уршулею (Урсулою) Вишневецькою⁷⁰.

реестру 1686 р. (с.76), без сумніву, мала відношення до другого шлюбу Альберта Станіслава Радзивілла – з Кристиною Анною Любомирською.

⁶⁶ Пор.: *Ткачев М.А.* Замки Беларуси. – Минск, 2005. – С.150.

⁶⁷ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.97–98.

⁶⁸ *Tomkiewicz S.* Olyka // *Prace Komisji Historji Sztuki.* – Т.3. – Zesz.1. – Kraków, 1923. – S.11.

⁶⁹ З'явилася десь на подвір'ї, вочевидь, і яма (пол. «jama») для тримання ув'язнених – у фрагменті, відчитаному публікатором як «sama do więzienia» (див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.90).

⁷⁰ Про них та непрості перипетії довкола укладення цього шлюбу див.: *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu. – Poznań, 1965. – S.143–149. Батьківщиною Уршулі (званої хіба як «Несвізька Мельпомена» або «перша польська драматургиня») також була Волинь – вона народилася у Чорторийську (нині Старий Чорторийськ Маневицького р-ну

У травні 1740 р. Радзивілл записав у своєму щоденнику, що в Олиці «старий замок зруйнували, а я наказав по-новому ремонтувати». А вже за рік на честь відновлення Олицького замку князь заклав у його підвалини позолочену срібну таблицю⁷¹. Ця реконструкція за участі Д.Кнакфуса тривала до самої смерті володаря – принаймні інвентар замку, укладений у 1755 р.⁷², засвідчує, що тоді його перебудова ще не закінчилася. Згаданий інвентар доволі докладно описує внутрішнє облаштування замку, який перетворювався з фортеці на пишну магнатську резиденцію⁷³. Проте це не означало занедбання його оборонних функцій. Ба більше, тут з'явилася своя ливарня, і гармати місцевого виробництва поповнили замковий арсенал майже на третину (їх було 12 із 42).

У замку постала «портретна зала», прикрашена чотирма десятками полотен, які репрезентували «генеалогію старожитного польського дому Лещинських», посвояченого з Радзивіллами через згадану вище дружину Михаїла Казимира – Уршулю Франциску, дочку Януша Антонія Вишневецького та Теофілії Лещинської (1705–1753 рр.)⁷⁴. Згідно з пізнішими даними, це були картини в людській зріст із поясненнями внизу, «хто який мав уряд і справи, скільки років прожив і коли помер»⁷⁵. Що ж до портретів самих Радзивіллів,

---

Волинської обл.). Із заміжжям Уршулі Чорторийськ перейшов до Радзивіллів, що в радянській літературі розглядалося хіба як «зміна визискувачів» місцевого «трудоного населення» (див.: Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. – С.546). Не дивно, що тепер ніщо не нагадує про цей період в історії містечка. Власне, уже в XIX ст. воно перебувало у стані занепаду, що болісно вразило Ю.Крашевського, котрий, мандруючи Волинню, відзначив старожитність і чудове місцеположення Чорторийська. Він замалював руїни місцевого замку, на яких гніздилися лелеки, і коротко занотував: «Замок, від якого нині залишилися тільки голі мури з [радзивіллівськими] орлами на верхах, високий вал і глибокі рови, був збудований у самого Стира на високій горі, котру за милою видно з усіх сторін. Архітектура нинішніх замкових руїн, здається, указує на XVII ст.» (див.: *Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy.* – Warszawa, 1985. – S.69). Щодо опису Ю.Крашевським інших волинських маєтностей Радзивіллів див.: *Русина О.В.* Радзивіллівські володіння новітніх часів очима сучасників // Український історичний журнал. – 2014. – №6. – С.29–38.

⁷¹ *Zielińska T. Więź rodowa domu radziwiłłowskiego w świetle diariusza Michała Kazimierza Radziwiłła «Rybenki» // Miscellanea historico-archivistica.* – Т.3: Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku: w kręgu polityki i kultury. – Warszawa; Łódź, 1989. – S.182; *Карліна О.* Документи «Архіву Радзивіллів» як джерела з історії Волині XVIII–XIX ст. // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.288.

⁷² Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.115–155.

⁷³ Його стилій опис див.: *Александрович В.* Інвентар Олицького замку 1755 р. // Вісник Львівського університету: Серія мист-во. – Вип.3. – Л., 2003. – С.302–304.

⁷⁴ В.Александрович чомусь робить батьком Уршулі її дядька Михаїла Сервація (див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.30), після чого «одружує» його з таємничою «Теклею з Лещинських» (див.: Там само. – С.32), тоді як третьою його дружиною була Текля Роза з Радзивіллів. Натомість на с.155 остання «виявляється» дружиною Януша Антонія Вишневецького. Крім цього, одна й та сама особа ідентифікується в «Інвентарях» то як Текля Вишневецька, то як Анна Радзивілл (пор. с.23 і 83). Ці дивні генеалогічні екскурси доповнює коментар до однієї з картин, які залишилися від олицьких зборів Радзивіллів (див.: Там само. – С.268) і представляє одну з найяскравіших сторінок фамільної історії: шлюб короля Сигізмунда Августа рег просуга, коли його у Відні заступає Миколай Радзивілл Чорний (1553 р.). Тоді нареченою, усупереч думці В.Александровича, була не вдова, а дочка Фердинанда I (пор. с.30). Додамо також, що на репродукованому поряд «портреті Міхала Казимира Радивила» насправді зображено його сина Кароля Станіслава (див.: Там само. – С.269).

⁷⁵ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.127, 148, 195. Упорядник «Інвентарів» закидає С.Томковичу, що той нарахував «40 чи 42» портрети Лещинських, хоча обидві ці цифри фігурують в інвентарях, і їх зрештою подає й сам В.Александрович (див.: Там само. – С.30, 32, 38). Ми б не звертали увагу на такі дрібниці, якби сам дослідник не поприкав польських фахівців

то в опису 1755 р. згадувалися, зокрема, зображення першого олицького ордината Станіслава Побожного та його дружини Марини Мишки-Варковської (щоправда, вони були над камінами, а не на них, як пише В.Александрович⁷⁶).

Князівські покої прикрашали також стінопис і ліпнина. Декоративним елементом можна вважати й печі, оздоблені розмаїтими кахлями (зокрема з радзивіллівською символікою, які вироблялись у Жовкві, щойно приєднаній до володінь родини⁷⁷). Без сумніву, жовківські майстри брали участь в оздобленні замкового інтер'єру⁷⁸.

На особливу увагу заслуговують дані про наявні у замку гравюри зі сценами з різних комедій, а заразом про «мальоване полотно», яке правило за декорації до тих-таки «комедій». До цього додаються пізніші згадки про «комедігауз», чи «комедіальню», із «мальованими декораціями» та «бляшаними ліхтариками при декораціях»⁷⁹. У цих побіжних ремарках безпомилково вгадується відгомін захоплень Уршулі Радзивілл – освіченої й обдарованої жінки, авторки низки драматичних творів, посмертно виданих у Жовкві у збірці «Комедії і трагедії» (1754 р.).

Княгиня змолоду демонструвала свій поетичний хист, активно цікавилася літературою й мистецтвом. У цьому вона нагадувала свого знаного дядька – Михаїла Сервація, останнього представника роду Вишневецьких по чоловічій лінії. Як гадають, гостюючи в нього у Вишнівці вона зацікавилася побаченими тут театральними виставами і згодом заснувала в Несвіжі аматорський театр (1746 р.). Невдовзі для нього звели спеціальну споруду (власне, перебудували тамтешній кінний манеж) та почали поповнювати трупу акторами-професіоналами. З огляду на потреби театру постали місцеві музична й балетна школи. У репертуарі несвізького придворного театру були не лише оригінальні римовані твори Уршулі Радзивілл (які, щоправда, найчастіше являли собою парафрази популярних літературних і міфологічних сюжетів), а й переклади комедій Мольєра та Вольтера, західноєвропейські опери, балети. Театр робив «гастрольні тури» по володіннях Радзивіллів, які являли собою єдиний культурний простір. Зокрема в 1753 р. він виїздив до Жовкви та Олики, а в 1755 р. давав спектаклі в олицькому «новому театрі»⁸⁰.

за брак належного сумління та не потрактовав їхні помилки як «фальшування» (див.: Там само. – С.6, 22). Між тим він, скажімо, невірно вказує кількість портретів Радзивіллів (шість замість п'яти – пор. с.20 і 68), не згадує про використання ним ілюстрацій зі статті С.Томковича (чомусь «ховаючись» за публікацію П.Ричкова) та подеколи навіть невірно передає її текст (див. с.22: «po prawej stronie» замість «lewej»).

⁷⁶ Пор.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.29, 127.

⁷⁷ Мануфактуру у Жовкві заснував Михаїл Казимир Радзивілл у 1749 р. Керував виробництвом невідомий на ім'я англієць, а за художню частину відповідав Александр Струмецький. Окрім радзивіллівських орлів, на кахлях можна було побачити пейзажі, розмаїті пасторальні та мисливські сцени (див.: Ковальчик С. Пізньобароккові магнатські резиденції на Волині та Львівщині // Українське барокко та європейський контекст. – К., 1991. – С.61–62).

⁷⁸ О.Баженова з'ясувала персональний склад жовківської групи майстрів, які працювали в радзивіллівських володіннях (див.: Баженова О. Радзивилловский Несвиж. – Минск, 2007. – С.84–98).

⁷⁹ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.148–149, 193, 214, 216, 223, 228, 245, 251.

⁸⁰ Баженова О. Радзивилловский Несвиж. – С.103–118; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў двух тамах. – Т.2 (К–Я). – Минск, 2007. – С.375–376, 498–499; Teatr Urszuli Radziwiłłowej. – Warszawa, 1961; Sajkowski A. Od Sierotki do Rybenki. – S.153–169; Kochańczyk A.

Подібні вподобання мав і молодший брат Михаїла Казимира – Ієронім Флоріан Радзивілл (1715–1760 рр.), чий володіння зрештою успадкував Рибонька. Він заснував театри у двох своїх резиденціях – Слуцьку та Бялій. Для підготовки професійних танцівників у Слуцьку було створено балетну школу. Щоправда, за влучним виразом А.Сайковського⁸¹, «муза театру у слуцько-бяльській державі мала виразно Марсове обличчя»: князь любив муштру й організацію справ на казармовий лад (і, опріч іншого, мав власне військо тих самих розмірів, що й усе військо Великого князівства Литовського). Абсолютний володар свого чималого «царства», він сподівався з бігом часу отримати польську королівську корону, а поки що, випереджаючи події, планував спорудити собі пам'ятник на ринковій площі в Бялій, очистивши її від «крамниць паскудних». Дуже промовистим є й портрет Ієроніма Флоріана пензля Я.Весселя, який суттєво відрізняється від «сарматських» портретів найближчих родичів князя. Із картини на нас зверхньо дивиться пишний Нарцис у квітчастих панталонах. Гданському маляреві не бракувало майстерності, однак, усупереч намірам замовника й попри присутні на полотні князівську корону та пурпурну мантию, ми бачимо радше карикатуру на відомий парадний портрет Людовіка XIV роботи Г.Ріо.

Загалом у XVIII ст. Радзивілли поступово втрачали свою політичну потугу й разом дрібнішали як особистості, стаючи дедалі більш дивакуватими та ексцентричними (а подеколи просто кумедними). Характерна у цьому сенсі брошура Удальрика Радзивілла (1712–1770 рр.) з описом його виправи проти гайдамаків у районі Бердичева й Житомира в 1749 р.⁸² Князь був чи не найбіднішим із роду Радзивіллів, однак теж мав неабиякі амбіції. На боротьбу з «гультьями» він вирушив 26 червня, узявши благословення й поснідавши в кляшторі босих кармелітів. 2 липня його «військо», яке нараховувало близько 300 осіб, натрапило на загін із 15 гайдамаків. На полі «битви» залишилися двоє поляків і п'ятеро їхніх супротивників. Ватажок останніх – Єремія Таран – потрапив у полон. Окрилений перемогою Радзивілл на знак своєї звитяги наказав укопати «меморіальний» стіл («для пам'яті у прийдешні часи»), за яким переможці з'їли вечерю. Місце «вікторії» вирішили назвати «Стіл Радзивіллівський» і вирізали відповідний напис на сосні неподалік. Цю ідею, за словами Удальрика, схвалили «всі поліські громади». Отже, як бачимо, у середині XVIII ст. мегаломанія була спільною рисою принаймні двох Радзивіллів.

Повертаючись до Михаїла Казимира й Олицького замку, можна резюмувати, що за життя князя він дістав вигляд, наближений до сучасного. Утім над цією будівлею ніби тяжіло прокляття: тільки-но відроджений, замок щоразу ставав жертвою людського вандалізму. Так було на початку XX ст., перед Першою світовою війною, і у XVII ст., за часів Альберта Станіслава

Teatr Urszuli Radziwiłłowej w Nieświeżu // Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadczenia historyczne. – S.231–237.

⁸¹ *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki. – S.201.

⁸² *Królikowski B.* Wśród Sarmatów: Radziwiłłowie i pamiętnikarze. – Lublin, 2000. – S.174–176; *Borek P.* O tym jak książę Udalryk Radziwiłł hajdamaków gromił // Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadczenia historyczne. – S.239–249.

Радзивілла, коли його розграбували козаки. Тепер же новий господар Олики, син Михаїла Казимира й Уршулі Кароль Станіслав Радзивілл, знаний під прізвиськом «Пане Коханку» (так він зазвичай звертався до співрозмовників)⁸³, зробив родинне гніздо заручником своїх політичних уподобань.

Маємо на увазі події, спричинені смертю польського короля й великого князя литовського Августа III (1763 р.). Імператриця Катерина II воліла бачити на його місці лояльного щодо Росії Станіслава Понятовського. Той погодився з її вимогою «у весь час свого правління інтереси нашої (тобто Російської – *О.Р.*) імперії за власні вважати» й отримав за це військову допомогу. Кароль Станіслав Радзивілл був проти кандидатури С.Понятовського. Маючи власні військові підрозділи, він намагався чинити росіянам збройний опір. У червні 1764 р. у зіткненні під містечком Слонім князь зазнав поразки й відступив на Волинь. Наступного місяця, після кількох днів, проведених в Олиці, він мусив рятуватися втечею до Молдавії.

Слідом за ним у липні 1764 р. до Олики ввійшли російські війська. Реєстр завданих ними збитків, нещодавно введений до наукового обігу⁸⁴, недвозначно свідчить про те, що князівську резиденцію було повністю сплюндровано. Ішлося не лише про вивезення всього цінного майна, включно із фамільним сріблом, яке поповнило державну казну – нападники не погребували навіть поламаним залізничям із цуманської рудні, а заразом відірвали металеві крила від статуї св. Михаїла й пошкодили замкові мурі, висмикуючи з них «найменший шмат заліза». Було вирвано також віконні рами та двері, побито кахляні печі, здерто підлогу.

Особливо постраждала від вандалів найбільша замкова зала, в якій відбувалися театральні вистави («комедіауз»): через видрані балки в ній завалилися стеля та дах. По-варварськи було зруйновано й замкову каплицю, викладену трьома тисячами фарфорових кахлів із біблійними сценами – їх обідрали «всі до єдиної». Зникла величезна кількість витворів мистецтва – картин, дорогих меблів і посуду, розмаїтих декоративних предметів. Навіть побіжний їх опис викликає цікавість дослідників. Чого варте, наприклад, страусове яйце, «на якому майстерно вирізана історія про принесення в жертву Ісака», або зроблена на радзивілівській скляній мануфактурі в м. Уреч «склянка у футлярі квартова (об'ємом близько 0,7 л – *О.Р.*), на якій ціла історія Старого Заповіту була намальована».

Лише в 1767 р. Кароль Станіслав Радзивілл повернув собі втрачені позиції, а заразом і конфісковані в 1764 р. маєтності. У 1770-х рр. розпочалося відновлення Олицького замку. Складно сказати, якими темпами воно відбувалося, однак десь на рубежі 1780–1790-х рр. ситуацію суттєво ускладнила пожежа, котра знищила значну кількість князівських покоїв та одну з

⁸³ Зазвичай його розглядають як колоритну та ексцентричну людину, оригінала й героя численних анекдотів. Утім варто прислухатися до думки А.Сайковського, котрий зумів розгледіти за маскою «несвізького Фальстафа» обличчя «трагічного Сармата» (див.: *Sajkowski A. Karol Radziwiłł // Życiorysy historyczne, literackie i legendarne / Pod red. Z.Stefanowskiej, J.Tazbira. – Ser.1. – Warszawa, 1980. – S.135–154.*

⁸⁴ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.177–200.

«великих зал». Документи кінця XVIII ст. фіксують певні новації, наприклад «новий міст навпроти замку». Однак очевидно, що княжа резиденція вже не зазнавала суттєвих перебудов. Як зауважують дослідники, вона якнайкраще ілюструє тенденцію до «вписування» палаців у межі бастионних укріплень XVII ст.⁸⁵

Наступне століття стало для Олицького замку часом стагнації. Зміни на краще позначилися лише за Фердинанда Радзивілла (1834–1926 рр.), котрий, успадкувавши замок після смерті батька (1873 р.), здійснив його відбудову. Однак Перша світова війна принесла Олиці чергові руйнації, які стали ніби прологом до повного занепаду радзивіллівського замку за радянської доби. У незалежній Україні розмірковували над його перетворенням на одну з президентських резиденцій, однак до практичних кроків так і не дійшло. Нині споруда занепадає: руйнуються стіни та стелі, протікає дах. Із цього приводу вітчизняні ЗМІ вже не раз били на сполох, проте, на жаль, нині ніхто не візьметься прогнозувати майбуття радзивіллівського замку.

Таким чином, попри наявність на українських теренах культурної спадщини Радзивіллів, нині про неї доводиться говорити лише в категоріях нищення, занедбання та забуття. Не краща й ситуація з її науковим осмисленням, на чому ми вже наголошували в попередніх публікаціях. Певні зрушення можна відзначити хіба у царині популяризації відповідних фактів, хоча й вони доволі контроверсійні.

За приклад тут може правити «сучасна повість-хроніка» про Олику П.Боярчука⁸⁶, згадана навіть у новітньому енциклопедичному виданні⁸⁷. Автор, як впливає з передмови В.Лиса, «зводить в одне працю цілого ряду істориків і краєзнавців, хто в різні роки більшою чи меншою мірою заглиблювався у вивчення олицької минувшини, аби зберегти і донести її до майбутнього. Від 1149 року, часу першої згадки про Олику в Іпатіївському літописі, й до наших днів – такий епатаж (sic!) цього твору»⁸⁸. Утім епатує у книзі не її хронологія та навіть не термінологія (на кшталт «магдебурщини», ще й «крізь віки!»), а авторський підхід до викладу матеріалу. Не переймаючись тим, хто, словами поета, «более матери-истории ценен», П.Боярчук представляє минувшину містечка «крізь призму цікавих людських образів» – від давніх володарів Олики до тих, хто «примножував її славу чесною працею». Маємо й фотогалерею, де із «заслуженим вчителем УРСР, викладачем математики Зінаїдою Кошцієнко» та не окресленою докладніше «Надією Ярошук, уродженою Мороз», сусідять бойовий офіцер Домінік Радзивілл, його великосвітська мати й Теофілія Радзивілл, представлена на знаній картині Ю.Пешки як богиня юності Геба (хоча П.Боярчук «ідентифікує» її як «міфічну сестру і дружину Зевса Геру, котра годує орла!»)⁸⁹.

⁸⁵ Ковальчик Є. Пізньобароккові магнатські резиденції... – С.53–54.

⁸⁶ Боярчук П.О. Про що мовчить стара Олика. – Луцьк, 2009.

⁸⁷ Енциклопедія історії України. – Т.7. – К., 2010. – С.586.

⁸⁸ Боярчук П.О. Про що мовчить стара Олика. – С.3–4.

⁸⁹ Подібний рецидив радянщини (висміяної ще в булгаковському «Театральному романі»), звісно, не поодинокий. Згадаємо, наприклад, ілюстроване видання «Україна – Європа: Хронологія розвитку: 1500–1800 рр.» (Київ, 2010 р.), де згаданий вище портрет «Короля-Сонце»

Має ідентифікаційні проблеми й науково-популярне видання альбомного типу, присвячене безпосередньо Радзивіллам⁹⁰. Воно набагато пишніше, помилки тут не такі комічні. Може, і немає великого гріха в тому, щоб видавати одну з будівель Олики за «декоративний фронтон палацу Радзивілів»; вхід до тамтешнього польського цвинтаря – за «неоготичну браму в Олицькому парку»; півфігуру Бога-Отця над входом до Троїцького костелу – за якогось «святого», а апостола на його фасаді – просто за «скульптуру»⁹¹. Гірше, коли йдеться про артефакти не локального, а європейського рівня. Наприклад, про унікальний рицарський обладунок, прикрашений позолотою та різнокольоровою емаллю, що його виготовив нюрнберзький майстер Кунц Лохнер для Миколая Радзивілла Чорного. У книзі він чомусь фігурує як «лати Миколая Христофора Радзивіла Сирітки» (а останній, до речі, залишається неідентифікованим у своєму «класичному» вбранні – плащі пілігрима)⁹².

Утім відкинемо прискіпливість в оцінці цього видання – з огляду на його популярний характер, а разом і тому, що авторка цих рядків свого часу відмовилася від участі в його підготовці через брак етичних засад у видавців і координаторів проекту⁹³. Прокламований ними задум – виопуклити роль Радзивіллів в історії народів, колись об'єднаних кордонами Литовської держави, – на жаль, так і не було реалізовано. Тексти, з яких складається книга, написано не з перспективи національних історіографій, а під кутом зору фахових зацікавлень і напрацювань задіяних у проекті дослідників. Тож В.Александрович вишукує «слід Радзивіллів в українській історії», спираючись на маеткові інвентарі XVII–XVIII ст., у розділі О.Баженової чільне місце відведено музейним комплексам у Несвіжі й Мирі, а в литовській частині, написаній Р.Рагаускене, серед біограм Радзивіллів виділяється підрозділ із дещо дивною (чи невірно перекладеною⁹⁴) назвою «Барбара Радзивіл – вершина могутності родини Радзивілів»⁹⁵. При цьому, скажімо, сюжету

сусидить зі знімком Кременчуцького вокзалу, а життєпис знаменитого авантюриста Каліостро подано поряд з інформацією про миколаївський Південно-турбінний завод (докл. див. у нашій інтернет-рецензії «Профессоры” на марші» [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/10/31/59752/>).

⁹⁰ Князі Радзивіли / В.Александрович та ін.; відп. ред. Ю.В.Ференцева. – К., 2012.

⁹¹ Там само. – С.11 (№3), 40–41 (№74, 76–77).

⁹² Там само. – С.100 (№57), 142 (№155).

⁹³ Про методи роботи видавництва «Балтія-Друк» докл. див.: *Сас П.М.* Автор та його право // Український історичний журнал. – 2012. – №4. – С.227–234; *Русина О.* Нагорода знайшла героя (декілька зауваг з приводу «Української книжки року») [Електронний ресурс]: <https://lifepravda.com.ua/columns/2013/07/1/132418/>

⁹⁴ Зауважимо, що від цього не застраховані й більш кваліфіковані видання. Скажімо, у перекладі з англійської брат Барбари, Миколай Радзивіл Рудий, стає «Червоним» (див.: *Плохий С.* Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Х., 2016. – С.107). Утім в історії Радзивіллів був і свій «червоний князь» – Криштоф Миколай (1898–1986 рр.).

⁹⁵ У цьому підрозділі (с.199–208) ми зустрічаємо ще й «легку поведінку» Барбари, а також чимало інших мовних «перлів», на тлі яких тьмяніють знамениті перли королеви. Скажімо, у 15 років вона «прорвалася до найперших лав, які на той час займала родина Гаштольдів», ставши дружиною одного з них, Станіслава, і проживши «у стосунках» із ним п'ять років. Добре, що хоч померла Барбара в «майже незрілих літах», адже, як з'ясується нижче, деякі люди йдуть з життя «геть недозрілі» (с.211). Ці та подібні «переклади», якими рясніє текст книги, особливо дивні з огляду на те, що видавництвом «Балтія-Друк» керує етнічно литовське подружжя.

«Радзивілі і білоруська культура» у книзі присвячено аж 3 (!) речення, а в українській та литовській частинах подібні підрозділи взагалі відсутні, натомість генеалогічний матеріал раз-у-раз дублюється⁹⁶.

Загалом найбіднішою за змістом стала якраз українська частина цього видання, до чого спричинилася звуженість авторської оптики. Скажімо, подана В.Александровичем оповідь про Олику (с.38–62) є, по суті, передруком його передмови до «Інвентарів Олицького замку». Тож у ній забракло місця навіть для сюжету про збудований Альбертом Станіславом Радзивіллою величний костел Св. Трійці. Годі казати про інші його починання (або, за лексикою В.Александровича, «сакральні ініціативи») на кшталт фундування храмів у Крупі й Казимирові – навіть згадок про ці містечка у книзі немає. Натомість тут фігурує, скажімо, Білоозеро, де, за інвентарем 1729 р., був «дубовий паркан», а «новозбудований на час укладення інвентаря будинок мав тільки одну кімнату з коморою» (с.26).

У цілому під пером українського дослідника постала навіть не історія маґнатських резиденцій – на кшталт тієї, яку створив Р.Афтаназі (як кажуть, «відчуйте різницю» хоча б у сюжетах про Білокриницю чи Шпанів, поданих обома фахівцями⁹⁷). Це радше квазіпутівник по радзивілівським екс-володінням в Україні, яким, на жаль, не судилося стати модними нині «місцями пам'яті»⁹⁸. Примарність описаних об'єктів добре ілюструє сюжет про Цумань, де, згідно з інвентарями XVIII ст., існував «унікальний для українських земель комплекс окремих різночасових, а навіть різної конструкції будівель, поєднаних з парком». Натомість на поданих тут-таки давніх фото ми бачимо скромні побілені будиночки і клопоть якогось болота⁹⁹.

Резюмуючи, наголосимо, що давні маєткові інвентарі є дуже специфічним джерелом, здатним зацікавити гранично вузьку аудиторію. Навряд чи вони можуть служити цілям популяризації науки, якими, вочевидь, керувались видавці «Князів Радзивілів». Щоправда, явно не претендуючи

⁹⁶ «Автономність» складових частин книги унаочнює й неузгодженість понять: на с.80 категорично заперечується існування «берлінської» гілки Радзивілів, тоді як нижче їй присвячено спеціальний підрозділ (с.242–245).

⁹⁷ *Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Т.5: Województwo wołyńskie. – Wrocław, 1994. – S.44–47, 487–497; Князі Радзивілі. – С.26, 69–70.*

⁹⁸ Між іншим, одне з таких місць – радзивілівська крипта в Кедайнйй (колишніх Кейданах) – у книзі «неопізнане»: фото звідти представлене як зроблене «у родинному склепі Радзивілів у Дубинках» (с.231, №124).

⁹⁹ Князі Радзивілі. – С.67–68. До речі, видавці переконують нас, що це цуманський фільварок, хоча оригінальні знімки підписані інакше. На першому зафіксована «nadleśniczówka» (будинок так званого «надлісництва», або управління лісового господарства), другий є «видом з фільварку Цумань на острів» (між іншим, саме той, на якому й було розташовано «унікальний комплекс»). Самі ж фотографії походять зі збереженого у фондах Волинського краєзнавчого музею альбому, подарованого Фердинандові та Пелагії Радзивіллам «представниками й працівниками Олицької ординації» з нагоди їх золотого весілля (19 липня 1914 р.). У «Князях Радзивілах» він чомусь розчленований і неатрибутований (див. с.51, 56). Водночас фото, зняті у цуманських лісах 1932 р. (масштабне зимове полювання на диких кабанів), на с.171 «анонімно» ілюструють білоруський фактаж – хоча тут надалися б картини Юліана Фалата, прямо присвячені несвізьким «ловам» (до речі, саме на полюванні в Радзивілів митець зустрівся з майбутнім кайзером Вільгельмом II, котрий зробив його своїм придворним художником).

сказати в ній нове слово, вони спромоглися на одне приголомшливе відкриття. Маємо на увазі багато ілюміновану «Книгу, що містить градуали з антифонами» («Liber continens gradualia cum antiphonis»), нібито створену 1623 р. в олицькому монастирі Діви Марії («Pro coenobio olicensi ad S. Mariam»), яка збереглася в бібліотечному зібранні Литовської академії музики й театру. Видавці репродукують кілька її сторінок, включно з титулом, і навіть розміщують на своєму сайті відповідний музичний додаток, закликаючи читачів насолодитися григоріанськими хоралами, які у XVII ст. лунали на волинських обширах (при цьому вони вважають назвою книги її вихідні дані!)¹⁰⁰.

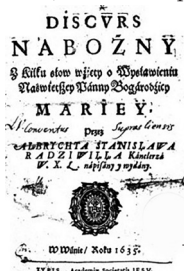
Між тим немає джерел, які фіксували б такий монастир на теренах Олики. Із браком документальних свідчень корелюють щоденникові записи й дуже докладний заповіт згаданого вище Альберта Станіслава Радзивілла (олицького ордината в 1614–1656 рр.): вважаючи Діву Марію своєю «опікункою» та «найбільшою після Бога добродійкою»¹⁰¹, він упродовж 1632–1656 рр. жодного разу не згадав про існування монастиря її імені десь просто за мурами власного замку.

Здається, у цьому випадку ми маємо ще один ідентифікаційний казус. Олику, вочевидь, переплутано з містечком Олита (нині Алітус, Литва), відомим із XIV ст. Щодо нього у приступних нам документах XVI ст. паралельно вживаються форми «Olita», «Olithy», «w Olicie», «Olithskiei», «Olickiego», «Olickich»¹⁰².

Не маючи у своєму розпорядженні спеціальних видань, присвячених історії цього містечка (яке, до речі, було «презентоване» Сигізмундом Августом

¹⁰⁰ Князі Радзивілли. – С.52–53, 272.

¹⁰¹ Цитуємо заповіт князя (див.: *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.* – Т.3. – S.457). Згадаємо також розлогу працю Радзивілла «Дискурс набожний...», двічі перевидану за його життя.

Ії було, вочевидь, завершено в Олиці: саме тут 5 серпня 1635 р. канцлер присвятив її своїй сестрі Кристині – абатисі Несвізького монастиря бенедиктинок. У книзі «найсвятіша панна Богородиця Маріє» виславляється як «королева Польщі». За словами Альберта Станіслава, Богородиця особисто наполягала на подібному титулуванні, передовсім під час явлення отцеві-езуїтові Манцинеллі, з яким князь познайомився в Неаполі 1616 р. Поза сумнівом, «Дискурс набожний...» сприяв складанню культу Божої Матері як «королеви Польщі». Офіційно він був оформлений Яном Казимиром на спеціальній месі у Львівському кафедральному соборі 1 квітня 1656 р.

Ілюстр.3. Титульна сторінка праці Альберта Станіслава Радзивілла «Дискурс набожний...» (Вільно, 1635 р.)

¹⁰² Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Т.21. – Москва, 1915. – С.348, 364, 383, 392, 395. Подібний казус спостерігаємо й з кириличною версією топоніма «Олита». Маємо на увазі проект «Автограф української історії: IX–XXI ст.», що на його основі постала «документальна виставка on-line» на сайті Державної архівної служби України. Тут, серед іншого, представлено привілей Сигізмунда I, котрий підтверджував надання Яна Заберезинського «в Олицькому маєтку» 1535 р. (див.: *Архіви України.* – 2005. – №5/6. – С.115. – №2), хоча насправді останній був власником не волинської Олики, а литовської Олити. Див. опис цього документа, а також акти пожалування Олити Я.Заберезинському (1506 р.): *Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899.* – К., 1971. – С.20–21. – №21; *Описание документов и бумаг...* – С.32 (№29), 155 (№170); *Акты Литовской Метрики.* – Т.1. – Вып.2. – Варшава, 1897. – №744.

Барбарі Радзивілл), скористаємося сайтом Алітуського міського самоуправління¹⁰³. Там розміщено інформацію про місцевий культ Пресвятої Діви Марії (зокрема проведення ярмарків у день її Вознесіння та фундування 1524 р. Яном Заберезинським парафіяльного костелу на честь Іоанна Хрестителя, Вознесіння Діви Марії й св. Миколая) та про зв'язок із цим культом символіки міста (білу розу на його гербі як атрибут Діви Марії). Вочевидь саме при згаданому храмі й існував у перші десятиліття XVII ст. монастир Діви Марії зі скрипторієм, де створили так званий «олицький» градуал. Залишається сподіватися, що в подальшому ми зможемо з'ясувати це питання – попри ті нищення, яких зазнала Олита у XVII–XVIII ст.¹⁰⁴ і які не могли не позначитись на стані дотичних джерел.

Як би там не було, нині можна резюмувати, що радзивілівська тематика є дуже плідним ґрунтом для українських науковців – як з огляду на тривалість перебування Радзивілів у вітчизняному історичному просторі, так і через «успішне використання [ними] зв'язків між політикою, релігією та культурою»¹⁰⁵. Важливо й те, що у своїх розлогіх володіннях вони творили єдине соціокультурне середовище, суттєво випереджаючи (а можливо наближаючи) сучасні інтеграційні процеси.

REFERENCES

1. Aftanazy, R. (1994). *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. (Vol.5: Województwo wołyńskie). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [in Polish].
2. Aleksandrovych, V. (2003). Inventar Olyts'koho zamku 1755 r. *Visnyk L'viv's'koho universytetu: Seriiia myst-vo*, 3, 301–331. [in Ukrainian].
3. Aleksandrovych, V. (Comp.). (2007). *Inventari Olyts'koho zamku XVII–XVIII st.: Zbirnyk dokumentiv*. Luts'k: Tverdynia. [in Ukrainian].
4. Augustyniak, U. (2001). *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640): Mechanizmy patronatu*. Warszawa: Semper. [in Polish].
5. Batowski, Z. (1932). Abraham van Westervelt, malarz holenderski XVII wieku i jego prace w Polsce. *Przegląd Historji Sztuki*, 3-4, 115–129. [in Polish].
6. Bazhenova, O. (2007). *Radzivilovskij Nesvizh*. Minsk: Kharvest. [in Russian].
7. Boiarchuk, P.O. (2009). *Pro shcho movchyt' stara Olyka*. Luts'k: Nadstyr'ia. [in Ukrainian].
8. Borek, P. (Comp.). (2005). *Arma Cosacica: Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648–1649*. Kraków: Collegium Columbinum. [in Polish].
9. Boriak H. & Papakin H. (Comps.). (2005). Avtohrاف ukrains'koi istorii: IX–XXI st. *Arkhivy Ukrainy*, 5-6, 107–455. [in Ukrainian].
10. Degiel, R. (2000). *Protestanci i prawosławni: Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.* Warszawa: Neriton. [in Polish].
11. Dovbyshchenko, M.V. (2008). *Volyn's'ka shliakhta u relihiinykh rukhakh kintsia XVI – pershoi polovyny XVII st.* Kyiv: PP Serhiichuk M.I. [in Ukrainian].

¹⁰³ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.heraldicum.ru/lietuva/cities/alytus.htm>

¹⁰⁴ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў двух тамах. – Т.1 (А–К). – Мінск, 2007. – С.220.

¹⁰⁵ *Плохий С.* Брама Європи... – С.107.

12. Dreścik, J. (2000). Kampanie wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciw powstaniu Chmielnickiego w rysunkach Abrahama van Westervelt. *Muzealnictwo Wojskowe*, 7, 397–427. [in Polish].
13. Ferentseva, Yu. V. (Ed.). (2012). *Kniazі Radzyvily*. Kyiv: Baltiia-Druk. [in Ukrainian].
14. Gębarowicz, M. (1981). *Początki malarstwa historycznego w Polsce*. Wrocław: Wydawnictwo PAN. [in Polish].
15. Golubev, S. T. (1883). *Kievskij mitropolit Pyotr Mogila i ego spodvizhniki*. (Vol.1). Kiev. [in Russian].
16. Hrabovych, H. (1997). *Do istorii ukrains'koi literatury*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
17. Hrushevs'kyi, M.S. (1992). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. (Vol.2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
18. Hrushevs'kyi, M.S. (1996). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. (Vol.9/1). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
19. Hrushevs'kyi, M.S. (1997). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. (Vol.9/2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
20. Hussowski, M. (1994). *Pieśń o żubrze*. Białowieża: Białowieski Park Narodowy. [in Polish].
21. Janas, E. & Kłaczewski, W. (Comps.). (2002). *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: Spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka. [in Polish].
22. Janicki M. (2016). Obraz „Bitwa pod Orszą” – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwniej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów. In: M.Nagielski (Ed.), *Bitwa pod Orszą* (pp.173–225). Warszawa: Neriton. [in Polish].
23. Jarczykowa, M. (2009). Cultural Functions of the Radziwiłłs' Ancestral Libraries in 17th century. *Visnyk L'vivs'koho universytetu: Serii knyhozn., bibliot., inf. tekhnol.*, 4, 22–27. [in English].
24. Jarczykowa, M. (1995). Krzysztof II Radziwiłł (1585–1640) wobec zagadnień dydaktycznych i naukowych. *Studia bibliologiczne*, 9, 136-147. [in Polish].
25. Jarczykowa, M. (1995). *Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII wieku*. Katowice: Wydawnictwo UŚ. [in Polish].
26. Karlina, O. (1999). Dokumenty „Arkhivu Radzyvilliv” iak dzhherela z istorii Volyni XVIII–XIX st. In: L.Vynar & I.Pasichnyk (Eds.), *Osiahnennia istorii* (pp.286–293). Ostroh; New York: Ostroz'ka Akademiia [in Ukrainian].
27. Kempa, T. (2007). *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek. [in Polish].
28. Klymovs'kyi, S.I. (1992). Medal' Yanusha Radzyvillia yak svidchennia pro seredn'ovichnyi herb Kyieva. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 2, 40–48. [in Ukrainian].
29. Kobyak N.A., Morozova N.A., & Turilov A.A. (1997). Kirillicheskie rukopisnye knigi XV-XIX vv. v sobraniyach fondov 21 i 22 BAN Litvy. *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne*, 2, 41–112. [in Russian].
30. Kondrat'iev, I. (2014). *Liubets'ke starostvo (XVI – seredyna XVII st.)*. Chernihiv: Vydavets' Lozovyi V.M. [in Ukrainian].
31. Kostomarov, N. I. (1990). *Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya*. Kiev: Lybid'. [in Russian].
32. Koval'chuk Ye. (1991). Pizn'obarokkovi mahnats'ki rezydentsii na Volyni ta L'vivshchyni. In: A.K.Fedoruk (Ed.), *Ukrains'ke barokko ta yevropeis'kyi kontekst* (pp.50–63). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
33. Koval'skij, N.P., & Mytsyk, Yu.A. (1985). Ukrainskie letopisi. *Voprosy istorii*, 10, 81–94. [in Russian].
34. Kraszewski, J. (1985). *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. [in Polish].
35. Królikowski, B. (2000). *Wśród Sarmatów: Radziwiłłowie i pamiętnikarze*. Lublin. [in Polish].
36. Kuts, N. (2009). Lyubcha yak rezydentsiya Birzhanskikh Radzivilav. In: *Evropa: Novee sosedstvo 2008* (pp.17–26). Vilnius: EHU [in Belarusian].

37. Liuta, T. (2017). *Imago urbis: Kyiv na starodavnikh mapakh*. Kharkiv; Kyiv: Vydavets' Oleksandr Savchuk [in Ukrainian].
38. Lukšaitė, I. (1985). Biblioteka Salomona Rysińskiego. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, (30), 191–206. [in Polish].
39. Lypa, K. (2008). *Pid zakhystom muriv*. Kyiv: Nash chas. [in Ukrainian].
40. Mikocka-Rachubowa, K. (1995). *Monumentum victoriae chocimensis* Michała Kazimierza Radziwiłła w Białej. In: J.Kowalczyk (Ed.), *Kultura artystyczna Wielkiego księstwa Litewskiego w epoce baroku*. (pp.115–127). Warszawa: Instytut kultury. [in Polish].
41. Mytsyk, Yu.A. (2009). *Albaruthenica: Studii z istorii Bilorusi*. Kyiv: IUAD. [in Ukrainian].
42. Mytsyk, Yu.A. (1996). Istoriia Kyivs'koi Rusi na storinkakh khroniky P.Demytrovycha. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 6, 120–124. [in Ukrainian].
43. Mytsyk, Yu.A. (1993). Iz lystuvannia ukrains'kykh pys'mennykiv-polemistiv 1621–1624 rokiv. *Zapysky NTSh*, 225, 310–347. [in Ukrainian].
44. Mytsyk, Yu.A. (2002). Litopys Yana Binvil'skoho. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 20/2, 60–77. [in Ukrainian].
45. Mytsyk, Yu.A. (1978). *Ukrainskie letopisi XVII veka*. Dnepropetrovsk: DGU [in Russian].
46. Mytsyk, Yu.A. (1982). Vidobrazhennia deiakykh podii z istorii Kyieva v litopysy Yana Binvil'skoho. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 2, 73–76. [in Ukrainian].
47. Mytsyk, Yu., & Berezenko, B. (2013). Unikal'nyi portret polkovnyka Martyna Nebaby. *Siverians'kyi litopys*, 4-6, 3–4. [in Ukrainian].
48. Pagaczewski, J. (1929). *Gobeliny polskie*. Kraków: PAU. [in Polish].
49. Paliušytė, A. (1996). 1647 m. Liubčios kunstkameros inventorius. *Menotyra*, 2, 43–63 [in Lithuanian].
50. Pelenski, J. (1973). The Incorporation of the Ukrainian Lands of Old Rus' into Crown Poland (1569): Socio-material Interest and Ideology (a Reexamination). In: *American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists* (Vol.3, pp.19–52). The Hague; Paris.
51. Plokhii, S. (2016). *Brama Yevropy: Istoriia Ukrainy vid skifs'kykh voien do nezalezhnosti*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. [in Ukrainian].
52. Poretskij, Ya.I. (1983). *Solomon Rysinskij: Solomo Pantherus Leucorussus*. Minsk: Izdatel'stvo BGU. [in Russian].
53. Prud'homme van Reine R. B. (1993). De zeventiende-eeuwse zeeheldenportrettenreeks van Abraham Westervelt. *Bulletin van het Rijksmuseum*, 41(1), 3–15. [in Dutch].
54. Radziwiłł, A.S. (1980). *Pamiętnik o dziejach w Polsce*. (Vol.3). Warszawa: PIW. [in Polish].
55. Rusyna, O.V. (2014). Hrafichni skarby radzyvillivs'koi zbirkky. *Pravoslav'ia v Ukraini*, (4), 722–732. [in Ukrainian].
56. Rusyna, O.V. (2014). Radzyvillivs'ki volodinnia novitnikh chasiv ochyma suchasnykiv. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 6, 29–38. [in Ukrainian].
57. Rusyna, O.V. (2015). Radzyvilly ta Ukraina: kul'turni konotatsii. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 2, 113–130. [in Ukrainian].
58. Rusyna, O.V. (2014). Ukrains'ki storinky biohrafii Al'berta Stanislava Radzyvillya. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 4, 27–49. [in Ukrainian].
59. Ruzas, V. (Comp.). (1998). *Lietuva medaliuose. XVI a. – XX a. pradžia / Lithuania in Medals. 16th – early 20th c*. Vilnius: Vaga. [in Lithuanian and English].
60. Sajkowski, A. (1965). *Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. [in Polish].
61. Sas, P.M. (2012). Avtor ta joho pravo. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 4, 227–234. [in Ukrainian].
62. Sas, P.M. (2006). *Petro Konashevych-Sahaidachnyi: Molodi roky*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].

63. Savchuk, Yu. (2012). *Odisseia kozats'kykh praporiv*. Stockholm: Viis'kovyi muzei Shvetsii. [in Ukrainian].
64. Shchaveleva, N.I. (1990). *Pol'skie latinoyazychnye srednevekoye istochniki*. Moskva: Nauka, [in Russian].
65. Shchavinskaya, L.L. (1998). *Literaturnaya kul'tura belorusov Podlyash'ya XV–XIX vv.* Minsk: Natsional'naya biblioteka Belarusi. [in Russian].
66. Shlyapkin, I.A. (1891). *Sv. Dimitrij Rostovskij i ego vremena (1651–1709 gg.)*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
67. Skep'yan, A.A. (2013). *Knyazi Slutskiya*. Minsk: Belarus'. [in Belarusian].
68. Smirnov, Ya.I. (1908) Risunki Kieva 1651 g. po kopiyam ix kontsa XVIII v. In: *Trudy XIII Arkheologicheskogo s'ezda* (Vol.2, pp.197–512). Moskva. [in Russian].
69. Stępnik, K. (Ed.). (2003). *Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS. [in Polish].
70. Tkachyov, M. A. (2005). *Zamki Belarusi*. Minsk: Belarus'. [in Russian].
71. Tomkowicz, S. (1923). Olyka. *Prace Komisji Historji Sztuki*, (3/1), 1–37. [in Polish].
72. Voronchuk, I. (2006). Zhyttievi priority kniazia Stanislawa Radzyvilla. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia*, (18), 31–36. [in Ukrainian].
73. Wierzbicka, K. (Comp.). (1961). *Teatr Urszuli Radziwiłłowej*. Warszawa: PIW. [in Polish].
74. Wisner, H. (2000). *Janusz Radziwiłł (1612–1655), wojewoda wileński, hetman wielki litewski*. Warszawa: MADA [in Polish].
75. Wisner, H. (1969). Lata szkolne Janusza Radziwiłła. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 14, 183–194. [in Polish].
76. Zielińska, T. (1989). Więź rodowa domu radziwiłłowskiego w świetle diariusza Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”. *Miscellanea historico-archivistica*, 3, 175–190. [in Polish].

OLENA RUSYNA

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Leading Research Fellow,
Department of the History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), erusina@ukr.net

RADZIWIŁŁS AND UKRAINE: SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF RELATIONS (17TH – MID-18TH CENTURY)

The article is a continuation of author's studies dealing with a role played by Radziwiłł princely family in Ukrainian history. As powerful magnates, Radziwiłłs had leading positions in Lithuania and Polish-Lithuanian Commonwealth. Some of them, being ardent Protestants, supported Orthodox clergy in the struggle against Union of Brest (1596) and maintained cultural and educational contacts with Kyivan literati. Along with these activities the paper examines some cultural endeavors of hetman Janusz Radziwiłł connected with his Kyivan campaign (1651). Special attention is paid to the reconstruction of castle in the city of Olyka which was Radziwiłłs' residence for four centuries. The article contains also a brief review of recent historiography. It concludes with a call for the closer investigation of Radziwiłłs' heritage in Ukraine.

Keywords: Radziwiłłs, Polish-Lithuanian Commonwealth, Orthodox Church, Olyka, Kyiv, Abraham van Vesterfeld.

доктор філософії в галузі історії, науковий співробітник,
кафедра українознавства, факультет історії та факультет політології,
Торонтський університет (Торонто, Канада),
thomasprymak123@gmail.com

ВОЛЬТЕР ПРО МАЗЕПУ ТА УКРАЇНУ ПОЧАТКУ XVIII ст. *

У дослідженні пропонується порівняння методів трактування Вольтером гетьмана Івана Мазепи та його козацької Батьківщини у двох найвідоміших історичних працях французького мислителя: історії Карла XII, короля Швеції та історії Російської імперії під час правління Петра Великого. Також обговорюється використання Вольтером письмових, усних джерел та його історичний метод загалом. Ставлення Вольтера до І.Мазепи й української незалежності взагалі було, в основному, позитивним в його ранній праці про Карла XII, натомість стало набагато більш обережним, навіть негативним, у його історії Російської імперії, написаній на замовлення російського двору, та яка дуже схвально відгукувалася про реформи царя. Проте при детальному перегляді Вольтерової книжки про Карла XII, зробленій одночасно з його працею про Росію, автор дійшов висновку, що Вольтер загалом не змінив свій позитивний погляд на І.Мазепу та незалежність України, і тому його справжнє ставлення важко визначити. Праці Вольтера, зокрема про Карла XII, користувалися авторитетом в Європі періоду романтизму та були основним джерелом поеми Дж.Байрона про І.Мазепу, а також багатьох інших творів літератури, живопису, музики, які розглядали «мазепинську» тему.

Ключові слова: Вольтер, Мазепа, козацька Україна, гетьман.

Історія, зрештою, є нічим іншим, аніж жартами живих над небіжчиками... / *J'ay vu un temps où vous n'aimiez guères l'histoire. Ce n'est après tout qu'un ramas de tracasseries qu'on fait aux morts...*

Лист Вольтера до П'єра Робера Ле Корньє де Сидевілля (9 лютого 1757 р.)

Франсуа-Марі Аруе, або Вольтер (1694–1778 рр.), один із видатних представників французького Просвітництва XVIII ст., був філософом *par excellence*, плідним письменником, поетом, драматургом, прозаїком, дотепником і сатириком, чие гостре перо любили та якого боялися в тогочасній Європі від Англії до Росії. Вольтер був прихильником деїзму, поборником «розуму» у справах публічних або приватних, запеклим критиком марновірства та зловживань римо-католицької церкви і «старого режиму» («ancien régime»), під яким він жив. Заклик Вольтера до боротьби з ідолопоклонством, цензурою й фанатизмом, «розчавити мерзенність» («écraser l'infâme») звучить в його друкованих працях та приватному листуванні¹.

* Авторизований переклад з англійської мови, із деякими змінами, зробленими автором. Перша публікація: *Prymak Th. Voltaire on Mazepa and Early Eighteenth Century Ukraine // Canadian Journal of History. – 2012. – №47. – P.259–283.*

Переклад з англійської мови й додрукова підготовка – Надія Заворотна (Торонтський університет, Канада), Марина Чернявська (Альбертський університет, Канада)

¹ Для загального введення до теми Вольтера, яке включає все про його роботу як історика, див. *Cronk Nicholas (Ed.). (2009). The Cambridge Companion to Voltaire. Cambridge: Cambridge*

Хоча нині Вольтер відомий переважно як сатирик котрий, наприклад, люто висміяв філософський оптимізм у своїй сатирі «Кандид» («Candide», 1759 р.), свого часу він був також знаний і як історик, який критикував, на його думку, вузькі інтереси та науковий педантизм багатьох своїх попередників. Прагнучи написати «філософську» історію, яка концентрувалася б на великих темах, звертаючи увагу на саму розповідь та стиль, уникаючи трудомісткої й літописної історії, відкидаючи значну частину традиційного наукового апарату, як, наприклад, широке цитування джерел у зносках та в інших місцях, у різноманітних історичних працях Вольтер описав найважливіших персоналій і події свого часу, або принаймні того періоду, що безпосередньо передувало його часу. У праці «Доба Людовіка XIV» («Le siècle de Louis XIV») Вольтер описав Францію періоду «Короля-Сонця» та розширив поле історії з війн і політики до економіки, права, культури, звичаїв, моральності. У широкомасштабному «Нарисі про вдачу й дух народів» («Essai sur les moeurs et l'esprit des nations») також прагнув розширити цю сферу географічно та культурно поза Європою, християнським світом, включивши Китай, Індію, обидві Америки та землі ісламу. Обидві праці змістили акцент в історії з античних Греції та Риму на більш актуальні часи².

Усі три з цих зрушень, тобто від політики до культури, від Західної Європи у вузькому сенсі до ширшого світу та від античності до модерної історії, присутні в історичних працях Вольтера, що торкалися Східної Європи

University press. Також дуже корисними в цьому відношенні є *Lemaire Jacques, Trousson Raymond, & Vercryse Jeroom*. (1994). *Dictionnaire Voltaire*. Bruxelles: Espaces de liberté, та дещо більш детальна *Goulemot Jean, et al.* (1995). *Inventaire Voltaire*. Paris: Gallimard. Найбільш авторитетна біографія Вольтера – це п'ять томів, створених Р.Помо та його співавторами, див. *Pomeau René, et al.* (Eds.). (1985–1994). *Voltaire en son temps*. Oxford: Voltaire Foundation. Також див. *Trousson Raymond*. (2008). *Voltaire*. Paris: Tallandier, яка зосереджується на Вольтерові як на історикові та навіть згадує про його ставлення до Мазепи (р.131). Щодо нових біографій англійською мовою див. *Pearson Roger*. (2005). *Voltaire Almighty: A Life in Pursuit of Freedom*. London: Bloomsbury, та *Davidson Ian*. (2010). *Voltaire: A Life*. London: Profile, з докладною аналітичною бібліографією. Для біографії російською мовою, яка підкреслює потенційну роль Вольтера як захисника європейського миру, див. *Акимова А.* Вольтер. – Москва, 1970. – С.447. Ця праця, звичайно, була предметом жорсткої радянської цензури.

² Найбільш зручним виданням історичних творів Вольтера є його *Voltaire*. (1957). *Oeuvres historiques* (René Pomeau, Ed.). Paris: Gallimard. Якщо не зазначено інше, усі посилання в цій статті з цього видання. Окрім цього, я також консультувався з відповідними критичними виданнями, опублікованими в його об'ємній *Voltaire*. (1968–). *Les Oeuvres Complètes*. Genève: Institut et Musée Voltaire; Toronto: University of Toronto Press; Oxford: Voltaire Foundation., надалі ОС, та робив посилання на різні томи цього видання. Для аналізу, див., зокрема, *Goulemot Jean*. *Inventaire Voltaire*. – pp.660–661; *Black J.B.* (1965). *The Art of History: A Study of Four Great Historians of the Eighteenth Century*. New York: Russell and Russell, pp.29–76. *Gooch G.P.* (1966). *Voltaire as Historian*. In G.P. Gooch, *Catherine the Great and Other Studies*. Hamden, Conn.: Archon Books, – pp.199–274 та особливо *Brumfitt J.H.* (1958). *Voltaire: Historian*. London: Oxford University Press, перевидана в 1985 р. Також див. *Pierse Siofra*. (2008). *Voltaire Historiographer: Narrative Paradigms. Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*. (Vol.1). Oxford: Voltaire Foundation, який у кінці цього дослідження подає корисні підсумки різних історичних праць Вольтера, включно з його важливою статтею про «Історію» в *Encyclopédie* за авторством Дідро та д'Аламбера. Для російського перекладу цієї статті разом з есе А.Д.Люблинської про історичну думку у цій енциклопедії, див. *История в энциклопедии Дидро и д'Аламбера / А.Д. Люблинская* (отв. ред.). – Ленинград, 1978. – С.311, особливо с.7–18. Також російською див. *Косминский Е.А.* Вольтер как историк // Вольтер: статьи и материалы / Ред. Б.П.Волгин. – Москва; Ленинград, 1948. – С.153–182.

загалом і України козацького періоду або Івана Мазепи (1639–1709 рр.) зокрема. Цей гетьман, на той час уже важливий політичний діяч, шанований за опікування архітектурою, літературою, мистецтвом, невдовзі справить велике враження на європейську громадську думку своїм непередбаченим повстанням проти російського панування, і ця подія не залишиться поза увагою Вольтера³.

Хоча Вольтер ніколи не написав окреме есе або історичну працю про мазепинську Україну, однак він торкнувся теми цієї землі у своїх двох дуже різних історичних працях про Східну Європу, або «північ» («*le nord*») чи Північну Європу («*l'Europe septentrionale*»), як вона тоді зазвичай називалася. Перша праця – «Історія Карла XII, короля Швеції» («*Histoire de Charles XII roi de Suède*», 1731 р.), яка була його прем'єрною важливою історичною студією і здобула великий успіх, перевидавалася багато разів упродовж життя автора та після його смерті. Тут описано воєнні подвиги молодого та звитязного шведського монарха, який пройшов від Скандинавії через частину Німеччини й величезні простори Речі Посполитої та, після багатьох перемог, опинився в Україні, де він зазнав першої поразки від росіян, або «московитів», під яким іменем вони були відомі на той час. Ця поразка, від якої Шведська імперія вже ніколи не оговтається, сталася в Полтавській битві (1709 р.). І це була перемога для її опонента, Петра I, котрого вже тоді деякі сучасники називали Петром Великим. Завдяки цій звитязі Росія несподівано здобула статус великої європейської держави⁴.

Інша праця, в якій Вольтер приділив увагу Україні та згадував І.Мазепу, була «Історія Російської імперії за Петра Великого» («*Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*», 1759–1762 рр.). Це була одна з останніх історичних

³ Для загального ознайомлення з життям І.Мазепи англійською мовою див. *Manning Clarence A.* (1957). *Hetman of Ukraine: Ivan Mazepa*. New York: Bookman Associates, яка, однак, відрізняється романтичним тоном поклоніння герою, також *Lewitter L.R.* (1957). *Mazepa*. *History Today*, 7(9), pp.590–596, що більш поміркована, але менш детальна. Меннінг багато використовував авторитетнішу працю французькою мовою *Borschak Élie & Martel René.* (1931). *Vie de Mazepa*. Paris: Calmann-Lévy. Також є три недавні більш критичні біографії українською та російською мовами, див.: *Павленко С.* Іван Мазепа. – К., 2003. – 414 с.; *Журавльов Д.В.* Мазепа: Людина, політик, легенда. – Х., 2007. – 380 с., *Таурова-Яковлева Т.* Мазепа. – Москва, 2007. – 270 с. Також див. прекрасну ілюстровану колекцію статей: Гетьман: У 2 т. / Ред. О.Ковалевська. – К., 2009. Тут слід згадати, що західне правило написання «Мазепа» з двома «п», яке сам Вольтер не ініціював, але надійно ввів в обіг, а після нього вживали численні письменники, художники та музиканти, є помилкою. Сам І.Мазепа завжди писав себе лише з одним «п». Див. *Mackiw T.* (1963). *Mazepa or Mazeppa? Ukrainian Review*, 10(4), 42–45.

⁴ *Voltaire.* *Histoire de Charles XII roi de Suède.* In *Oeuvres historiques*, pp.53–320; та переклад М.Ф.О.Дженкінса, див. *Jenkins, M.F.O.* (1981). *Voltaire, Lion of the North: Charles XII of Sweden.* Rutherford: Fairleigh Dickenson University Press. І французький текст, і англійський переклад базовані на доопрацьованому виданні зібраних творів Вольтера, які він підготував до публікації незадовго до своєї смерті. Вони були надруковані в кельському виданні (The Kehl Edition) 1784–1790 рр., що свідчить, за словами Р.Помо, «останній стан думки Вольтера» («*le dernier état de la pensée de Voltaire*») (р.37). Я також користувався критичним виданням *Voltaire.* (1996). *Histoire de Charles XII.* (G. von Proschwitz, Ed.). (Vol.4). ОС. Для вивчення цієї праці див. *Brumfitt.* *Voltaire: Historian.* – pp.5–25, яка є насамперед історіографічним аналізом, та *Gossmann, Lionel.* (1963). *Voltaire's Charles XII: History into Art.* *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century.* (Vol.25). Oxford: Voltaire Foundation, pp.691–720, що є більш літературним твором. Також див. *Wolff Lawrence.* (1990). *Voltaire's Eastern Europe: The Mapping of Civilization on the Itinerary of Charles XII.* *Harvard Ukrainian Studies*, 14(3–4), 623–647.

студій французького автора, вона відрізнялася за формою та змістом від його праці про Карла XII. У першій увагу було зосереджено на яскравій особистості шведського монарха та детально описувалася його мужність, війни, ефектний похід Центрально-Східною Європою. І при цьому, не зважаючи на дещо «романтичний стиль», вона більш-менш потрапляла в категорію історій про битви та війни («drum and trumpet history»). Натомість друга згадана праця з меншим ентузіазмом фокусувалася на військовій історії, а була сконцентрована на тому, як Петро перетворив Московське царство на нову «Російську імперію» за допомогою економічних, соціальних і юридичних реформ. У цій студії основним предметом був не так Петро, як Російська імперія, яку він нібито створив. У праці, присвяченій Карлові XII, Вольтер критично ставився до його нерозумних воєнних авантур і безмежних особистих амбіцій – наполовину Александр Македонський, наполовину Дон Кіхот. Але у праці про Російську імперію, насправді замовленій російським урядом, Вольтер у загальному вихваляв Петра та його подвиги, і не тільки воєнні, а й соціальні, економічні та адміністративні⁵. Ставлення до І.Мазепи також значно відрізняється в обох. Спочатку розглянемо книжку про шведського короля.

У своїй історії про Карла XII Вольтер описав, як декілька європейських держав, а саме Данія, Саксонія, Польща та Росія, змовилися проти молодого монарха, котрий тільки-но вступив на трон, але низкою дивовижних перемог він побив їх усіх, окрім Росії, у війні, що здобула назву Великої Північної. Після звитяги над Данією та Августом Сильним, королем Саксонії й Польщі, Карл звів свого протеже Станіслава Лещинського (1677–1766 рр.) на польський трон, після чого повернувся на схід – до Москви. Та після довгої шестилітньої кампанії на чужій землі (а зима 1708–1709 рр. була особливо лютою) армія Карла застрягла у прикордонних областях цього доволі великого князівства. Їй бракувало продовольства й вона почала зменшуватися через нестачу нових шведських рекрутів. Карл, таким чином, залишив дорогу до Москви та повернув на південь, до України, родючої землі, як називав її цей французький філософ, «що знаходиться між Малою Татарією (Кримом – *Т.ІІ*), Польщею та Московією, де продовольство та потенційно могутній союзник, «принц Мазепа», чекав на нього. За словами Вольтера,

---

⁵ *Voltaire. Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand. In Oeuvres historiques, pp.339–604; та перекладена Jenkins M.F.O. (1983). Russia under Peter the Great. Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press. Я також користувався критичним виданням Voltaire. (1999). Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand. (Vols.46, 47). (M.Mervaud, Ed.). Les oeuvres completes. Oxford: Voltaire Foundation. Для детального вивчення цієї праці, див. Wilberger Carolyn H. (1976). Voltaire's Russia: Window on the East. *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*. (Vol.164). Oxford: Voltaire Foundation, та довгий, більш ніж 300 сторінок, вступ Мервода (Mervaud). Також див. Шмурло Е. Вольтер и его книга о Петре Великом. – Прага, 1929. – 486 с., яка надає деякі матеріали про те, як Вольтер написав цю історію. Для деяких загальних зауважень щодо Вольтера й Росії, які, однак, зосереджуються на його пізніших зв'язках із Катериною II, тобто після того, як він закінчив писати про І.Мазепу, див. Wolff Larry. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994. Також див. Mervaud Christiane & Mervaud Michel. (2001). «Pierre le Grand et la Russie de Voltaire: Histoire ou mirage?» в *Le Mirage russe au XVIIIe siècle*. (Karp, Serguei & Wolff, Larry, Eds.) Ferney-Voltaire: Centre international d'étude du XVIIIe siècle, pp.11–35.*

«Україна завжди прагнула бути вільною (L'Ukraine a toujours aspiré à être libre); але оточена Московією, державами великого сеньйора (Туреччини – *Т.П.*) та Польщею, змушена була шукати протектора, а отже господаря, серед однієї з цих держав. Спочатку вона потрапила під опіку Польщі, яка поводитися з нею зовсім як із залежною державою; потім вона піддалася московитові, який зробив усе можливе, щоби поневолити її. Спочатку українці мали привілей обирати свого князя, який називався генерал (*D'abord les Ukrainiens jouirent du privilège d'élire un prince sous le nom de général*); та скоро вони втратили це право, а їхній генерал був призначений царським двором у Москві»⁶.

Вольтер потім звернувся до теми І.Мазепи й написав те, що згодом матиме величезний вплив на європейську читацьку аудиторію з важливими наслідками для історії літератури та мистецтва:

«Лідером тоді був польський аристократ на ім'я Мазепа, родом із Поділля, який виховувався як паж Яна Казимира. [...] Молодим він був спійманим на тому, що був коханцем дружини польського аристократа; чоловік коханки наказав прив'язати його повністю голого до спини дикого коня та відпустити в такому стані. Кінь, що був з України, повернувся додому, несучи на собі Мазепу, який був ледь живий від виснаження та голоду. Якись селяни врятували його; він залишився з ними надовго та здобув успіх у декількох набігах проти татар. Завдяки своїй винятковій ерудиції, він був дуже шанованим серед козаків; його репутація постійно зростала та змусила царя збити Мазепу принцем України»⁷.

Після цього Вольтер звернувся до причин повстання І.Мазепи проти московського царя. Він нагадав про випадок, який вірогідно стався до Полтавської битви. Отже І.Мазепа, «мужня та заповзята людина, невтомно працююча, незважаючи на свій похилий вік», якимось був на обідньому

⁶ *Voltaire*. L'histoire de Charles XII. – p.153; tr. – p. 121; *von Proschwitz*. (Ed.). OC. – p.332. Фактичним титулом правителя українською мовою був «гетьман», який був запозичений із польського «Hetman», що означає «головнокомандувач» усіх військових формувань у державі. (Це була, фактично, полонізована, а потім українізована версія німецького «гауптман»). Під час українського повстання проти Польсько-Литовської держави (1648 р.) лідер запорізького козацтва Богдан Хмельницький прийняв титул «гетьман», а коли Україна стала де-факто незалежною він зберігався її правителями. Однак запорожці півдня України завжди мали певну автономію, і після смерті Б.Хмельницького в 1657 р. дедалі більше визнавали свого власного місцевого лідера, або отамана (від тур. «ata» – «батько») спочатку, та правителя всієї козацької держави, яку історики вже згодом назвали Гетьманщиною. Див. *Мицик Ю.А.* Гетьман // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.2. – К., 2004. – С.99.

⁷ *Voltaire*. L'histoire de Charles XII. – p.153; tr. – p.122; *von Proschwitz*. (Ed.). OC. – pp.332–333. Насправді І.Мазепа народився й виховувався біля міста Біла Церква у Київському воеводстві, що тоді було складовою частиною Речі Посполитої. Він здобув освіту в Могилянському колеґіумі в Києві та інших місцях, перш ніж був направлений на службу до королівського двору. У цей період він також близько трьох років навчався у Західній Європі, включно з Голландією та Францією, перед тим як повернутися до королівства добре освіченим придворним, який володів кількома мовами. Див. *Павленко С.* Іван Мазепа. – С.22–30; *Журавльов Д.В.* Мазепа. Людина... – С.13–16; *Таурова-Яковлева Т.* Мазепа. – С.15–17.

прийомі в Петра в Москві, котрий зауважив, що українським козакам потрібна дисципліна та що вони повинні стати більш залежними від Москви. За Вольтером, І.Мазепа нібито відповів, «що ситуація в Україні та її національний дух є непереборною перешкодою» («Mazepa répondit que la situation d'Ukraine et le génie de cette nation étaient des obstacles insurmontables»). У відповідь цар, який уже був напідпитку й не міг контролювати свій гнів, назвав гетьмана зрадником і пригрозив, що посадить його на палю. Після повернення додому, І.Мазепа запланував повстання й вирішив «стати незалежним [...] збудувати з України сильну державу». Для того, щоб це здійснити, він уклав секретну угоду з королем Швеції. Але московити дізналися про це, атакували його землю та міста, і він був змушений у відповідний момент перейти до шведів. В останніх він з'явився, як писав Вольтер, «більше схожий на втікача, аніж на могутнього союзника». Однак він добре знав свої землі та вселив у Карла надію закріпитися у цій «дивній країні». Його любили всі козаки, деякі групи козацтва все ще продовжували переходити до шведів та підтримували свій табір у доброму стані. Опис І.Мазепи Вольтером закінчувався зауваженням, що тільки допомога козаків рятувала шведську армію від загибелі, та що заманювання царя перейти на його сторону не мали ніяких наслідків, і козаки «залишалися вірними своєму новому союзникові» («Le Cosaque fut fidèle à son nouvel allié»)⁸.

Вольтер нічого не писав про роль І.Мазепи в Полтавській битві (яка була вкрай скромною) і дуже мало про участь козаків у ній. У своєму опису відступу Карла він зауважував, що король перетнув Дніпро в тому самому човні, що й гетьман, який був змушений викинути дорогою кілька скриньок свого скарбу⁹. Так само французький автор проігнорував те, що Мазепа послужив Карлові поводитирем і провів його через безлюдну рівнину Південної України до безпечного місця у володіннях султана Османської імперії, у Бендери, що в Молдавії. Він також не написав нічого про смерть гетьмана від виснаження незабаром після цього. Вольтер проігнорував і вибори близького помічника І.Мазепи – Пилипа Орлика (1672–1742 рр.), його наступником, «гетьманом у вигнанні», та його подальшу кампанію проти росіян¹⁰. Не зважаючи на це, із розповіді Вольтера стає зрозумілим, що І.Мазепа відіграв значну роль,

⁸ *Voltaire*. L'histoire de Charles XII. – pp.155–159; tr. – pp.122–227; *von Proschwitz*. (Ed.). OC. – pp.332–344.

⁹ *Voltaire*. L'histoire de Charles XII. – p.166; tr. – pp.135–136; *von Proschwitz*. (Ed.). OC. – p.359.

¹⁰ Проте деякі з цих подій розглянув пізніше суперник Вольтера – шведський історик Й.А.Нордберг у другому томі його детальної *Nordberg J.A.* (1742–1748). Histoire de Charles XII, roi de Suède. (Vols.1–4). La Haye: J.-M. Husson, яка містить численні оригінальні документи, і в якій викрито багато помилок Вольтера. Див. особливо р.319 про І.Мазепу як поводитира по пустельній рівнині та рр.339–340 про його смерть і похорон. Нордберг був пастором короля і був присутній майже на всіх важливих подіях його української кампанії. Борщак і Мартель в *Vie de Mazepa* пишуть, с.186, «Ця основна праця, яка має дуже велике джерельне значення, була легко і дуже несправедливо відкинута Вольтером. Він сказав, що це погано зорганізована та погано написана праця. Але, залишивши питання форми, свідчення Нордберга залишаються основними» («Cette oeuvre essentielle, et de très grande valeur historique en tant que source a été fort cavalièrement et fort injustement disqualifiée par Voltaire: 'C'est,' disait-il, 'un ouvrage bien mal dirigé et bien mal écrit.' Passons condamnation sur la forme, mais le témoignage de Nordberg reste essentiel»). Також див. *von Proschwitz*. (Ed.). OC. – pp.68, 557–566.

привабивши Карла в Україну, і таким чином козацька земля, яка до цього часу була маловідомою, здобула певну славу в Європі¹¹.

Читаючи розповідь Вольтера про І.Мазепу й Україну XVIII ст., відразу постають певні запитання: якими джерелами він користувався, щоб написати свою захопливу історію, і в якій мірі його розповідь відповідає історичним фактам? Перш за все необхідно зауважити, що Вольтер ніколи не відвідував Швецію, Річ Посполиту, Російську імперію, не кажучи вже про Україну. Він отримував свої знання про ці землі з книжок, інтерв'ю, листування з тими, хто був краще обізнаним. Вольтер писав як аналітичний історик («філософський історик», як він сам це назвав би), а не свідок описуваних подій, хоча вони й відбулися впродовж його власного життя, тобто лише декілька десятиліть перед тим, як французький автор почав писати на цю тему, а отже багато очевидців ще жили. У першому виданні «Історії Карла XII, короля Швеції» Вольтер прямо заявляв, що він базував свою працю на декількох особистих розповідях людей, котрі провели кілька років в оточенні Карла або Петра, але він не наводив їхніх імен. У наступних виданнях (у відповідь на критику) він назвав кількох французів та інших осіб, що були з Карлом у Туреччині. Він також назвав князя Станіслава Понятовського (1676–1762 рр.), поляка, який перебував із Карлом під час Полтавської битви й пізніше жив у вигнанні у Західній Європі. Друковані джерела, які Вольтер згадував у своєму тексті, включали історію Оттоманської імперії Кантеміра Деметріуса (що її він, можливо, читав латинкою в Англії), «Історії з Польщі» («Anecdotes de Pologne», 1699 р.) Ф.П.Далераса та «Сучасний стан Великої Росії» («État present de la Grande Russie», 1718 р.) Джона Перрі. Та найбільшим невизнаний «борг» автора, особливо для перших розділів його праці, на думку Дж.Г.Брумфітта, був перед працею Генрі Філіпа Лім'єра «Історія Швеції під час правління Карла XII» («Histoire de Suède sous le règne de Charles XII»), яка побачила світ 1720 р. «Очевидно, – пише Дж.Г.Брумфітт, – що більшу частину своєї праці Вольтер просто скопіював в Лім'єра». Він також скопіював і чимало помилок Лім'єра, але деякі з них виправив у наступних виданнях своєї праці¹². Попри те, що персональна бібліотека Вольтера містила детальні праці й описи Московії, наприклад А.Олеарія та інших авторів, у його бібліотеці все ж не було двох найважливіших джерел про Україну XVII ст. французькою мовою, а саме Бопланового «Опису України, кількох провінцій Польського Королівства» («Description d'Ukraine qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne», 1651 р.) та «Історії війни козаків проти Польщі» («Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne», 1663 р.)

¹¹ На цю тему див. синтезу *Мацьків Т.* Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – К.; Полтава, 1995. – 286 с. Також див. *Наливайко Д.* Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С.398–419 та *Doroschenko Dmytro*, Die Ukraine und Deutschland: neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen. München: Ukrainische Freie Universität, 1994, pp.39–43. Загалом до повстання І.Мазепи Україна була відома зовнішньому світу в першу чергу як «країна козаків», яка багато у чому стала вільною від Польщі під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького (помер 1657 р.).

¹² *Brumfitt*. Voltaire: Historian. – pp.17–20, дає стислий аналіз основних джерел Вольтера та *von Proschwitz*. (Ed.). OC. – pp.11–36, подає більш детальний опис.

П'єра Шевальє. Хоча Вольтер зазначив у переліку джерел до іншої праці книжку Гійома Левассера де Боплана, виглядає, що він ніколи не використовував П.Шевальє. Оскільки обидві праці містять детальний географічний та етнографічний опис «країни козаків», який безумовно мав би зацікавити Вольтера, то залишається таємницею, чому ці книжки відсутні в особистій бібліотеці автора, яка була досить великою для свого часу¹³.

Деякі українські історики, дуже вражені загалом позитивним сприйняттям Вольтером І.Мазепи та України в його «Історії Карла XII, короля Швеції», вважають, що він отримав точну інформацію про країну від двох поляків, котрі жили у Франції після поразки Карла під Полтавою: першим був граф Понятовський, що згадувався вище, батько Станіслава Август Понятовського (1732–1798 рр.), останнього короля Польщі, який листувався з Вольтером й коментував його працю; другим був король Станіслав Лещинський, котрий жив у вигнанні у Франції та Лотарингії, після того, як втратив престол – із ним Вольтер був особисто знайомий і згадував про нього в наступних виданнях своєї праці. Обидва поляка, напевне, симпатизували своєму колишньому союзникові, І.Мазепі, і володіли точнішими знаннями про козацьку Україну, аніж більшість їхніх західноєвропейських сучасників¹⁴. Однак виглядає, що Вольтер познайомився зі Станіславом Лещинським у 1748 р., набагато пізніше виходу у світ першого видання цієї праці, і оскільки в наступних виданнях його ставлення до І.Мазепи не змінилося, а змін про Україну було дуже мало, історик не міг отримати свою первинну інформацію про козацького гетьмана від колишнього короля¹⁵.

Проблемою джерел Вольтера про Україну в 1920-х рр. уперше серйозно зацікавився український еміграційний історик, що жив у Парижі, Ілько Борщак (1895–1959 рр.), відомий французьким читачам як *Élie Borschak*. Він розумів, що Вольтер не міг отримати більше, ніж дуже загальну інформацію

¹³ Див. Библиотека Вольтера: каталог книг / Сост. М.П.Алексеев. – Москва; Ленинград, 1961. – 1166 с. Незважаючи на те, що у цьому чималому томі багато вступного матеріалу російською мовою, більшість записів французькою, латинською або англійською. Цікаво відзначити, що книга Лім'єра про Карла XII також була відсутня в бібліотеці Вольтера, хоча вона містила його книжку про Людовіка XIV, про якого Вольтер писав пізніше, див. *Ibid.* р.558, no.2119.

¹⁴ *Небелюк М.* Мазепа в оцінці Вольтера // *Український історик.* – 1987. – №24 (1/4) – С.72–82, особливо с.75, уважав, що Вольтер отримав деяку інформацію про І.Мазепу від цих двох впливових поляків. *Lemaire.* Dictionnaire Voltaire. р.99, також список Станіслава Лещинського як джерело, хоча й не конкретно про І.Мазепу та *von Proschwitz.* (Ed.). OC. – р.30, пише «[...] граф Понятовський зумів залишити свій слід майже у всій "Історії Карла XII"» («[...] le comte de Poniatowski a pu laisser sa marque un peu partout dans *L'histoire de Charles XII*»).

¹⁵ Однак майже двадцятьма роками потому він усе ж попросив колишнього короля, котрий на той час мешкав у Лотарингії, перевірити його працю на наявність помилок. Ми знаємо, що він це зробив, тому що в листі до Вольтера 29 липня 1759 р. Лещинський про це згадував («[...] на предмет правдивості всіх фактів, що містяться у Вашій історії Карла XII» / «[...] au sujet de l'exacte vérité de tous les faits contenus dans votre histoire de Charles XII»). Див. *Voltaire.* (1958). *Correspondence* (T.Besterman, Ed.). (Vol.36). Genève: Institut et Musée Voltaire, pp.225, 235. За словами А.Сопрані, філософ уперше познайомився з Лещинським у 1725 р. під час святкування шлюбу Людовіка XV та Марії Лещинської, див. *Sopranì A.* (1995). *Stanislas Leszczyński.* In *Inventaire Voltaire.* Paris: Gallimard, pp.1269–1270. Про відносини колишнього польського короля з Вольтером загалом див. *Cieślak Edmund.* *Stanisław Leszczyński.* Wrocław: Ossolineum, 1994, особливо s.237 та *Muratori-Philip Anne.* *Le roi Stanislas.* Paris: Fayard, 2000, pp.220–232.

з таких джерел, як Боплан, Лім'єр, Кантемір тощо. Із наведеної вище причини він також відкинув як джерело Лещинського. Отже звідки Вольтер сформував свою думку про «мужнього та заповзятого й невтомно працюючого» І.Мазепу та Україну, яка «завжди прагнула бути вільною»? І.Борщак, котрий старанно вивчав життя послідовників гетьмана у вигнанні, думав, що знайшов відповідь. Він довідався, що син Пилипа Орлика – Григорій, який зрештою отримав посаду у Франції, у 1729 р. написав до батька, «що він дізнався про те, що якийсь французький аристократ пише наукову історію про Карла XII». Отже обидва Орлики знали про працю Вольтера ще до того, як вона вийшла у світ. І.Борщаків було відомо, що у часи перебування в Англії в 1720-х рр. Вольтер заприятелював із бароном Фрідріхом Ернстом фон Фабрісом, німецьким дипломатом, котрий знав П.Орлика та інших українських емігрантів зі спільних часів у Бендерах і пізніше листувався з ним. І.Борщак також довідався, що молодий Г.Орлик та Вольтер мали спільного приятеля – Жана Рене де Лонгейля, маркіза де Мейзон (Jean René de Longueil, Marquis de Maisons), який помер через кілька років, а саме незадовго після виходу друком «Історії Карла XII». І.Борщак припускав, що де Мейзон отримав інформацію про мазепинську Україну від Г.Орлика, який, своєю чергою, розпитав власного батька про плани І.Мазепи щодо повстання проти Московії, секретний договір зі шведським королем, незалежну Україну та передав інформацію Вольтерові. Цю теорію підтверджує лист, який Григорій написав до свого батька 6 березня 1730 р., отже якраз перед виходом історії Вольтера. У цьому листі Г.Орлик писав про те, що майбутня біографія Карла XII містить багато інформації, яка не сподобається їхньому ворогові, Августові Сильному, і що скоро всі дізнаються про, як він висловився, «справжній проект блаженної пам'яті гетьмана Мазепи і шляхти (або офіцерського класу – *Т.П.*) козацької нації, яка зараз так страшно страждає». Отже виглядає правдоподібно, що Г.Орлик обговорював працю Вольтера з де Мейзоном до її публікації та, можливо, був основним джерелом його позитивного ставлення до І.Мазепи й питання української незалежності загалом. Також барон Фабріс, котрий, як про це пізніше написав Вольтер, «розповів мені такі незвичайні факти, що я не міг втриматися, аби не написати про них», можливо відіграв у цьому якусь роль¹⁶.

¹⁶ *Борщак І.* Вольтер і Україна (За невиданими документами) // Україна. – 1926. – №1. – С.34–42; передрук: *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція (з додатком Маніфесту від 4 квітня 1712 р.) // Вольтер і Україна // Хроніка-2000. – 1995. – №2/3. – С.118–127; *Borschak Élie.* Hryhor Orlik: France's Cossack General [tr. George S.N. Luckyj]. Toronto: Burns and MacEachern, 1956. – р.29. Зауваження Вольтера про Фабріса див. *von Proschwitz.* (Ed.). ОС. – р.21. Ідеї І.Борщака повністю прийняті М.Чубатим, див. *Chubatyi Nicholas D.* (1949). *Mazepa's Champion in the 'Secret du Roi' of Louis XV, King of France. Ukrainian Quarterly, 1, 37–51, особливо р.43.* Однак М.Небелюк указує на те, що гіпотеза І.Борщака ґрунтується винятково на непрямих доказах, див. *Dmytrychyn Iryna.* Grégoire Orlyk: Un cosaque ukrainien au service de Louis XV. Paris: L'Harmattan, 2006. – р.350. Щодо праць І.Борщака у цілому, деякі дослідники вважають, що він писав те, що хотів бачити в документах, а не те, що він фактично бачив, див. *Ададуров В.* Конструювання Ільком Борщакіом міфологічного образу сприйняття України у Франції в XVIII–XIX ст., або про межі свободи та відповідальності дослідника в інтерпретації історичних джерел // Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи: Мат. міжнар. наук. конф. (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.) = Ukraine on the Historiographic

Привабливість особи І.Мазепи, його освіченість, договір із Карлом та загальне прагнення України звільнитися від російського й польського панування, можливо, були ідеями, запропонованими Орликом Вольтерові за посередництва де Мейзона. Але як щодо заяви Вольтера про те, що І.Мазепа був «польський аристократ», котрий тільки пізніше очолив українських козаків? Насправді І.Мазепа був православним, українського козацького походження. Орлики, звичайно, це знали, і сумнівно, що могли б його описати інакше. Виглядає, що заява Вольтера базувалася значною мірою на інформації, яку граф Понятовський дав йому у відповідь на питання історика, якою І.Мазепа був насправді людиною. Цей звіт описав його як «польського джентльмена» («un Gentilhomme Polonois») за походженням, що, мабуть, було простим визнанням його колишнього статусу підданого польської корони й не мало нічого спільного з його етнічним походженням та релігією¹⁷.

Розповідь про амурну пригоду І.Мазепи з дружиною польського аристократа становить набагато складнішу проблему. Як бути з історією про його «дику» подорож голим, прив'язаним ревнивим чоловіком до спини коня й віднесеним з Польщі в Україну? Ця історія, яка датується ранніми роками життя майбутнього гетьмана, також знайшла місце у відповіді Понятовського на питання Вольтера про І.Мазепу. Історик лише трохи спростив твердження Понятовського та оминув кілька деталей. Але питання залишається: що було правдою у цій незвичайній історії та звідки польський граф отримав інформацію про випадок, який мав би статися набагато раніше, ніж зустрілися ці дві особи? Слід зазначити, що дослідники, які цікавилися в основному політичними аспектами, зазвичай скептично ставилися до цієї історії. Та вона не з'явилася нізвідки й, можливо, мала якусь підставу.

Схоже, що ця історія вперше згадувалася в мемуарах Яна Хризостома Пасека (1636–1701 рр.), польського аристократа з Мазурії, котрий, як і І.Мазепа, був пажем при дворі польського короля Яна Казимира. У 1661 р., виглядає, Пасек підтримував таємні стосунки з деякими повстанцями, або «конфедератами», як вони тоді називалися, що виступали проти свого покровителя. Мазепа, як вірний слуга, повідомив про це королеві. У результаті Пасек, який після розслідування втратив волю, був налаштований проти

Map of Interwar Europe: Proceedings of the International Conference (Munich, Germany, 1–3 July, 2012) / Ред. Я.Мельник, С.Плохий, Ф.Е.Сисин, В.Смолий, О.Юркова. – К., 2014. – С.109–132. В.Ададуров наводить кілька прикладів цитат, не знайдених в оригінальних джерелах, і деякі з них стосуються теми І.Мазепи та Вольтера. У цьому відношенні хотілося б додати, що нібито важливий лист Вольтера до Шуазеля про його гордість у написанні про І.Мазепу, який цитував В.Січинський, *Sichynskyi Volodymyr*. (1953). *Ukraine in Foreign Comments and Descriptions*. New York: Ukrainian Congress Committee of America. – р.136, не обґрунтовано архівними підтвердженнями, і в даний момент він не може вважатися достовірним. В.Січинський цитував неназване дослідження І.Борщака як його джерело. Більш загально див. *Voltaire*. (1961). *Correspondence*. (T.Besterman, Ed.), Vol.67, який охоплює період, коли цей лист, як передбачається, було написано, але нічого про це не говорить.

¹⁷ Таким же чином під час навчання у Західній Європі у віці вісімнадцяти років у 1657 р. І.Мазепа на деякий час був зареєстрований у школі в м. Девентер (Голландія), де він студював артилерію як «Nobilis Polonus» («польський аристократ»). Див. *Павленко С. Іван Мазепа*. – С.25; *Журавльов Д.В.* Мазепа. Людина... – С.15; Щодо відповідного тексту звіту Понятовського див. *von Proschwitz*. (Ed.). ОС. – pp.333–334, n.24.

Мазепа й пізніше з радістю розповів принизливу історію його вигнання у своїх мемуарах. Пасек, котрий, можливо, запозичив цю тему з класичної римської літератури, а саме «Федри» Сенеки, яка була тільки незадовго перед тим перекладена польською і друквана в Польщі, насправді подав це приниження як привід того, що Мазепа залишив службу в короля та пішов до українських козаків. Ту саму історію, лише з деякими додатковими деталями, розповів інший польський автор початку XVIII ст. Францішек [?] Отвіновський (нар. 1745 р.), який подав її у праці «Історія Польщі під час панування Августу Другого» («Dziejów Polski pod panowaniem Augusta II»). Ані мемуари Пасека, ані Отвіновського не були надрукованими у XVIII ст., однак обидва, особливо першого, поширювались у рукописній формі, та найменні спогади Пасека були вірогідно добре відомі полякам, які жили у Франції у вигнанні (таким, як Понятовський). Вольтер запозичив цю історію в Понятовського й, можливо, також з інших джерел¹⁸.

Та історія на цьому не закінчилася. Покоління чи два після смерті Вольтера її підхопив лорд Байрон, коли читав «Історію Карла XII», і зробив її центральною темою своєї поеми «Мазепа» («Mazeppa: A Poem», 1819 р.), де відповідні уривки з Вольтера цитувалися in extenso. Цей твір здобув широкий резонанс в європейських читацьких колах, які тільки починали захоплюватися романтизмом. Таким чином Віктор Гюґо, на котрого мав вплив Байрон, продовжив цю тему у своїй збірці поем «Східні мотиви» («Les orientales», 1829 р.). Живописці Жеріко, Делакруа та Верне створили відповідні картини. А Ференц Ліст написав симфонічну поему. Ця романтична тема, своєю чергою, спонукала ряд інших письменників і композиторів звернутися до теми І.Мазепа, хоч і з іншого боку, ігноруючи вигнання та концентруючись на також контроверсійних аспектах його кар'єри. Саме так він став чемпіоном української свободи для російського бунтаря Кіндрата Рилєєва, але символом зради й корупції для вірнопідданого російського поета Олександра Пушкіна. Інші продовжували цю традицію вже після завершення романтичної епохи, а у XX ст. козацький гетьман перетворився на справді національного героя за допомогою багатьох українських авторів та

¹⁸ Уся історія розказана у спогадах Пасека (рік 1662-й). Див. *Pasek Jan Chryzostom z Goslawic. Pamiętniki.* (Jan Czubek, Ed.). Sracow: PAU, 1929, особливо s.316–318; перекладена Кетрін С. Ліч, див. *Leach Catherine S.* (1976). *Memoirs of the Polish Baroque: The Writings of Jan Chryzotom Pasek, A Squire of the Commonwealth of Poland and Lithuania.* Berkeley: University of California Press, особливо pp.155–156. Як згадувалося вище, Пасек із радістю констатував, що ця справа була причиною того, що І.Мазепа «з ганьбою залишив Польщу» («z samego wstydu pojechał z Polski»). Урешті-решт цю історію підхопив французький посол Станіслава Лещинського маркіз де Бонак (Marquis de Bonac) із доданою інформацією про те, що голий І.Мазепа був змачений розтопленим медом (?) та пір'ям, перш ніж його відправили у степи. Відповідну частину мемуарів де Бонака див. *Bonnac J.-L.U.* (1889). *Mémoire du Marquis de Bonac sur les affaires du Nord, de 1700 a 1710.* Charles-Henri Schefer (Introduction). *Revue d'histoire diplomatique*, 3, 101–102, та повністю цитується в українському перекладі в *Павленко С.*, с.34. Таким чином, Вольтер міг узяти історію в де Бонака, а також у Понятовського, просто пропустивши деталі про мед і пір'я як неправдоподібні. *Nordmann Claude.* (1958). *Charles XII et l'Ukraine de Mazeran.* Paris: R.Pichon. – р.10, п.48, який не знав про існування звіту Понятовського та вважав де Бонака джерелом Вольтера. Версію зв'язку з Сенекою вперше запропонувала Х.Пеленська, див. *Пеленська Х.* Польська легенда про Мазепу // Віднова. – 1985. – №3. – С.79–86.

живописців. Усі вони знали ставлення Вольтера та Байрона до теми, але не всі сприймали цю історію серйозно¹⁹.

Історики навіть більш скептично ставилися до цієї історії, ніж письменники. М.Костомаров (1817–1885 рр.), який написав першу повну біографію І.Мазепи й судив його досить суворо, переповів історії Пасека, Отвіновського та не представив свого ставлення до них, зауваживши лише, що маловірогідно, аби І.Мазепа повернувся в Україну внаслідок цієї події²⁰. У 1930-х рр. І.Борщак та Р.Мартель стверджували, що в мемуарах Пасека неможливо відрізнити реальність від домыслів, та просто називали цю історію малоймовірною «вигадкою»²¹. Головний український еміграційний історик періоду «холодної війни» О.Оглоблин (1899–1992 рр.), який створив найбільш науковий портрет І.Мазепи, просто проігнорував цей епізод. Американський історик К.Меннінг у своїй дещо романтизованій біографії гетьмана англійською мовою, котра вийшла в той самий період, не поставився до цієї історії серйозно. Пізніше, а саме з часу розвалу СРСР й появи незалежної України, троє найбільш шанованих біографів І.Мазепи – С.Павленко, Д.Журавльов, Т.Таїрова-Яковлева – відкинули її²². З іншого боку, під час «холодної війни» авторитетний англійський спеціаліст із польської історії XVIII ст. Л.Р.Левіттер уважав, що немає причин сумніватися у Пасековій історії, а отже у правдивості Вольтера, особливо тому, що ця історія була підтверджена Отвіновським, якого він уважав (можливо, помилково) незалежним джерелом²³. В Україні одна з найвідоміших істориків Н.Яковенко у своєму загальному курсі коротко розповіла історію Пасека, ніяк її не оцінюючи²⁴. Отже історія, яка завдяки Вольтеру стала добре відомою європейській публіці того часу та яку трохи пізніше підхопив Байрон, залишається дещо непроявленою, хоча вона певним чином відображає гадану схильність І.Мазепи до любовних пригод упродовж усього життя, які, очевидно, часто мали абсолютно непередбачувані наслідки, нерідко політичні за своїм характером, хоча дехто ставить це під сумнів²⁵.

¹⁹ Існує багато праць із цього питання, яке виходить за рамки параметрів цієї статті. Див., напр. *Babinski Hubert F.* (1974). *The Mazepa Legend in European Romanticism*. New York: Columbia University Press, та детальний огляд цієї роботи В.Вайнтраубом, див. *Weintraub Wiktor.* (1976). [Review of the book *The Mazepa Legend in European Romanticism* by Hubert F. Babinski]. *Keats-Shelley Journal*, 25, 176–179. Також див. *Smyrniw Walter.* (n.d.). *Hetman Ivan Mazepa in Life and Literature*. Retrieved from <http://uoc.ca/pdf/reflections/Mazepa%20Life%20&%20Lit%20Final%20Draft%20web.pdf> та *Pauls John P.* (1964). *Musical Works Based on the Legend of Mazepa*. *Ukrainian Review*, 2(4), 57–65; також див. *Мазепа*, гетьман український: у поетичних образах корифеїв української літератури від Шевченка до Сосюри / Ред. У.Скальська. – Дрогобич, 2007. – С.307. Я використував перше видання лорда Байрона, *Byron George Gordon.* (1819). *Mazepa: A Poem*. London: John Murray, особливо pp.1–9.

²⁰ *Костомаров Н.И.* Мазепа. – Москва, 1992. – С.20–23. Уперше опублікована в 1882 р. Щодо трактування М.Костомаровим особи І.Мазепи загалом див. *Thomas Prymak.* (1996). *Mykola Kostomarov: A Biography*. Toronto: University of Toronto Press, особливо pp.176–177.

²¹ *Borschak & Martel.* *Vie de Mazepa.* – pp.9–10.

²² Я використував наступні видання: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Л.Винар. – Нью-Йорк; К., 2003. – 495 с.; *Manning.* – pp.42–45; *Павленко С.* Іван Мазепа. – С.29–35; *Журавльов Д.В.* Мазепа. Людина... – С.17–18; *Таїрова-Яковлева Т.* Мазепа. – С.19.

²³ Див. *Lewitter.* – р.590, який називає Пасека «польським колегою Самуеля Пепіса».

²⁴ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид. – К., 2006. – 401 с.

²⁵ Інші «романи», в яких було помічено гетьмана: (як молода людина) з Оленою Ковалевською, дружиною судді Яна Загоровського, який, на думку деяких істориків (І.Каманіна та ін.), призвів

Інші аспекти зображення Вольтером Мазепи були загалом підтверджені наступними дослідженнями. Зокрема його поява в таборі Карла лише з кількома тисячами послідовників, «більше схожого на втікача, ніж на могутнього союзника», відлунювалася в науковій літературі, як в українській, так і в російській. Твердження Вольтера про те, що українське населення добре почало шведський табір, було, однак, більш суперечливим. Українські історики, як правило, зосереджуються на режимі терору, що його Петро розв'язав в Україні у відповідь на Мазепину «зраду» (це потягнуло за собою подальші невдачі). Тоді як російські та радянські історики, українські радянські історики включно, загалом стверджували, що українське населення не симпатизувало шведам та відмовилося підтримувати загарбників²⁶.

«Історія Російської імперії за Петра Великого» дуже відрізняється від «Історії Карла XII». У той час як друга була біографією з акцентом на особистості та амбіціях шведського короля, перша стала загальною історією Росії періоду Петра з набагато меншим акцентом на особистості володаря. Вольтер, схоже, усіяко уникав обговорення цього аспекту з причин, про які йтиметься нижче. Книжка про Карла фокусувалася на війні та політиці, праця про Петра – на економічних, релігійних, адміністративних, соціальних реформах; перша була про нерозважливу гонитву за імперією, друга – про терпляче будівництво імперії. Обидві праці відображали загальний підхід Вольтера як «філософського історика» з уроками для широкої громадськості, а саме в першій – нерозважливості невинуватих амбіцій і непотрібної війни, натомість у другій – мудрість удаваного соціального реформатора та «законодавця», який нібито використовував війну лише як засіб для отримання результату. На власну думку Вольтера про ці дві його праці, «історія про Карла – була розважальною, а про Петра – повчальною»²⁷.

В «Історії Російської імперії за Петра Великого» Вольтер значно змінив свою інтерпретацію І.Мазепи та козацької України. Ці теми коротко розглядалися у двох окремих частинах першого тому: у загальному географічному огляді Російської імперії на початку праці, а потім, зовсім по-іншому, у розповіді про завоювання Карлом України в 1709 р. наприкінці книжки. На найперших сторінках цієї праці Вольтер зробив деякі загальні зауваження

до явного наклепу Пасека (див. *Павленко С.* Іван Мазепа. – С.35); як літня вже людина: з молодою Мотрею Кочубей, у результаті чого її батько викрив його перед царем як зрадника, та з прихильницею Лецинського княгинією Анною Дольською, що, по суті, були політичними відносинами й урешті-решт посприяли його переходу до Карла XII. Для деяких загальних зауважень із цього приводу, що, однак, ставить під сумнів вірогідність репутації І.Мазепи як «Дон Жуана», див. *Тарасова О.* Жінки у житті Івана Мазепи: міф і реальність // *Дніпро*. – 2001. – №9. – С.129–132. Також див. *Koropecy Roman.* (1990). *The Slap, the Feral Child, and the Steed: Psek Settles Accounts with Mazepa.* *Harvard Ukrainian Studies*, 14(3–4), 413–426.

²⁶ Пор., напр., *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа... особливо розділ «Московський терор на Україні», с.284–292 та його стаття про І.Мазепу, *Ohloblyn O.* (1993). *Mazepa, Ivan. Encyclopedia of Ukraine.* (Vol.3). Toronto: University of Toronto Press. – pp.353–355 з *Павленко Н.И.* Пётр Великий (Москва, 1990), особливо розділ «Измена Мазепы», с.261–291; *Дядиченко В.А.* Мазепа Іван Степанович // *Радянська енциклопедія історії України*. – Т.3. – К., 1971. – С.67 (який дійшов дещо спрощеного висновку, що «люди не підтримували зрадника»).

²⁷ *Voltaire.* *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand, Avant-propos*, – p.353; *Mervaud.* (Ed.). *OC*. – p.414.

щодо топоніміки, географічних назв, які заглиблювались у саму концепцію того, чим насправді були «Росія» та «Україна».

На цих сторінках Вольтер писав, що він знайомить читача з історією Росії чи Росій («de la Russie ou des Russies»), і що ця назва була давньою та на деякий час вийшла з ужитку на користь нового терміна «Московія» («Moscovie»), тому що ім'я столиці імперії, більшої, ніж Рим чи Дарій, було спочатку Москва. Після чого Вольтер стверджував, що термін «Russie» знову поширений, проте не пояснював причин. Це твердження було важливим для читача XVIII ст., тому що термін «Московія» все ще був у вжитку, як і розуміння, що поняття «Russie», принаймні для деяких спостерігачів, таких, як географ Беллефорест або картограф Боплан, землі сьогоднішньої України, були справжньою «Russie», тоді як царство на північному сході було просто «Московією». Таким чином навіть сама назва книжки Вольтера стала дещо інноваційною, визнаючи, наприклад, що зміст терміна «Russie» змінювався, можливо, беручи до уваги факт, що на той час він складався з кількох різних земель, котрі претендували на цю назву. Французький історик знову коротко звернеться до цієї теми, коли він обговорюватиме тему України, і якою вона була²⁸.

Вольтер розпочав свій опис України зі спостереження, що вона також називалася «Малою Росією» («la petite Russie») або «Червоною Росією» («la Russie rouge»), яку розділяє річка Дніпро, котру стародавні греки називали «Борисфен». Потім він навів кілька коротких історичних зауважень. Вольтер визнавав, що не має жодного уявлення про те, звідки прийшли слов'янські предки мешканців цієї країни: вони просто з'явилися на історичній сцені як завойовники і встановили тісні зв'язки з греками, які, своєю чергою, сильно вплинули на стародавній Київ. Фактично це місто, за його ствердженням, виникло як колонія візантійських імператорів. Воно процвітало до монгольського або «татарського» завоювання. Про тогочасних мешканців Вольтер писав:

«Українці, яких називають козаками (les Ukrainiens qu'on nomme Cosaques) – це строката суміш колишніх роксоланів, сарматів і татар. Ця територія була частиною стародавньої Скіфії. Рим і Константинополь підкорили величезні території, та не спромоглися досягти рівня України щодо родючості ґрунту. Природа намагається принести користь українцям, та вони не відповідають їй. Існуючи на плодах землі, яка дуже мало культивується, але є родючою, ще більше залежать вони від грабіжництва, невпинно прагнуть здобути те, що є ціннішим понад усе, а саме – свою свободу – і все ж таки служили по черзі обом, і Польщі, і Туреччині, вони врешті-решт здалися Росії в 1654 р., насправді не поступаючись багато чим, та Петро підкорив їх»²⁹.

²⁸ Див. обговорення в *Mervaud*. (Ed.). OC. – p.421–424, особливо n.12 і n.20. У більш загальному сенсі див. *Uhryn Kaléna*. (1975). La notion de «Russie» dans la cartographie occidentale (XVI–XVIIIe siècle). Paris-Munich: Institut ukrainien des sciences économiques, and *Kordan Bohdan S.* (Ed. & Comp.). (2008). The Mapping of Ukraine: European Cartography and Maps of Early Modern Ukraine, 1550–1799 = Kartohrafuvannia Ukrainy: Evropeiska kartohrafiia ta karty rannomodernoï Ukrainy, 1550–1799. New York: The Ukrainian Museum.

²⁹ *Voltaire*. Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand, p.364; tr. – p.47; *Mervaud*. (Ed.). OC. – pp.449–450.

Після цього Вольтер описував уряд та адміністрацію козацької України, яка керувалася виборним «гетьманом» і поділялася на десять полкових «округів». Влада гетьмана була подібною до влади західноєвропейських губернаторів в регіонах, які мали «особливі привілеї». Щодо релігії Вольтер помилково вважав, що люди цієї країни були язичниками та мусульманами і прийняли католицизм за часів панування поляків, а потім православну віру – коли опинилися під росіянами. Завершував свій опис автор кількома зауваженнями про запорозьких козаків, котрі жили «за порогами» (походження їх імені) Дніпра: вони були розбійниками, відважними лицарями з великої дороги, що жили у своїй колонії без жінок, дотримувалися православної віри, служили російській армії та (як зловісно завершував історик) «горе було кожному, хто потрапить в їхні руки»³⁰.

У своїй розповіді про Карла та Полтаву Вольтер знову повернувся до України й зауважив, що на «дивне» рішення шведського короля прийти у цей край його надихнув І.Мазепа, «якому було сімдесят років»:

«Не маючи дітей він, мабуть, мусив бажати лише одного – закінчити свої дні у спокої. Вдячність мала б також забезпечити його прихильність до царя, кому він був зобов'язаний своїм становищем, але чи він мав справжні підстави нарікати на цього монарха, чи, може, він був засліплений ім'ям Карла XII, або просто бажав незалежності, він зрадив свого благодійника й таємно перейшов до короля Швеції, обманюючи себе тим, що змусить цілий свій народ підтримати свій бунт. (Il avait trahi son bienfacteur, et s'était donné en secret au roi de Suède, se flattant de faire avec lui révolter toute sa nation)»³¹.

Після цього Вольтер повторював розповідь, наведену в його попередній книжці: обіцянки І.Мазепа, українська підтримка й постачання та поява гетьмана, схожого більше на втікача, ніж на володаря. Але тон його інший. Тепер Вольтер стверджував, що це були в основному шведи, а не росіяни, які спустошили українські міста й села, і що Карла просто «обдурили» тим, що українське населення, мовляв, підніметься проти московитів. Вольтер закінчив яскравим, але дуже негативним описом запорозьких козаків, чий ватажок, Кость Гордієнко, зустрівся з І.Мазепою. «Двоє варварів» порадилися і союзний договір було укладено. Та підтримка І.Мазепа й запорожців не принесли нічого доброго Карлові – він зазнав поразки під Полтавою, після якої Петро здобув можливість продовжувати свої реформи та, за словами Вольтера, «контролювати велику частину світу»³².

³⁰ *Voltaire*. Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand, p.365; tr. – p.47–48; *Mervaud*. (Ed.). OC. – pp.450–452.

³¹ *Voltaire*. Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand, pp.461–462; tr. – p.132; *Mervaud*. (Ed.). OC. – pp.669–670.

³² «Це дало цареві свободу цивілізувати велику частину світу» («Elle a donné au Czar la liberté de policer une grande partie du monde»); *Ibid.* – pp.463–468, 472; tr. – pp.132–137; *Mervaud*. (Ed.). OC. – pp.673–688, особливо p.688. Дженкінс перекладає це останнє зауваження як «цивілізувати велику частину світу», що може здатися деяким перебільшенням перекладача, хоча у цілому Вольтер, очевидно, саме це мав на увазі.

Зміна ставлення до І.Мазепи й України у цих двох розповідях самоочевидна. У першій праці Україну змальовано як країну, що завжди прагнула бути вільною; у другій – це батьківщина варварських козаків, котрі заслужили своє придушення, щоб Петро міг поширити власні реформи та цивілізувати більшу частину світу. У першій книжці І.Мазепа – талановитий, працьовитий і мудрий правитель, який жадав свободи для своєї землі; у другій – нерозумний чоловік, котрий помилково вважав, нібито всі його співвітчизники підуть за ним. Знову ж таки, у першому випадку він «вірний» Карлові, незважаючи на спокуси Петра; у другому – просто «зрадник» свого благодійника-царя.

Однак найбільш дивним для сучасного дослідника української історії стало пізніше представлення Вольтером І.Мазепи як «варвара», котрий зовсім не дбав про культуру, і водночас вихваляння французьким автором Петра як нової провідної зірки «цивілізації». Насправді ж гетьман був добре освіченим і грічним космополітом, котрий знав латину, якому вдалося зачарувати майже всіх, із ким він був у контакті, включаючи царя. Натомість сам Петро був погано освіченим, хамуватим, жорстоким деспотом із запальним темпераментом, якого всі боялися. Обидва знали щось про Західну Європу, та І.Мазепа знав її краще. Обидва сприяли навчанню й підтримували мистецтво – І.Мазепа тим, що підняв Могилянський колеґіум до статусу академії, будівництвом храмів та інших споруд, оновленням великої церкви Святої Софії в Києві; тоді як Петро заснував Російську академію наук, побудував Санкт-Петербург і зосередив зусилля на технологічному, особливо військовому розвитку своєї країни. Але І.Мазепа також був поетом та великим бібліофілом, як Фрідріх Великий, або ж і сам Вольтер; Петро, однак, віддавав перевагу верфі й майстерні перед бібліотекою та архівом, і його літературні зусилля не виходили за рамки простого ведення щоденника своєї діяльності. Ураховуючи все це, можливо, було б більш доречним називати І.Мазепу «цивілізованою» людиною, а Петра – «варваром», однак такі ярлики належно перестали вживатися останнім часом. У будь-якому випадку ці неприємні характеристики, що спотворили другу книжку Вольтера, були майже повністю відсутні в першій, а саме вона завжди залишалася найпопулярнішою в Європі, за винятком Росії³³.

У світлі обговорюваного виникає питання: що змусило Вольтера змінити інтерпретацію української історії? Чи це було просто плином часу і дозрілим чуттям історії та пропорцій? Чи це було поступовим нагромадженням нових

³³ Іронія пізнішого вольтерівського помилкового зіставлення також була втрачена багатьма сучасниками, які займаються Росією. Наприклад, більшість нещодавніх біографів Петра просто проігнорували «цивілізовану» сторону І.Мазепи, зосередившись, звичайно, на реформах царя. Для правильного розуміння цього питання треба звернутися саме до української історії. Напр., короткі зауваження О.Субтельного, див. *Subtelny Orest*. (2009). *Ukraine: A History* (4th ed.). Toronto: University of Toronto Press. – pp.160–161, 195–196, який пише про «Мазепинське або козацьке бароко» та *Magocsi Paul Robert*. (2010). *A History of Ukraine: The Land and its Peoples* (2nd ed.). Toronto: University of Toronto Press. – pp.272–274, котрий підсумовує «тверду прихильність Мазепи до освіти та мистецтва». Цю тему розглянуто набагато докладніше у працях українською мовою. Див., напр., *Шевчук В.* Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К., 2006. – 461 с.

доказів, які привели до іншого аналізу і змінили висновки? Чи, знову ж, існували більш буденні, щоб не сказати ниці, причини цих його нових інтерпретацій? Насправді, схоже, це було поєднанням усіх трьох факторів, хоча останній видається надзвичайно важливим.

Фактом є те, що Вольтерова «Історія Російської імперії за Петра Великого» писалася на замовлення. Після кількох років зростаючого інтересу до цієї теми й повторних звернень до російського двору, Вольтер нарешті був найнятий дочкою Петра – імператрицею Єлизаветою, для того, щоб написати історію свого батька та його часів. Вона заплатила за роботу та частково підтримувала матеріалами, наданими їй її емісарами, особливо графом І.Шуваловим, котрий здійснював загальний нагляд над проектом. Через нього Вольтер мав можливість, хоч і з деякими труднощами з огляду на війну, що точилася тоді в Європі, отримати матеріали, зібрані різними російськими вченими, такими, як Г.Ф.Мюллер, М.Ломоносов. Не може бути жодних сумнівів у тому, що вони (Мюллер – німецький академік, який самою своєю посадою був зобов'язаний реформам Петра; Ломоносов – запеклий російський ерудит і націоналіст, котрий обурювався німецьким впливом, але теж захоплювався Петром), а також космополіт Шувалов – усі вони підштовхували Вольтера в певному напрямі, хоча самоцензурування, безумовно, відіграло велику роль. Необхідно пам'ятати, що царський двір за правління Єлизавети був творінням Петровських реформ і, як наслідок, просто ідеалізував цього царя з залізною волею. Таким чином, Вольтер просто не міг вільно обговорювати неприємні та незручні предмети, такі, як шокуюча жорстокість Петра, його грубі манери та п'яні витівки, коли, як тепер відомо, він висміював православну віру. Вольтер також не міг удаватися в подробиці щодо походження Петрової дружини та наступниці – Катерини І, або відкрито й відверто обговорювати очевидне вбивство Петром свого єдиного сина Олексія. Крім того, російський двір ненавидів ворогів Петра, і І.Мазепа виявився тим противником, котрий найдужче розгнівав царя. Незважаючи на те, що, наскільки нам відомо, більша частина матеріалів, що їх отримав філософ, не містили жодної оцінки І.Мазепи та його повстання, і дещо, можливо, він не отримав вчасно для включення в перший том своєї історії, для цієї конкретної публіки гетьман навряд чи міг бути зображений інакше, ніж лихий «зрадник» Росії. Зрештою Вольтер зайняв саме цю позицію. Звичайно, історію з погрозою п'яного Петра посадити І.Мазепу на палю було також виключено з оповіді. Крім того, Вольтер називав тепер Україну «Малою Росією», яка належала до нової Російської імперії, створеної Петром, а отже не могло бути ніякої дискусії про землю, що «завжди прагнула бути вільною»³⁴.

³⁴ Для того, щоб побачити, до якої міри Вольтер піддавався цензурі російського двору, зокрема через І.Шувалова, див. його лист останньому з Ферні (Ferney) від 11 червня 1761 р. в *Oeuvres historiques*, – pp.598–602; tr. – pp.252–255, де Вольтер використовує свою звичайну іронію (щоб не сказати сарказм), аби захистити деякі свої погляди від російської критики. Проте у цьому листі він, знаючи, здається, де лежать його інтереси, не зупиняється на основних проблемах, не кажучи вже про українське питання, обговорюючи лише певні деталі. Про вплив, зокрема, М.Ломоносова див. коротке обговорення в *Wilberger. Voltaire's Russia*. – pp.36–49, особливо р.49, та більш детальне в *Mervaud. (Ed.). OC*. – pp.101ff., яке також зачіпає відносини

Звичайно, це не означало, що Вольтер був нечесним лицеміром, який писав речі, в які не вірив. Він дійсно вірив у показний геній Петра та нібито чудодійне перетворення ним Росії з «варварської півночі» на «цивілізовану» країну. Вольтерові гімни слави новій Росії були щирими. Про це свідчить той факт, що він хвалив програму реформ та вестернізації Петра вже в 1731 р., у своїй книжці про Карла XII, тобто задовго до того, як почав працювати на російський двір. Крім того, коли його шанувальник і кореспондент, молодий принц Пруссії Фрідріх II (якого також називали «Великим») сказав йому, що цар-реформатор був ніким іншим, як деспотом, котрий довів деспотизм до краю, що він був «героїчним привидом» («*fantôme héroïque*»), створеним необізнаними іноземцями, будучи насправді малодушним, брутальним, жорстоким і ненависним навіть для своїх підданих, Вольтер уважав за краще відкинути ці думки, указуючи на створення Петром нових міст (включно з новою столицею), нового флоту, поширення релігійних реформ і розвиток мистецтва та наук. Можливо, Петро був менш доблесним на війні, ніж Карл, і, буквально, менш тверезим у своїй особистій поведінці, але війна не була тим, що особливо захоплювало Вольтера, і на його думку, особисте життя царя можна було просто оминати. Навіть у своїй історії про Карла XII, як зауважує К.Вілбергер, фахівець із «вольтерівської Росії», французький історик був «найбільш філософським, коли говорить про Росію»³⁵. Більше того, особливо в «Історії Російської імперії за Петра Великого» Вольтер, схоже, щиро вважав, що він займає помірковану позицію посередині між деякими найекстремальнішими критичними зауваженнями щодо Росії, які з'явилися під час Семирічної війни, та Ломоносовськими хвалебними панегіриками, присвяченими Петрові, що їх йому надіслав І.Шувалов. Таким чином його зміненна думка щодо І.Мазепи та української свободи могла також певною мірою відображати чесні й самостійно сформовані сентименти Вольтера, а не просто загальний вплив Санкт-Петербурга³⁶.

Вольтера з Шуваловим і російським двором загалом та підкреслює проблеми комунікації між філософом і росіянами. Деякі відповідні французькі тексти листування Вольтера зібрані в *Шмурло Е. Вольтер и его книга, passim*.

³⁵ *Wilberger. Voltaire's Russia*. – pp.29–32. Також див. *Haintz Otto*. (1962). *Peter der Grosse Friedrich der Grosse und Voltaire: zur Entstehungsgeschichte von Voltaires 'Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand'*. Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur та *Mervaud*. (Ed.). OC. – pp.9–16. Будівництво Санкт-Петербурга – особливо доречний приклад зацікавленості Вольтера реформами Петра. Він, схоже, не знав про це, але складне, небезпечне й надзвичайно дороге зведення цього міста на болотистих землях біля Балтики здійснювалося частково силами українського козацтва, козаки надзвичайно постраждали на цих роботах, що стало однією з багатьох причин невдоволення українців царем. В Україні зазвичай говорили, що «Петербург було збудовано на козацьких кістках». Див. *Kravtsiv B. & Pavlenko N*. (1993). *Saint Petersburg. Encyclopedia of Ukraine*. (Vol.4). Toronto: Toronto: University of Toronto Press, – p.507. Вольтер, однак, неухильно зменшував ці втрати, водночас його захоплення Петром зростало. У своїй *L'histoire de Charles* він указував, що число загиблих було 200 тис.; в *Anecdotes sur Czar Pierre le Grand* (1748) зменшив до 100 тис. і нарешті в його *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand* узагалі немає натяку на примусову працю, а люди, які загинули тут – просто аморфне «жахливе число» («*nombre prodigieux*»). Див. обговорення в *Wilberger. Voltaire's Russia*. – p.104. Слід також зазначити, що ці надзвичайно непопулярні призови на північне будівництво було зроблено після 1709 р., тобто після провалу повстання І.Мазепи. Щодо всіх цих зв'язків Вольтер, здається, перебував у стані блаженного невідання.

³⁶ Див. особливо дискусію в *Mervaud*. (Ed.). OC. – pp.119–122.

Це стає очевидним, коли поглянути на переробку Вольтером деяких частин «Історії Карла XII», які не могли контролюватися Єлизаветою, І.Шуваловим чи імператорським двором. Стосовно України він зробив тільки одне значне і промовисте виправлення – додав довгий параграф, в якому ганьбив те, що вважав брутальністю й варварством запорозьких козаків³⁷. Це доповнення, яке Вольтер найімовірніше зробив цілком самостійно, дуже точно відображало його нову тему російської «цивілізації» проти українського «варварства». Та це не було категорично.

Той факт, що Вольтер нічого іншого не змінив стосовно України у своїй «Історії Карла XII», вірогідно, підтверджує думку, що французький історик залишився вірним власному переконанню, що І.Мазепа в душі був доброчесною людиною, яка дуже переймалася долею своєї країни, і що насправді Україна завжди прагнула свободи. Уривки, котрі стосуються цих конкретних моментів, залишилися абсолютно незмінними. Причому навіть у своїй «Історії Російської імперії» Вольтер обійшов питання так званої «зради» І.Мазепи, пропонуючи більш ніж одне пояснення його переходу до Карла, не виключаючи, що вірогідною причиною гетьманового незадоволення царем було справжнє прагнення до політичної свободи власної країни. Таким чином, незважаючи на зміну тону у своїй праці про Росію, принаймні щодо питання України, Вольтер не продався повністю І.Шувалову та російському двору³⁸.

Хоча у Західній Європі «Історія Російської імперії» Вольтера ніколи не досягла популярності на рівні з «Історією Карла XII», її схвально зустріли багато знаних філософів, у тому числі Дідро та Д'Аламбер, а у самій Росії перший том привітала імператриця Єлизавета, яка негайно надіслала французькому авторові велику суму грошей, очевидно як символ її вдячності³⁹. Хоча, слід зазначити, що дочка Петра ніколи не удостоїла філософа честі написати йому особисто, лише передала коротке повідомлення через свого посередника І.Шувалова. Проте після публікації другого тому її наступниця Катерина II була набагато більш привітною. Вона негайно розпочала тепле листування з істориком, що зрештою складалося з понад 180 листів. Катерина була, звичайно, дуже задоволена тим, як Вольтер зобразив Петра і його «нову» імперію, володаркою якої вона зараз була і збиралася продовжувати те, що революційний цар розпочав. Схоже, нова імператриця та філософ погодилися щодо певних основних принципів. Біограф Вольтера Рене Помо дійшов висновку, що так званий «бронзовий кінь», величезна статуя-святилище Петра, що її звала у

³⁷ *Voltaire. Histoire de Charles XII.* – p.159; tr. – p.128; *von Proschwitz. (Ed.). OC.* – p.345. Поп., напр., 1732 текст в *Mr. DEV [Voltaire]. (1732). Histoire de Charles XII roi de Suède. (2nd ed.).* Basle: Christophe Revis. – pp.141–142.

³⁸ *Subtelny Orest. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason. (1978). Harvard Ukrainian Studies, 2(2),* 158–183 стверджував, що поняття «зрада» неможливе без ідеї «держави», особливо сучасної держави, яка заявляє про вищу лояльність особи. Можливо, що Вольтер використовував цей термін якраз у цьому конкретному сенсі (він, безумовно, захоплювався нібито «ною» державою, яку, на його думку, будував Петро), хоча ця тема вимагає подальших досліджень.

³⁹ Див.: *Акимова А. Вольтер.* – С.270–271 та більш загально *Wilberger. Voltaire's Russia.* – pp.199–273, особливо p.235.

російській столиці Катерина II, була, по суті, нічим іншим, як «монументальним перекладом Вольтерівського «Петра Великого»»⁴⁰.

Однак похвала не була універсальною ані в Росії, ані у Західній Європі. Таким чином у Росії та Німеччині такі фахівці, як М.Ломоносов, Г.Ф.Мюллер чи Бюшинґ виокремили багато моментів, так правдоподібно зображених Вольтером. Стосовно, зокрема, України, вони критикували філософа на тій підставі, що він навіть не знав, що слово «slava» перекладається зі слов'янських мов як «слава» (вважається джерелом назви «слов'яни»); не розрізняв «Малої» та «Червоної» Росії; «винайшов» нібито грецьке походження Києва; не знав, що українці завжди були християнами грецького обряду; уважав, що фактично всі українці були козаками, тоді як багато з них насправді були землеробами або мешканцями міст; думав, що всі українці жили грабіжництвом, тоді як це, на думку критиків, було справедливим лише стосовно запорожців. Вольтер також не знав, що цих запорожців очолював «отаман», а не власний «гетьман». Ці викриття могли здаватися нічим іншим, ніж науковою педантичністю, утім вони вказали на незнання чи небалість французького історика⁴¹.

Тим часом на Заході критика вийшла далеко за межі простої педантичності. Тут із загальною позицією Вольтера не погоджувалися кілька важливих персон. Можливо, його найважливішим критиком щодо цього був Жан-Жак Руссо (1712–1778 рр.), який у восьмому розділі другої книги свого «Соціального контракту» («Contrat Social») заявив, що позитивний портрет Росії та її царя, змальований його колегою, був абсолютно оманливим. Як і Фрідріх Великий, Руссо звернув увагу на брутальність Петра при здійсненні його реформ, безперервний «варварський» характер російського суспільства, тривалий брак свободи. Зокрема, уважав Руссо, Вольтер зігнував те, що сам він уважав базовою російською національною рисою, яка гальмувала велику позитивну реформу⁴². Питання національного характеру набуло ваги

⁴⁰ Pomeau René, et al. (Eds.). Voltaire en son temps. (Vol.4). – p.125.

⁴¹ Із критичними заявами М.Ломоносова про історію Вольтера можна ознайомитися в Müller and Büsching в *Шмурло Е.* Вольтер и его книга. – С.282–287.

⁴² Див. особливо Rousseau Jean-Jacques. (1964). Du Contrat Social. In Oeuvres complètes. (Gagnebin, Bernard & Raymond, Marcel, Eds.). (Vol.3). Paris: Gallimard. – pp.349–472, особливо р.386 та обговорення в Wilberger. Voltaire's Russia. – pp.199–273. Цікаво відзначити, що одне з найважливіших досліджень Руссо та національного характеру зробив О.Шульґін (1889–1960 рр.), український емігрант, котрий жив у Франції. Див. Choulgine Alexandre. (1937) Les origines de l'esprit national moderne et Jean Jacques Rousseau. *Annales Jean-Jacques Rousseau*, 25, pp.1–285. На іншому рівні покоління істориків, яке прийшло на зміну Вольтеру, також було набагато критичнішим у своїх судженнях щодо філософа. Наприклад П'єр Чарльз Левеск (1736–1812 рр.), французький історик, котрий кілька років прожив у Росії, у своїй праці *Levesque Pierre Charles*. (1783). Histoire de Russie. (Vols.1–6). Paris: Yverdon (Vol.4) указував на те, що Вольтер просто проігнорував ті зміни в Московії, що мали місце перед Петром, таким чином перебільшуючи його роль у російській історії. Він звинуватив свого попередника в тому, що той елементарно «продався російському двору» (Wilberger. Voltaire's Russia, p.253), тоді як угорський підданий Йоганн Крістіан фон Енгель (1770–1814 рр.), уміло використавши шведські та російські джерела, створив дуже збалансований портрет І.Мазепи, який був не схожий на той, що його намалював Вольтер, див. Engel Johann Christian von. (1796). Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir. Halle: Bey Johann Jacob Gebauer. – pp.321–322. Щодо останнього див. мое есе Prymak Thomas. (1998). On the 200th Anniversary of the Publication of Johann Christian von Engel's 'History

в наступному столітті, коли в Росії різні «західники» слідом за Вольтером захоплювалися Петром, у той час як так звані «слов'янофіли» були набагато критичнішими щодо нього та стверджували про існування іншого шляху для Росії, її особливе місце у світі⁴³. У цьому ж столітті українська реакція щодо Вольтера була дещо іншою.

Дев'ятнадцяте століття стало часом українського пробудження, коли після віку репресій українська думка знову почала пробиватися через імлу царської цензури. В анонімній «Історії русів», першій праці історичної та, можливо, наукової думки, яка широко розповсюджувалась як рукопис серед української шляхти Лівобережної, або Східної, України, де колись панував І.Мазепа, «видатний філософ і письменник» Вольтер був схвально цитований, а його «Історія Карла XII» багато цитувалась, щоб довести волелюбність українців та обґрунтованість їхніх прагнень до автономії, якщо не повної незалежності. «Історія русів» пояснювала причини, чому І.Мазепа хотів української незалежності (що не могло обговорюватися в допущених до друку публікаціях), але у своєму ставленні до нього автор був дещо стриманим, навіть приймаючи розповідь Вольтера про польське походження гетьмана, як це і вважалося загалом російською думкою⁴⁴. Майже півстоліття ця «Історія русів» таємно розповсюджувалась як рукопис, поки її нарешті не надрукували в 1840-х рр., але здавалося, що вона вплинула на цілі покоління українців в їхньому ставленні до І.Мазепа, якщо не до Вольтера. Гарним прикладом цього впливу став український поет Тарас Шевченко, який читав «Історію русів» та, схоже, дуже захоплювався спробою І.Мазепа домогтися української незалежності. Т.Шевченко був більш обережним у своєму ставленні до Вольтера, пишучи з іронією про його тісні стосунки з наступницею Єлизавети – російською імператрицею Катериною II, яку українці дуже не любили за те, що вона відновила кріпацтво в їхній країні після того, як воно було відсутнє понад століття⁴⁵.

Революція 1917 р. тимчасово відкрила новий обшир для української науки. Як уже згадувалося, І.Борщак надрукував свою працю про Вольтера в Києві. Та завеса цензури жорстко опустилася. У часи сталінізму вчені, які створили промазепівську або просто незалежну наукову літературу, стали вигнанцями. Упродовж цього періоду емігранти (такі, як І.Борщак у Франції, Б.Крупницький у Німеччині та Д.Дорошенко у Празі та Варшаві)

---

of Ukraine and the Ukrainian Cossacks'. *Germano-Slavica*, 10(2), 55–62. Але після Левеска та Енгеля дискусія про національний характер стала найважливішою.

⁴³ Див. *Wilberger*. *Voltaire's Russia*. – p.235ff.

⁴⁴ Щодо тексту російською мовою див. *История Русов или Малой России*. – Москва, 1846. – С.184, 200; фоторепр.: К., 1991. – С.184, 200; Обговорення цих уривків в *Borschak Élie*. (1949). *La légende historique de l'Ukraine: Istoriija Rusov*. Paris: Institut d'études Slaves. – pp.151–152. Також див. *Kohut Zenon E.* (1988). *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760–1830s*. Cambridge, Mass: Harvard Ukrainian Research Institute. – pp.272–273.

⁴⁵ *Pauls John P.* *Shevchenko on Mazepa*. (1968). *Ukrainian Review*, 15(3). 59–65; Вольтер // Шевченківський словник: У 2 т. – Т.1. – К., 1976. – С.136. Про роль Катерини II у відновленні кріпосного права в Україні див. *Subtelny Orest*. *Ukraine: A History*. – p.184; *Magocsi Paul Robert*. *A History of Ukraine...* – p.338.

опублікували прихильні щодо гетьмана матеріали західноєвропейськими мовами⁴⁶. Щодо Вольтера, то в період «холодної війни» Р.Смаль-Стоцький (1893–1969 рр.), український філолог, який жив на той час в Америці, навіть вірив у те, що французький філософ був настільки прихильним до України, що нібито написав власну «Історію України» (безумовно, це здивувало б фахівців у всьому світі, котрі займаються Вольтеровою спадщиною)⁴⁷.

Між тим у СРСР офіційне ставлення до Вольтера було також позитивним, хоча з цілком інших причин. У радянській державі І.Мазепу сприймали винятково як «зрадника» обох, російського й українського, народів. Вольтера загалом вітали за його «прогресивне» ставлення до релігії й політики, тобто як ворога християнства та «феодальної» соціальної системи. Хоча й визнавалося, що він підтримував ідею Бога, аби тримати «неосвічені» маси під контролем, а «освічений деспотизм», а не демократію, уважав найкращою формою правління того часу. З огляду на прихильність Вольтера до «нової» Російської імперії, створеної Петром, його «Історія Російської імперії за Петра Великого» часто цитувалася, натомість «Історія Карла XII» значною мірою ігнорувалася, особливо у працях для українських читачів (як, наприклад, у загальній українській енциклопедії брежневських часів⁴⁸). Така ситуація тривала до початку реформ М.Горбачова, коли цензура значно послабилася.

Лише з часом ситуація повністю змінилася. Зі здобуттям Україною незалежності в авторитетній історичній енциклопедії у статті про Вольтера було згадано про обидві його «Історії», що стосувалися України, і навіть цитувалися слова французького автора про те, що країна завжди прагнула свободи⁴⁹. Отже ставлення до Вольтера та його інтерпретації ранньої історії України XVIII ст., включно з гетьманом І.Мазепою, змінювалося разом із політичними умовами залежно від епохи та місця.

Загалом, однак, немає жодних сумнівів у тому, що думки Вольтера про І.Мазепу та його час, незважаючи на їх стислість, були надзвичайно впливовими в Європі. Ці погляди стали, безумовно, як позитивними, так і негативними. З одного боку, у своїй «Історії Карла XII» Вольтер вихваляв І.Мазепу, бачив його добродієм і талановитим, вірним своїй країні та своєму новому союзникові Карлові XII, відданим українській незалежності, яку він пов'язував з ідеєю свободи. З іншого боку, через тридцять років після цього у своїй «Історії Російської імперії за Петра Великого» Вольтер побачив деяку нерозважливість

⁴⁶ Окрім праць І.Борщака, наведених вище, див. *Borschak Élie*. (1935). *L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale*. Paris: Extrait du Monde Slave, особливо pp.59–63. Також див. *Krupnyckyj Borys*. (1942). *Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)*. Leipzig: Harrassowitz, та *Doroschenko Dmytro*. (1933). *Hetman Mazepa: Sein Leben und Wirken*. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*, 7(3), N.F., 51–73.

⁴⁷ Див. дискусію в *Небелюк М.* Мазепа в оцінці... – С.74–75.

⁴⁸ *Модестова Н.О.* Вольтер // Українська радянська енциклопедія: У 13 т. – Т.2. – К., 1978. – С.385. У цій праці прямо заявлено, що в історії Росії Вольтера була «дискусія про Україну», але повністю проігноровано його історію Карла XII.

⁴⁹ *Варварцев М.М.* Вольтер // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.1. – К., 2003. – С.629. М.Варварцев також написав: «З іменем вченого пов'язане поширення в Україні 2-ї пол. 18 – поч. 19 ст. «вольтер'янства» – вільнодумства й критики тиранії та клерикалізму, що знайшло відображення в діяльності Я.Козельського, І.Котляревського, декабристів та ін.»

у характері І.Мазепи, назвав його «зрадником» Петрові, підкреслив, як він уважав, «варварські» елементи української культури, що її він протиставляв новій цивілізації, якій нібито сприяли реформи царя. Цей контраст між «цивілізацією» та «варварством» був однією з головних тем в його історії Росії під Петром, і це свідчить про віру Вольтера в те, що всі люди були насправді однаковими, та що раціональне врядування на чолі з «просвіченим» лідером може творити тільки добро і його завжди слід підтримувати.

Але, як зазначали деякі його критики на чолі з Ж.-Ж.Руссо, ідеї Вольтера не враховували індивідуального характеру різних народів і, зокрема, це становило велику проблему у випадку з Росією, яка дуже відрізнялася від тієї Європи, котру Вольтер добре знав. Дійсно, похвалення Вольтером жорстокого володаря, характер якого був не без рис «варварства», проти чого «філософський історик», як він стверджував, виступав, та про які він, звичайно ж, знав, зробила з нього пропагандиста російського двору й, до того ж, добре оплачуваного пропагандиста. Стосовно України пізній Вольтер просто виконував свою роботу.

Паралелі зі закоханими в Росію та її найбільш деспотичного «володаря-реформатора» західними інтелектуалами останніх часів очевидні. Інтелектуали, такі, як Джордж Бернард Шоу, який справді відвідав сталінський СРСР і не побачив нічого непривабливого, або Сідні та Беатрис Вебб, котрі в 1930-х рр. розхвалювали «радянський комунізм – нову цивілізацію», багато у чому не дуже відрізнялися від Вольтера, який, як виглядає, був першим у довгій низці таких письменників. У 1930-х рр. ані Шоу, ані Вебб не мали часу для України, хоча вона часто була у заголовках газет через Великий голод 1932–1933 рр.⁵⁰

Звичайно, відданість Вольтера Петрові не була цілком беззастережною, і він таки намагався бути дипломатичним щодо легітимності українських прав у своїй книжці про революційного царя. До того ж він змінив дуже небагато про Україну у значних ревізіях своєї книги про Карла. Таким чином чесність і сумління залишилися певною мірою присутніми в його прагненні до «філософської» історії, принаймні, коли це стосувалося І.Мазепи та України. Більше того, незважаючи на деякі вади (такі, як відсутність належних посилань, що, як ми мали змогу побачити, дуже розчаровують наших сучасників, котрі читають його твори) ці дві праці залишаються хорошим прикладом «філософської історії» Вольтера: вони розширили тему поза межами Західної Європи до інших, менш відомих, земель; вони допомогли переорієнтувати акценти від античності до сучасності й, певною мірою, вони протестували проти концентрації на війні та політиці за рахунок більш важливих питань цивілізації, а саме економіки, законності та прогресу. З усіх цих причин книжки Вольтера відіграли важливу роль як приклад для майбутніх істориків. І навіть сьогодні вони служать нагадуванням того, що, як стисло висловився сам французький філософ, «Україна завжди прагнула бути вільною».

⁵⁰ Про Дж.Б.Шоу та С. і Б. Вебб див. *Cauter David*. (1977). *The Fellow Travellers: A Postscript to the Enlightenment*. London: Quartet Books.

REFERENCES

1. Adadurov V. (2014). Konstruiuvannia Il'kom Borschakom mifolohichnoho obrazu spryiniattia Ukrainy u Frantsii v XVIII–XIX st., abo pro mezhi svobody ta vidpovidalnosti doslidnyka v interpretatsii istorychnykh dzherel. In Ya.Melnyk, S.Plokhii, F.E.Sysyn, V.Smolii, ta O.Yurkova (Eds.). *Ukraina na istoriografichnij mapi mizhvoiennoi Yevropy. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Miunkhen, Nimechchyna, 1–3 lypnia 2012 r.) = Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Proceedings of the International Conference (Munich, Germany, 1–3 July, 2012)* (pp.109–132). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
2. Akimova, A. (1970). *Volter*. Moskva: Molodaia gvardiia. [in Russian].
3. Alekseev, M.P. (1961). *Biblioteka Voltera: katalog knig*. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. [in Russian].
4. Babinski, H.F. (1974). *The Mazeppa Legend in European Romanticism*. New York: Columbia University Press.
5. Black, J.B. (1965). *The Art of History: a Study of Four Great Historians of the Eighteenth Century*. New York: Russell and Russell.
6. Bonnac, J.-L.U. (1888–1889). Mémoire du marquis de Bonac sur les affaires du Nord de 1700 a 1710. C.-H.Schefer (Introduction). *Revue d'histoire diplomatique*, 2, 609–626; 3, 92–116, 385–401. [in French].
7. Borschak, É. (1956). *Hryhor Orlyk: France's Cossack General*. (G.S.N.Luckyj, Trans.). Toronto: Burns and MacEachern.
8. Borschak, É. (1949). *La légende historique de l'Ukraine: Istorija Rusov*. Paris: Institut d'études Slaves. [in French].
9. Borschak, É. (1935). *L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale*. Paris: Extrait du Monde Slave. [in French].
10. Borschak, É. & Martel, R. (1931). *Vie de Mazeppa*. Paris: Calmann–Lévy. [in French].
11. Borschak, I. (1926). Volter i Ukraina (Za nevydanymy dokumentamy). *Ukraina*, 1, 34–42; reprint: Borschak I. (1995). Hetman Pylyp Orlyk i Frantsiia (z dodatkom Manifestu vid 4 kvitnia 1712 roku). – Volter i Ukraina. *Khronika 2000*, 2–3, 118–127. [in Ukrainian].
12. Brumfitt, J.H. (1958). *Voltaire, Historian*. London: Oxford University Press.
13. Byron, G.G. (1819). *Mazeppa: a Poem*. London: John Murray.
14. Caute, D. (1977). *The Fellow Travellers: a Postscript to the Enlightenment*. London: Quartet Books.
15. Cieślak, E. (1994). *Stanisław Leszczyński*. Wrocław: Ossolineum. [in Polish].
16. Choulgine, A. (1937). Les origines de l'esprit national moderne et Jean Jacques Rousseau. *Annales Jean-Jacques Rousseau*, 25, 1–285. [in French].
17. Chubaty, N. (1949). Mazeppa's champion in the 'Secret du roi' of Louis XV, King of France. *Ukrainian Quarterly*, 5(1), 37–51.
18. Cronk, N. (Ed.). (2009). *The Cambridge Companion to Voltaire*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Davidson, I. (2010). *Voltaire: a Life*. London: Profile Books.
20. Diadychenko, V.A. (1971). Mazepa, Ivan Stepanovych. In A.D.Skaba et al. (Eds.). *Radianska entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol.3, p.67). Kyiv: Holovna redaktsiia Ukrainskoi radianskoi entsyklopedii. [in Ukrainian].
21. Dmytrychyn, I. (2006). *Grégoire Orlyk: Un cosaque ukrainien au service de Louis XV*. Paris: L'Harmattan. [in French].
22. Doroschenko, D. (1994). *Die Ukraine und Deutschland: neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen*. München: Ukrainische Freie Universität. [in German].
23. Doroschenko, D. (1933). Hetman Mazepa: sein Leben und Wirken. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*, 7(3), 51–73. [in German].
24. Engel, J.C. von. (1796). *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken: wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir*. Halle: Bey Johann Jacob Gebauer. [in German].
25. Gooch, G.P. (1966). Voltaire as Historian. In *Catherine the Great and Other Studies* (pp. 199–274). Hamden, Conn: Archon Books.

26. Gossman, L. (1963). *Voltaire's Charles XII: History into Art* (Vol.25, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century). Oxford: Voltaire Foundation.
27. Goulemot, J.M., Magnan, A. & Masseur, D. (1995). *Inventaire Voltaire*. Paris: Gallimard. [in French].
28. Haintz, Otto. (1962). *Peter der Grosse Friedrich der Grosse und Voltaire: zur Entstehungsgeschichte von Voltaires 'Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand'*. Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur. [in German].
29. *Istoriia Rusov ili Maloi Rossii. Sochinenie Georgiia Koniskago Arkhiepiskopa Belaruskago*. (1846). Moskva: Universitetskaia tipografiia. [in Russian].
30. Kohut, Z.E. (1988). *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s–1830s*. Cambridge, Mass: Harvard Ukrainian Research Institute.
31. Kordan, B.S. (Ed. & Comp.). (2008). *The Mapping of Ukraine: European Cartography and Maps of Early Modern Ukraine, 1550–1799 = Kartohrafuvannia Ukrainy: Evropeiska kartohrafiia ta karty rannomodernoï Ukrainy, 1550–1799*. New York: The Ukrainian Museum. [in English], [in Ukrainian].
32. Koropecky, R. (1990). The Slap, the Feral Child, and the Steed: Pasek Settles Accounts with Mazepa. *Harvard Ukrainian Studies*, 14(3–4), 413–426.
33. Kosminsky, E.A. (1948). Volter kak istorik. In B.P.Volgin (Ed.). *Volter: Stati i materialy*. (pp.153–182). Moskva–Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR. [in Russian].
34. Kostomarov, N.I. (1992). *Mazepa*. Moskva: Respublika. [in Russian].
35. Kovalevs'ka, O. (Ed.) (2009). *Hetman* (Vols.1–2). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
36. Kravtsov, B. & Pavlenko, N. (1993). Saint Petersburg. In V.Kubiiovych & D.H.Struk (Eds.). *Encyclopedia of Ukraine* (Vol.4, pp.507–510). Toronto: University of Toronto Press.
37. Krupnycky, B. (1942). *Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)*. Leipzig: Harrassowitz. [in German].
38. Lemaire, J., Trousson, R., & Vercruyse, J. (1994). *Dictionnaire Voltaire*. Bruxelles: Espaces de liberté. [in French].
39. Levesque, P. C. (1783). *Histoire de Russie*. (Vols.1–6). Paris: Yverdon. [in French].
40. Lewitter, L.R. (1957). Mazepa. *History Today*, 7(9), 590–596.
41. Liublinskaia, A.D. (Ed.). (1978). *Istoriia v entsiklopedii Didro i D'Alembera*. Leningrad: "Nauka", 1978. [in Russian].
42. Mackiw, T. (1963). Mazepa or Mazeppa? *Ukrainian Review*, 10(4), 42–45.
43. Magocsi, P.R. (2010). *A History of Ukraine: the Land and its Peoples* (2nd ed.). Toronto: University of Toronto Press.
44. Manning, C.A. (1957). *Hetman of Ukraine: Ivan Mazepa*. New York: Bookman Associates.
45. Matskiv, T. (1995). *Hetman Mazepa v zakhidnoevropeiskyykh dzherelakh 1687–1709*. Kyiv-Poltava: Natsionalna Akademiia nauk Ukrainy. [in Ukrainian].
46. Mervaud, C. & Mervaud, M. (2001). Pierre le Grand et la Russie de Voltaire: Histoire ou mirage? In S.Karp & L.Wolff (Eds.). *Le Mirage russe au XVIIIe siècle* (pp.11–35). Ferney-Voltaire: Centre international d'étude du XVIIIe siècle. [in French].
47. Modestova, N.O. (1978). Volter. In M.P.Bazhan et al. (Eds.), *Ukrainskaadianska entsyklopediia* (Vol.2, p.385). Kyiv: Holovna redaktsiia URE. [in Ukrainian].
48. Mr. DEV [Voltaire]. (1732). *Histoire de Charles XII roi de Suède* (2nd ed.). Basle: Christophe Revis. [in French].
49. Muratori-Philip, A. (2000). *Le roi Stanislas*. Paris: Fayard. [in French].
50. Mytsyk, Yu. (2004). A. Hetman. In V.M.Lytvyn et al. (Eds.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol.2, p.99). Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
51. Nalyvaiko, D. (1998). *Ochyma Zakhodu: retseptsii Ukrainy v zakhidnii Yevropi XI–XVIII st.* Kyiv: Osnova. [in Ukrainian].
52. Nebeliuk, M. (1987). Mazepa v otsyntsi Voltera. *Ukrainskyi istoryk*, 24(1–4), 72–82. [in Ukrainian].
53. Nordberg, J.A. (1742–1748). *Histoire de Charles XII, roi de Suède* (Vols.1–4). La Haye: J-M.Husson. [in French].
54. Nordmann, C.J. (1958). *Charles XII et l'Ukraine de Mazepa*. Paris: R. Pichon & R. Durand-Auzias. [in French].

55. Ohloblyn, O. (2003). *Hetman Ivan Mazepa ta ioho doba*. L.Vynar (Ed.). New York–Kyiv: Ukrainske istorychne tovarystvo. [in Ukrainian].
56. Ohloblyn, O. (1993). Mazepa, Ivan. In V.Kubiiovych & D.H.Struk (Eds.), *Encyclopedia of Ukraine* (Vol.3, pp.353–355). Toronto: University of Toronto Press.
- 57.Pasek, J.C. (1976). *Memoirs of the Polish Baroque: The Writings of Jan Chryzostom Pasek, a Squire of the Commonwealth of Poland and Lithuania*. Berkeley: University of California Press.
58. Pasek, J.C. (1929). *Pamiętniki*. J. Czubek (Ed.). Cracow: PAU. [in Polish].
59. Pauls, J.P. (1964). Musical Works Based on the Legend of Mazepa. *Ukrainian Review*, 2(4), 57–65.
60. Pauls, J.P. (1968). Shevchenko on Mazepa. *Ukrainian Review*, 15(3), 59–65.
61. Pavlenko, N.I. (1990). *Petr Velikii*. Moscow: «Mysl». [in Russian].
62. Pavlenko, S. (2003). *Ivan Mazepa*. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].
63. Pearson, R. (2005). *Voltaire Almighty: a Life in Pursuit of Freedom*. London: Bloomsbury.
64. Pelenska, Kh. (1985). Polska lehenda pro Mazepu. *Vidnova*, 3, 79–86. [in Ukrainian].
65. Pierse, S. (2008). *Voltaire Historiographer: Narrative Paradigms* (Vol.5, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century). Oxford: Voltaire Foundation.
66. Pomeau, R. et al. (Eds.). (1985–1994). *Voltaire en son temps*. Oxford: Voltaire Foundation. [in French].
67. Prymak, T.M. (1996). *Mykola Kostomarov: a Biography*. Toronto: University of Toronto Press.
68. Prymak, T.M. (1998). On the 200th Anniversary of the Publication of Johann Christian von Engel's 'History of Ukraine and the Ukrainian Cossacks'. *Germano-Slavica*, 10(2), 55–62.
69. Rousseau, J. (1964). *Oeuvres completes*. B.Gagnebin & M.Raymond (Eds.). Paris: Gallimard. [in French].
70. Shevchuk, V. (2006). *Prosvichenyi volodar: Ivan Mazepa iak budivnychi Kozatskoi derzhavy i iak literaturnyi heroi*. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].
71. Shmurlo, E. (1929). *Volter i ego kniga o Petre Velikom*. Praga: Orbis. [in Russian].
72. Sichynskyi, V. (1953). *Ukraine in Foreign Comments and Descriptions: from the 6th to 20th Century*. New York: Ukrainian Congress Committee of America.
- 73.Skalska, U. (Ed.). (2007). *Mazepa, hetman ukrainskyi u poetychnykh obrazakh koryfeiv ukrainskoi literatury vid Shevchenka do Sosiury*. Drohobych: «Vidrodzhennia». [in Ukrainian].
- 74.Smyrniw, W. (n.d.). *Hetman Ivan Mazepa in Life and Literature*. Retrieved October 31, 2017, from <http://uocc.ca/pdf/reflections/Mazepa%20Life%20&%20Lit%20Final%20Draft%20web.pdf>
75. Soprani, A. (1995). Stanislas Leszczynski. In *Inventaire Voltaire* (pp. 1269–1270). Paris: Gallimard. [in French].
76. Subtelny, O. (1978). Mazepa, Peter I, and the Question of Treason. *Harvard Ukrainian Studies*, 2(2), 158–183.
77. Subtelny, O. (2009). *Ukraine: a History* (4th ed.). Toronto: University of Toronto Press.
78. Tairova-Iakovleva, T. (2007). *Mazepa*. Moskva: Molodaia gvardiia. [in Russian].
79. Tarasova, O. (2001). Zhinky u zhytti Ivana Mazepy: mif i realnist. *Dnipro*, 9–10, 129–132. [in Ukrainian].
80. Trousson, R. (2008). *Voltaire*. Paris: Tallandier. [in French].
81. Uhryn, K. (1975). *La notion de «Russie» dans la cartographie occidentale (XVI–XVIIIe siècle)*. Paris-Munich: Institut ukrainien des sciences economiques. [in French].
82. Varvartsev, M.M. (2003). Volter. In V.M.Lytvyn et al. (Eds.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol.1, p.629). Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
83. Voltaire. (1958). *Correspondence* (Vol.36). T.Besterman (Ed.). Genève: Institut et Musée Voltaire. [in French], [in English].
84. Voltaire. (1961). *Correspondence* (Vol.67). T.Besterman (Ed.). Genève: Institut et Musée Voltaire. [in French], [in English].
85. Voltaire. (1996). Histoire de Charles XII (Vol.4). G.Proschwitz von (Ed.). *Les oeuvres completes*. Oxford: Voltaire Foundation. [in French].

86. Voltaire. (1957). Histoire de Charles XII, roi de Suède. In R.Pomeau (Ed.). *Les oeuvres historiques* (pp.51–319). Paris: Gallimard. [in French].
87. Voltaire. (1957). Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand. In R.Pomeau (Ed.). *Les oeuvres historiques* (pp.339–604). Paris: Gallimard. [in French].
88. Voltaire. (1999). Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand. (Vols.46, 47). In M.Mervaud (Ed.). *Les oeuvres complètes*. Oxford: Voltaire Foundation. [in French].
89. Voltaire. (1968–). *Les oeuvres complètes*. Genève: Institut et Musée Voltaire; Toronto: University of Toronto Press; Oxford: Voltaire Foundation. [in French].
90. Voltaire. (1981). *Lion of the North, Charles XII of Sweden* (M.F.Jenkins, Trans.). Rutherford: Fairleigh Dickenson University Press; London: Associated University Presses.
91. Voltaire. (1957). *Oeuvres historiques*. R.Pomeau (Ed.). Paris: Gallimard. [in French].
92. Voltaire. (1983). *Russia under Peter the Great* (M.F.Jenkins, Trans.). Rutherford: Fairleigh Dickenson University Press; London: Associated University Presses.
93. Volter. (1976). *Shevchenkivskiy slovnyk*. (Vol.1, p.136). Kyiv: Instytut literatury im. T.H.Shevchenka. [in Ukrainian].
94. Weintraub, W. (1976). [Review of the book *The Mazeppa Legend in European Romanticism* by Hubert F. Babinski]. *Keats-Shelley Journal*, 25, 176–179.
95. Wilberger, C.H. (1976). *Voltaire's Russia: Window on the East* (Vol.164), Studies on Voltaire and the Eighteenth Century). Oxford: Voltaire Foundation.
96. Wolff, L. (1994). *Inventing Eastern Europe: the Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
97. Wolff, L. (1990). Voltaire's Eastern Europe: the Mapping of Civilization on the Itinerary of Charles XII. *Harvard Ukrainian Studies*, 14(3–4), 623–647.
98. Yakovenko, N. (2006). *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoï Ukrainy*. (3rd ed.). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
99. Zhuravlov, D.V. (2007). *Mazepa. Liudyna, polityk, lehenda*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

THOMAS PRYMAK

Ph.D. in History, Research Associate,
Chair of Ukrainian Studies, Departments of History and Political Science,
University of Toronto (Toronto, Canada), thomasprymak123@gmail.com

VOLTAIRE ON MAZEPA AND EARLY EIGHTEENTH CENTURY UKRAINE

This study offers a comparison of Voltaire's treatments of Ivan Mazepa and his Ukrainian Cossack homeland in two of his best known historical works: his History of Charles XII, King of Sweden and his History of the Russian Empire under Peter the Great. It also discusses Voltaire's use of written and oral sources and his historical method in general. Voltaire's attitude towards the Ukrainian rebel "Hetmán" or ruler, Mazepa, and Ukrainian independence in general, was basically positive in his earlier work on Charles, but was much more guarded, indeed negative, in his History of the Russian Empire, which was a work commissioned by the Russian court that greatly praised the reforms of the ironwilled Tsar. However, in extensive revisions of his book on Charles, done simultaneously with his work on Russia, the author came to the conclusion that Voltaire did not change his generally positive view of Mazepa and Ukrainian independence, and so, his true attitude remains somewhat difficult to determine. Voltaire's work on Charles in particular was very influential throughout Europe during the Romantic period and was the ultimate source of Byron's poem on Mazepa, and after him, many other works of literature, painting and music that treated the Mazepa theme.

Keywords: Voltaire, Mazepa, Cossack Ukraine, hetman.

докторка історичних наук, професорка, провідна наукова співробітниця,
відділ історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), matio@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ УНР НА КАВКАЗІ (1919–1921 рр.)

Висвітлюються основні напрями та проблеми діяльності надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі від часу її заснування у січні 1919 р. до написання рапорту про звільнення керівника – І.Красковського та припинення існування дипломатичного представництва у квітні 1921 р. Мета дослідження полягає у з'ясуванні завдань та функцій місії в умовах витіснення більшовиками уряду УНР із державної території, катастрофічного фінансового становища зовнішньополітичного відомства, що змушувало систематично скорочувати асигнування та штати дипломатичних установ, відсутності надійної підтримки іншими державами боротьби України проти російського більшовизму й офіційного визнання у світі. Ураховано здобутки української та зарубіжної історіографії. Оригінальність дослідження забезпечується використанням маловідомої архівної інформації з Центрального державного історичного архіву Грузії, відділу рідкісних книг і рукописів Центральної бібліотеки імені Якуба Коласа НАН Білорусі, Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Досліджено, що І.Красковському вдалося підготувати проекти міждержавних договорів (зокрема між УНР і Кубанською Республікою) та провести їх обговорення, забезпечити реєстрацію українців у зоні своїх повноважень і систематично популяризувати українську ідею, залучити широке коло політичних діячів до обговорення ідеї створення Чорноморсько-Балтійського союзу, започаткувати інститут почесних консулів. Висвітлено прагнення української громади Кримського півострова протистояти зросійщенню та роль І.Красковського у забезпеченні консульського захисту для кримських українців. Доведено, що за час свого існування дипломатична місія стала центром українства на Кавказі, Кубані, Криму. Істотну увагу приділено персоналіям вітчизняних дипломатичних представників, котрі діяли на Кавказі.

Ключові слова: надзвичайна дипломатична місія УНР на Кавказі, Крим, Красковський, Лісняк, Кулинський, Чорноморсько-Балтійський союз.

В історії вітчизняної дипломатичної служби 1919–1924 рр. на окрему увагу заслуговує діяльність закордонних дипломатичних представництв Української Народної Республіки. Їх створення пов'язано з формуванням дипломатичної та консульської служби в найбільш наближеній до сучасної форми. Початок цьому процесу поклало заснування 22 грудня 1917 р. Секретарства справ міжнародних шляхом реорганізації Секретарства справ міжнародних як державного органу, підпорядкованого Генеральному Секретарству Української Центральної Ради. Найбільшу кількість закордонних представництв було організовано Директорією УНР упродовж січня – початку лютого 1919 р. Розпочали діяльність (чи продовжили створені

за періоду Української Центральної Ради і гетьманату) п'ять посольств (у Німеччині, Австрії, Болгарії, Туреччині, Фінляндії) та сімнадцять надзвичайних дипломатичних місій (у Великобританії, США, Бельгії, Ватикані, Греції, Данії, Естонії, Італії, на Кавказі, у Латвії, Польщі, Румунії, Угорщині, Франції, Чехословаччині, Швеції, Швейцарії). Основною формою закордонних дипломатичних установ в Українській Народній Республіці стали надзвичайні дипломатичні місії. Завдання цієї статті полягає у висвітленні діяльності надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі в 1919–1921 рр., її завдань і функцій у надскладних внутрішніх і зовнішніх умовах.

Окреслена проблема не є *terra incognita* в українській історіографії. Одним із перших діяльність дипломатичної місії на Кавказі дослідив київський історик дипломатії В.Матвієнко¹, котрий у контексті вивчення розвитку дипломатичних стосунків України зі Всевеликим Військом Донським, Білоруською Народною Республікою, Кавказом, Фінляндією, Польщею, Естонією, Латвією й Литвою вказував на діяльність у Києві комісара Грузії у військових справах при УЦР Д.Вачейшвілі, заснування в місті грузинського консульства та призначення на консульські посади представників Української Держави в Тифлісі й Батумі², детально аналізував проблему з призначенням віце-консула УНР у Баку та характеризував особу В.Кужима. Окрему увагу В.Матвієнко присвятив діяльності дипломатичної місії на Кавказі. Слід при цьому зауважити, що хронологічні межі роботи місії автор вказував як 1919–1920 рр.³, натомість офіційно вона припинила існування наприкінці квітня 1921 р. Дещо обмеженою видається джерельна база цього дослідження, висновки якого ґрунтуються на архівній інформації, що міститься в документах із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, тоді як надзвичайно цінні матеріали, пов'язані з цією проблемою, зберігаються, зокрема, у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву Грузії, відділу рідкісних книг і рукописів Центральної бібліотеки імені Якуба Коласа НАН Білорусі. Частину документів із грузинського архіву першим виявив і запровадив у науковий обіг активний діяч української громади у Тбілісі, доктор сільськогосподарських наук, президент Союзу «Дніпро» Б.Синюк⁴. Завдяки його зусиллям, підтримки посольства України у Грузії та мерії Тбілісі 2005 р. було встановлено меморіальну дошку на будинку, розташованому поряд із тим, де працювала надзвичайна дипломатична місія УНР на Кавказі (проспект Руставелі, 7) та 2007 р. – на будинку, де діяло генеральне консульство УНР у Тбілісі (вул. Зандукелі, 10).

¹ *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 рр. на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – 373 с.; *Його ж.* На шляху розбудови дипломатичної служби: перші відомства закордонних справ України // *Україна дипломатична.* – Вип.9. – К., 2008. – С.160–170 та ін.

² *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 рр. на теренах постімперської Росії. – С.176.

³ Там само. – С.182.

⁴ *Синюк Б.* Грузинсько-українські дипломатичні, економічні і громадські зв'язки на початку ХХ ст. // *Дипломатичні, громадські та економічні відносини між Українською Народною Республікою та Грузинською Демократичною Республікою у 1917–1922 рр.:* Збірник матеріалів науково-практичної конференції. – Тбілісі, 2007. – С.44–60.

Встановлення меморіальної дошки в районі діяльності української дипломатичної місії зумовлене тим, що будинок, де вона справді розташовувалася, не зберігся. Однак українська громада у Тбілісі прагнула зберегти пам'ять про перше дипломатичне представництво УНР у Грузії. Цінність праць В.Матвієнка полягає ще й у тому, що він одним із перших звернувся до особи І.Красковського, розглянув політичні питання, котрими той опікувався як очільник дипломатичної місії УНР на Кавказі, хоч спеціально його життєвий шлях не досліджував.

Деякі згадки про діяльність І.Красковського на Кавказі, його співпрацю з представниками Кубані містять праці тернопільського історика І.Дацкова⁵. Питання співпраці місії з кримськими українцями, призначення ним українського консула у Криму та надання матеріальної допомоги на розбудову української справи на півострові висвітлив у кандидатській дисертації А.Іванець⁶. Прямі й опосередковані відомості про діяльність українських дипломатів на Кавказі містять праці грузинських авторів А.Бежуашвілі та С.Кіладзе⁷, котрі вивчали процес заснування дипломатичних і консульських представництв Української Держави й Демократичної Республіки Грузія, київського фахівця О.Купчика, а також азербайджанців М.Гасимлі й А.Дамірова, які досліджували встановлення дипломатичних відносин між Україною й Азербайджаном⁸, джерелознавчі публікації архівіста з Києва С.Карамаша⁹, біографічні дослідження М.Труса¹⁰, О.Зубко¹¹, І.Матяш¹² та ін. про І.Красковського.

Питання встановлення консульських і дипломатичних відносин між Україною і Грузією в 1918 р. стали предметом обговорення на Міжнародній

⁵ Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. – Тернопіль, 2009. – С.328–330.

⁶ Іванець А.В. Кримське питання в політиці Української Народної Республіки періоду Директорії (кінець 1918–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2016. – С.80–87.

⁷ Кіладзе С. Невідомі сторінки дипломатії // Хроніка-2000. – Вип.43: Україна – Грузія. – К., 2001. – С.27–33; Бежуашвілі А. Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 рр. // Україна – Грузія: Хроніка-2000. – Вип.47/48. – К., 2002. – С.20–25.

⁸ Гасимли М.Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У. Украинско-азербайджанские политические отношения: история и современность. – К., 2014. – 160 с.

⁹ Карамаш С. Нові відомості про Василя Кужима – дипломата і віце-консула України в Азербайджанській Демократичній Республіці // Лідер двох епох: Азербайджансько-українські відносини через призму життя і діяльності Гейдара Алієва. – К., 2013. – С.218–225; Тагірзаде А., Карамаш С. Новые документальные сведения о В.Н.Кужиме (1884–1958) // Цивилизация. – 2014. – №8. – С.140–150.

¹⁰ Трус М. З архівау Людмили Краскоўскай; 3 гісторыі роду Краскоўскіх // Zapisy 36 / Belarusan Institute of Arts and Sciences. – New York; Miensk, 2013. – 130 p.

¹¹ Зубко О., Трус М. Білоруський слід в українській дипломатії (крізь призму життя Івана Красковського) // Київська старовина. – 2008. – №4. – С.92–101.

¹² Matyash I. Z Podlasia do Kijowa: Wkład Iwana Kraskowskiego w organizację ukraińskiej służby dyplomatycznej i konsularnej w latach 1918–1924 // Migracje a tożsamość narodowa mieszkańców Europy Wschodniej w XIX i na początku XX w. / Pod red. D.Michaluk. – Ciechanowicz, 2016. – S.255–282; Матяш І. «Це не роман, але історичний документ, який, може, допоможе нашим нащадкам зрозуміти цю добу великих змін» (Зі спогадів Людмили Красковської про батька) // Український історичний журнал. – 2017. – №4. – С.177–198; Її жс. Внесок білоруса Івана Красковського у формування української дипломатії (1918–1921 рр.) // Україна – Європа – Світ: Міжнародний зб. наук. праць: Серія «Історія, міжнародні відносини». – Вип.19. – Тернопіль, 2017. – С.314–329.

науковій конференції «Україна і Грузія: дипломатичні відносини, міжнародні зв'язки, культурна дипломатія» (Батумі, 9–13 травня 2017 р.). Публікація київського історика П.Гая-Нижника, що ґрунтується на матеріалах його виступу на цій конференції, побачила світ в ювілейному випуску спеціалізованого наукового щорічника¹³. Деякі згадки вона містить про діяльність місії, очолюваної І.Красковським.

Пропонована увазі читачів стаття враховує здобутки української та зарубіжної історіографії, але ґрунтується на маловідомих джерелах, частина яких уперше залучається в науковий обіг. Ідеться, зокрема, про документи, що зберігаються у ЦДІАГ, і які висвітлюють зусилля українських дипломатів щодо утворення табору в м. Поті для примусово мобілізованих до Добровольчої армії українців, котрі відмовилися від евакуації в її складі; про боротьбу за звільнення громадян з українськими національними паспортами, затриманих більшовицьким загonom, і проти примусової відправки їх до радянської Росії, про пропозицію І.Красковського щодо економічної допомоги українцям Чорноморського узбережжя Грузії, про виплату надзвичайній дипломатичній місії УНР на Кавказі 500 тис. руб., виданих українською стороною грузинському представництву в Києві та ін. (фонд 1861 «Управління справами Демократичної Республіки Грузія»). Інтерес становить також особистий фонд 16 Івана Гнатовича Красковського у відділі рідкісних книг і рукописів Центральної бібліотеки імені Якуба Коласа НАН Білорусі, де збереглися його листування, спогади, фотографії, сімейні альбоми, автобіографії. Найбільша кількість документів, пов'язаних із діяльністю дипломатичної місії на Кавказі, міститься у ЦДАВО України, деякі важливі матеріали відклалися у фондах ЦДАГО України. Загалом джерельна база дослідження охоплює, крім архівної інформації, законодавчі акти, періодику, опубліковані спогади учасників та очевидців тих подій.

Українське дипломатичне представництво на Кавказі було створене згідно з наказом Директорії по Міністерству закордонних справ УНР №76 від 26 січня 1919 р.¹⁴ – за кілька днів до захоплення Києва більшовиками. Повноваження голови місії І.Красковського поширювалися на Азербайджан, Вірменію та Грузію, які оголосили 1918 р. про свою незалежність, схваливши відповідні акти (26 травня – Грузинська Демократична Республіка; 28 травня – Азербайджанська Демократична Республіка та Демократична Республіка Вірменія). Основним місцем осідку місії було визначено Тифліс.

6 лютого 1919 р., уже у Вінниці, куди виїхав витіснений зі столиці уряд Директорії УНР, наказом №55 на посаду радника місії було призначено письменника й публіциста, вихідця з польської дворянської родини шведського походження, прихильника возз'єднання Криму з Україною під управлінням намісника гетьмана, редактора проукраїнської газети на Криму Євгена Адольфовича Ганейзера; аташе – члена УЦР від Південно-Західного

¹³ *Гай-Нижник П.* Україна – Грузія: становлення міждержавних та дипломатичних взаємин (1917–1921 рр.) // *Україна дипломатична.* – Вип. XVIII. – К., 2017. – С. 124–142.

¹⁴ Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3696. – Оп. 3. – Спр. 49. – Арк. 42.

фронту Всеросійського союзу міст та останнього київського губернського комісара (з грудня 1918 – по січень 1919 рр.) Зіновія Григоровича Моргуліса; урядовця – колишнього службовця гетьманської комендатури, підосаула Івана Алоїзовича Полянського зі вказаним терміном початку діяльності – 26 січня¹⁵. Наступного дня наказ про створення місії опублікував «Вісник Української Народної Республіки»¹⁶. На утримання місії та дорогу її співробітників до місця призначення відповідним законом було виділено 22 тис. руб.¹⁷ Упевненості в подальшому регулярному фінансуванні не було. Певні надії на матеріальну підтримку діяльності місії на місці призначення давав лист на ім'я І.Красковського за підписом голови Директорії УНР В.Винниченка з дорученням отримати від грузинського уряду 500 тис. руб.¹⁸ Таку суму рішенням Ради Народних Міністрів УНР від 10 січня 1919 р. за доповіддю міністра фінансів було виділено як безвідсоткову позичку з коштів державної скарбниці на три місяці вповноваженому у справах Грузії, причому 100 тис. – у рублях, а 400 тис. – «керенками»¹⁹. Очільник грузинського представництва В.Тевзая підтвердив отримання грошей і висловив зі свого боку клопотання перед власним урядом про надання відповідних коштів українському колезі. Вони мали залишитися в розпорядженні І.Красковського як благочинний фонд для використання з метою підтримки українських установ і матеріальної допомоги українським громадянам²⁰.

18 лютого голова місії отримав доручення «подбати про скоріше визнання Генеральним консулом на Кавказі Л.Лісняка»²¹, а наступного дня наказом №74 персональний склад місії поповнився урядовцем Андрієм Венедиктовичем (Бенедиктовичем) Тишкевичем. Граф А.Тишкевич походив із відомої родини великих землевласників Віленщини²². Як секретар місії, він став надійним помічником для її керівника. Співробітники невідкладно почали готуватися до від'їзду.

Однак склад дипломатичного представництва коригувався під впливом суб'єктивних чинників. Першим, ще у Вінниці, відмовився їхати на Кавказ аташе З.Моргуліс. Особисті мотиви, які змушували шукати призначення до дипломатичних місій в Європі державних службовців, письменників, громадських діячів, задля виїзду за межі охопленої полум'ям революції України, щодо місії на Кавказі не були переконливими. Зберегти штат вдалося непростим питанням. Попри втрату у своєму персональному складі,

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.269. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.19.

¹⁶ Вісник Української Народної Республіки (Вінниця). – 1919. – 7 лютого. – С.1.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.79.

¹⁸ Центральний державний історичний архів Грузії (далі – ЦДІАГ). – Ф.1861. – Оп.2. – Спр.94. – Арк.2.

¹⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Листопад 1919 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: У 2 т., 3 ч. – Т.1. – К., 2006. – С.170; ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.45.

²⁰ ЦДІАГ. – Ф.1861. – Оп.2. – Спр.94. – Арк.2.

²¹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.48. – Арк.49.

²² Выписки из Виленских губернских ведомостей [Електронний ресурс]: <http://forum.vgd.ru/1361/52317/20.htm>

місія 20 лютого виїхала з Вінниці. Першим пунктом зупинки планувалася Одеса, звідки українські дипломати збиралися вирушити далі морем. Окрім дипломатичних документів, І.Красковський із собою мав охоронний лист міністра закордонних справ зі зверненням до британського військового командування в Новоросійську й Батумі щодо сприяння його безпечному проїзду для встановлення комерційних відносин із кооперативами установами Кубані та Чорноморського узбережжя²³.

21 лютого місія прибула до Одеси, де довелося затриматися через візування французькою адміністрацією паспортів та майже двомісячне очікування сталої навігації. З її відкриттям співробітники і члени їхніх родин пароплавом вирушили в напрямку Новоросійська. Однак уже в дорозі отримали звістку, що в місто потрапити неможливо – туди нікого не пускали. Тож довелося чекати на виїзд ще й на Криму. У Севастополі зупинилися на кілька годин, а в Ялті затрималися значно довше. Під час зупинки на півострові написав рапорт про звільнення радник Є.Ганейзер²⁴. Тимчасово залишився тут для обстеження умов життя кримської української громади урядовець І.Полянський. Подальший шлях вимагав винахідливості, оскільки виданих на дорожні витрати грошей «далеко не хватало»²⁵. І.Красковському довелося залишити на певний час родину в Ялті, а разом із А.Тишкевичем вирушити на Кавказ «військовим човном»²⁶.

У Новоросійську вони 10 днів очікували на пароплав до Батумі. Там І.Красковський зустрівся з головою Кубанської крайової ради М.Рябоволом, обраним на цю посаду 24 жовтня 1918 р. У травні того року він очолював делегацію Законодавчої ради Кубанської Народної Республіки до Києва для переговорів із гетьманом П.Скоропадським і був «щирим українцем». М.Рябовол мав надзвичайний авторитет серед колеґ як палкий патріот Кубані та прихильник суверенних прав своєї республіки²⁷. І.Красковський обговорив із ним перспективи створення Чорноморської конфедерації та питання про сплату проросійським урядом Кубані коштів на надане за часів гетьманату військовоє спорядження. Однак надалі розвинулися домовленостям не судилося через убивство М.Рябовола денікінцями у червні 1919 р. Проте для І.Красковського його слова були важливим сигналом про те, що «Кубань жде активної політики з боку України»²⁸.

За допомогою очільника Кубанської крайової ради 25 березня українські представники виїхали до місця призначення. Із Батумі лише 4 квітня, провівши півтора місяці в дорозі, вони нарешті потрапили вже без зайвих пригод до Тифліса. Як згадував О.Лотоцький, «дипломатична місія

²³ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 рр. на теренах постімперської Росії. – С.110.

²⁴ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.42. До 1923 р. він залишався на Криму: працював страховим агентом, рахівником, шкільним учителем у Місхорі. Згодом переїхав у Москву. Репресований 1938 р.

²⁵ Там само. – Спр.48. – Арк.49.

²⁶ Красковська Л. З давніх часів. – Прешув, 1999. – С.54.

²⁷ Польовий Р. Микола Рябовол – великий українсько-кубанський політичний діяч [Електронний ресурс]: <http://ukrlife.org/main/kubann/riabovol.html>

²⁸ Лотоцький О. В Царгороді. – Варшава, 1939. – С.127.

прибула на Кавказ у складі лише двох осіб – голови п. Ів. Ігн. Красковського та урядовця гр. Мих. Бенед. Тишкевича²⁹. На місці з'ясувалося, що призначений Військовим міністерством УНР на посаду військового аташе отаман Гавришко також не приїхав. Відтак місії довелося розпочати роботу в неповному складі. Тимчасово на посаду урядовця на місці було призначено сотника української армії О.Євтухова³⁰.

Для розміщення представництва і проживання співробітників голова місії винайняв в І.Осипова квартиру №2 (7 кімнат із господарськими приміщеннями й підвалом) у будинку №3 на Верійському узвозі за 9 тис. руб. на рік з умовою щоквартальної оплати та продовження договору оренди³¹. Будинок стояв на короткій, стрімкій вулиці, досить далеко від центра міста, і був зведений так, що з вулиці помешкання було на першому, а з двору це був другий поверх³². Облаштували приміщення як багатофункціональне: тут працював голова місії, проводилися наради, а іноді приймали гостей.

Невдовзі після приїзду І.Красковський повідомив МЗС УНР, що вірчі грамоти очільникам урядів Грузії, Вірменії та Азербайджану він вручив під час офіційних зустрічей³³. Представники дипломатичного корпусу в Тифлісі зустріли українського посла без особливих емоцій. На офіційні візити згодилися лише польські та литовські представники. Представник Великобританії, у сфері політико-економічного впливу якої перебувало тоді Закавказзя, комісар Джон Олівер Вордроп відмовився прийняти І.Красковського як державного представника, але зустрівся з ним як із приватною особою. Така позиція не засвідчувала готовності англійської адміністрації визнати незалежну УНР. Однак уже саму зустріч українські дипломати сприйняли як позитивний факт. Найкращі стосунки в українського посланця склалися з папським візитатором О.Дельфуше, котрий сприяв установленню контактів української місії з італійським і французьким представництвами³⁴.

Відповідно до службових обов'язків голові дипломатичної місії підпорядковувалися створені ще за гетьманату консульства в Тифлісі й Баку. З огляду на спеціальне доручення від Директорії подбати про якнайшвидше визнання Л.Лісняка генеральним консулом на Кавказі І.Красковський невідкладно з'ясував причини відсутності екзекватур. Такими причинами виявились, з одного боку, непередбачувані обставини – багаж Л.Лісняка, в якому містилися й офіційні документи, було вкрадено в дорозі; з другого – протидія О.Кулинського, призначеного раніше й відкликаного, який не хотів залишати посаду, а з третього – те, що «Л.Лісняк не тішився ніколи популярністю серед грузин»³⁵. Останнє було зумовлене його попередньою діяльністю за часів Російської імперії управителем казенної палати

²⁹ Там само. – С.125.

³⁰ Там само.

³¹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.48. – Арк.41.

³² Красковська Л. З давніх часів. – С.57–58.

³³ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.73.

³⁴ Там само. – Арк.49 зв.

³⁵ Там само. – Арк.49.

на Кавказі та службою при ставці Кавказької армії, де він «давив грузини»³⁶. Окрім Л.Лісняка та О.Кулинського, до штату генерального консульства в Тифлісі у серпні – листопаді 1918 р. призначення отримали В.Бутков (секретар консульського агентства І розряду), М.Ковалевський (консульський агент І розряду), О.Дробішевський (секретар). Серед листопадових призначень О.Кулинський числився консульським агентом (наказ №254 від 20 листопада 1918 р.) в підпорядкуванні генеральному консулові Л.Лісняку³⁷.

Як досвідчений управлінець і дипломатичний працівник, І.Красковський налагодив контакт із МЗС Грузії. Його перші звернення до грузинського зовнішньополітичного відомства стосувалися сприяння щодо виплати надзвичайній дипломатичній місії УНР отриманих від української сторони грузинською місією в Києві 500 тис. руб.³⁸ Грузинська сторона планувала негайно виплатити вказану суму з військового фонду, однак затвердження протоколу засідання уряду від 15 квітня, під час якого було ухвалено рішення про сплату українській стороні боргу, відтермінувалося³⁹.

Одночасно І.Красковський надіслав до МЗС Грузії вербальну ноту щодо прискорення визнання українського консула, однак швидкої відповіді не отримав. 15 квітня він запропонував Л.Лісняку обійняти вакантну посаду радника місії. Лише після повторного звернення 8 травня голова місії отримав підтвердження визнання Л.Лісняка генконсулом УНР на Кавказі з розташуванням генерального консульства в Тифлісі. Той одночасно залишався на посаді радника місії до 1 грудня. І.Красковському вдалося досягти й визнання Л.Лісняка генеральним консулом зовнішньополітичними відомствами Вірменії (16 травня) та Азербайджану (5 серпня).

У серпні до виконання своїх обов'язків повернувся урядовець І.Полянський. Перебуваючи на Криму, він був заарештований більшовиками й понад місяць провів у в'язниці. Але на той час посаду аташе Директорією було скорочено. Із метою зберегти українську дипломатичну присутність у зарубіжних країнах на тлі катастрофічного браку коштів уряд УНР неодноразово проводив скорочення штатів та зменшення видатків на утримання дипломатичних місій⁴⁰. І.Полянський мав повертатися до місця розташування МЗС УНР, однак коштів на його повернення в місії не передбачалося. У зв'язку з цим І.Красковський видав 19 і 25 серпня накази про призначення його на посаду аташе з 20 березня 1919 р. із платнею 3225 руб., із відповідними надбавками «на дорожнечу життя»⁴¹. І.Полянський перебував на цій посаді до 1 вересня 1920 р., а 9 вересня, отримавши 60 тис. руб. «для подорожі на Україну», залишив Тифліс⁴².

Кадрова та фінансова ситуація ускладнювалася ще й тим, що консульський агент О.Кулинський, звинувачений грузинською владою у шахрайстві,

³⁶ Там само. – Спр.337. – Арк.51 зв. – 52.

³⁷ Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.19.

³⁸ ЦДАГ. – Ф.1861. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.1.

³⁹ Там само. – Арк.3.

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.4455. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.76.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.19.

⁴² Там само.

усіма засобами намагався зашкодити отриманню екзекватур Л.Лісняком. І.Красковському довелося проводити внутрішнє розслідування, у ході якого з'ясувалося, що О.Кулинський за короткий час перебування на посаді «вів не українську політику, а навіть часом ворожу до України», а з приходом до влади Директорії подав офіційний запит до грузинського уряду щодо визнання ним уряду УНР⁴³. Стало відомо також, що за безпідставне видавання українських посвідчень він був звинувачений грузинською стороною у спекуляції й хабарництві⁴⁴, приховував гроші, отримані за консульські збори. Загалом витрати консульства за період його «діяльності» залишалися нез'ясованими. Він відмовлявся передавати справи Л.Лісняку й не здав на зберігання до Українського комісаріату на Кавказі архів консульства⁴⁵. Ураховуючи ці обставини, голова місії категорично вимагав звільнення О.Кулинського без будь-яких виплат і наказав йому передати всі справи та архів Л.Лісняку⁴⁶. І.Красковський звертався до МЗС Грузії по допомогу, але грузинська сторона ухилилася від втручання в українські справи. Зрештою за відсутність особистого авторитету та діяльність, несумісну з консульськими обов'язками, О.Кулинського було звільнено⁴⁷ і він виїхав із Тифліса. Зберігаючи останню безпідставну надію на збереження посади, О.Кулинський вирушив до Стамбула, де сподівався поскаржитися послові на «кривду». Натомість О.Лотоцький лише констатував, «з якою обережністю треба призначати на відповідальні консульські посади»⁴⁸.

До виконання обов'язків віце-консула в Батумі голова місії 15 квітня 1919 р. поставив Євгена Степановича Засядька, призначеного на посаду консульського агента 1-го розряду за рекомендацією української громади в Баку ще в листопаді 1918 р. Уродженець Полтавщини, «щирий українець, людина чесна, здібна, працююча і досить освічена»⁴⁹, до приїзду на Кавказ працював у губернській адміністрації. У Баку він був активним членом українського товариства «Просвіта», очолюваного Люцієм Ремігійовичем Кобилянським. У 1918 р. Є.Засядько повернувся в Київ, «щоб служити Україні»⁵⁰. Саме Л.Кобилянський, ураховуючи фаховість, патріотизм, знання французької мови та потребу належного українського консульського представництва на Кавказі ініціював Є.Засядька на посаду консула в Батумі⁵¹. Виконувачем обов'язків позаштатного радника віце-консула став О.Скалевий, «людина щира і здатна до цієї праці»⁵². Таким чином, зусиллями І.Красковського роботу консульств було відновлено.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.73.

⁴⁴ Гасымлы М.Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У. Украинско-азербайджанские политические отношения: история и современность. – С.77, 89.

⁴⁵ Там же. – С.77.

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.43 зв.

⁴⁷ Гасымлы М.Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У. Украинско-азербайджанские политические отношения: история и современность. – С.77.

⁴⁸ Лотоцький О. В Царгороді. – С.125.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.184. – Арк.6.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Див.: Матяш І. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. – К., 2016. – С.147–148.

⁵² ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.44 зв.

На початку червня 1919 р. до Батумі прибула українська військова місія до народів Північного Кавказу, сформована з ініціативи міністра військових справ отамана О.Шаповала з метою проведення підготовчої роботи щодо вербування горців до української армії та формування за умови одержання відповідних коштів 10 тис. горських вояків⁵³. Її очільникові – полковникові Миколі Мусійовичу Чеховському – І.Красковський запропонував обійняти незаміщену посаду військового аташе місії УНР з огляду на збіг функцій і завдань. Відповідний наказ було видано 1 липня. Саме тоді дипмісія дісталася Тифліса, адже «без пояснення причин» її голова й сотник Ф.Шаповал були затримані на деякий час за наказом зі Стамбула в Батумі британським командуванням⁵⁴. Та належно розгорнути роботу військовій місії не вдалося через дії колишнього командувача Окремої Запорозької дивізії, уродженця Аджарії генерала О.Натієва. За інформацією, що її мав О.Лотоцький, той вступив «до Добровольчої армії з метою набрати на Кавказі військовий кадр та, вступивши з ним на Україну, прилучитися до українського війська»⁵⁵. План було викрито, О.Натієва відкликано, але грузини, вважаючи, що він збирав війська для А.Денікіна, ліквідували його⁵⁶. Відтак припинила діяльність і військова місія, а М.Чеховський залишився військовим аташе в підпорядкуванні І.Красковського. Військовому аташе підлягали старшина для доручень, радник військової місії полковник П.Грізер та місцевий українець полковник Проценко⁵⁷. У штаті місії працювали інші місцеві мешканці за вільним наймом: О.Свтухів, Л.Дубик, Н.Сумцова-Джунковська. Уважаючи, що така кількість військових для дипломатичної місії зайва, О.Лотоцький подав пропозицію до уряду відкликати місію полковника М.Чеховського, а її кошти використати на придбання військового майна для української армії з головної бази амуніції військ Антанти у Салоніках⁵⁸.

Для збереження позитивного образу дипломатичної місії важливо було у цей час поширювати правдиву інформацію про Україну. Потреба у цьому була очевидна ще й через неправдиві тенденційні відомості, які систематично поширювали більшовики. Із метою ознайомлення місцевих мешканців і представників дипломатичного корпусу з українським життям І.Красковський планував створити друкований орган місії. Він наголошував у зверненнях до МЗС УНР на потребі регулярного отримання відомостей про Україну з метою «вірного інформування Кавказу» та успішної роботи очолюваної ним місії⁵⁹, запевняв, що англійське командування «любезно погодилося передавати через Константинополь повідомлення на Україну»⁶⁰. За участі представників Грузії, Вірменії, Туркестану ним було засновано

⁵³ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 рр. на теренах постімперської Росії. – С.189.

⁵⁴ Див.: Бежуашвілі А. Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 рр. – С.59.

⁵⁵ Лотоцький О. В Царгороді. – С.125.

⁵⁶ Там само. – С.126.

⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.42 зв.

⁵⁸ Лотоцький О. В Царгороді. – С.126.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.74.

тижневик «На рубеже» та щоденну газету «Новь», але за браком коштів розвинути видавничу діяльність не вдалося.

Невдовзі після приїзду місії довелося долучитися до розшуку в Тифлісі майна та архівів, зібраних діловодом гетьманського відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва Головного управління мистецтв і національної культури Г.Стеллецьким як керівником військово-археологічної наукової експедиції у завойованих Туреччиною країнах. Через наступ більшовиків йому не вдалося вивезти з Тифліса виявлені щоденники, документи та артефакти. Щодо цього питання голова відділу М.Біляшівський звернувся ще до МЗС Української Держави, але спроби вирішити його було здійснено вже з приходом до влади Директорії. Передбачалося, що документи мають зберігатися в помешканні співробітника експедиції Ф.Постникова, на розі вулиць Троїцької і Графської⁶¹. Завдання полягало не лише в пошуках матеріалів, але й з огляду на їх наукову вартість здобуття охоронної грамоти для цього зібрання. До приходу до влади Директорії завершити ці пошуки не вдалося.

Пріоритетним завданням дипломатичної місії залишалось все-таки налагодження політичної співпраці задля реалізації спільної мети – захисту інтересів новостворених держав на міжнародній арені. Зокрема І.Красковський ретельно вивчав ставлення політичних лідерів Кавказу й Кубані до ідеї Чорноморського союзу. Актуалізацію у закордонній політиці УНР ідеї створення Чорноморсько-Балтійського союзу він уважав дієвим інструментом захисту від «Московщини»⁶². У надісланому до МЗС УНР звіті щодо цього питання він наголошував, що ця ідея «зустрічає велике співчуття» на Кавказі й Кубані з розумінням, що ініціатива щодо створення такої організації та головна роль у ній має належати Україні, як тільки вона звільниться від більшовиків⁶³. Із метою ближчого ознайомлення з перспективами формування союзу він вирушив на Кубань, до Кубанської ради.

Окрім політичних питань, І.Красковський вивчав й економічні. Нагадуючи українському уряду про те, що під час гетьманату Кубанській раді було надано на кілька мільйонів артилерійського спорядження, він пропонував вимагати від кубанського уряду повернення грошей, які могли б скласти спеціальний фонд для розвитку українських економічних підприємств на Кавказі та Кубані. Формулювалися при цьому й конкретні пропозиції: придбати для України мідні рудники на Кавказі (поки була можливість це зробити, на його думку, порівняно легко); започаткувати українську бавовняну справу в Мугані, де мешкали багато українців і розвивалося бавовництво. Підготовлені ним аналітичні звіти засвідчували ретельне опрацювання головою місії питань, які він розглядав, і компетентність І.Красковського як українського дипломата.

У серпні 1919 р. до нього звернулися представники української громади на Кримському півострові з проханням передати до Міністерства закордонних справ УНР подані ними документи щодо вирішення питання про

⁶¹ Там само. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.12.

⁶² Там само. – Оп.2. – Спр.311а. – Арк.21 зв.

⁶³ Там само. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.74.

визнання прав українського консульства на Криму за Виконавчим комітетом (Малою радою) Крайової ради Криму або заснування тут представництва УНР⁶⁴. Мета діяльності Крайової ради полягала у «просвіті і піднесенні культури та добробуту українського народу і взагалі обороні прав українського населення Криму»⁶⁵. Як зауважив А.Іванець, складність ситуації для розвитку українського руху на Криму полягала в тому, що «практично всі влади, які встановлювали контроль над півостровом у 1917–1920 рр., ставилися до нього неприхильно або вороже, а українці були лише третьою за чисельністю групою із відносно слабкою представленістю в органах влади й самоврядування»⁶⁶. Таким чином, вони потребували підтримки уряду незалежної України. Прохання ґрунтувалося на рішенні з'їзду представників українських організацій Криму, що відбувся 11 серпня 1919 р. у Севастополі за участі представників українських громад Алушки, Євпаторії, Сімферополя, Севастополя, Ялти. Делегати з'їзду обрали українським консулом педагога, журналіста, громадського діяча Павла Єрофійовича Горянського, а місцем осідку консульства визначили Ялту (вул. Дворянська, 10)⁶⁷. Подібні установи на Криму вже функціонували: у травні 1919 р. Грузинський національний комітет утворив в Ялті грузинське консульство, яке діяло до 1920 р.⁶⁸ «Таке представництво необхідно для піднесення української національної справи в Криму, котра з плином часу все дужче занепадає. Без коштів і достойних поводитирів українське мійське громадянство в Криму лишиться беззахисним проти обрусительних заходів російського уряду і населення буде змушене цілком зденаціоналізуватися»⁶⁹, – ішлося у зверненні представників громади до МЗС УНР.

Ідея, що спонукала кримських українців до такого звернення, була значно ширша за їхні побутові, навіть культурні інтереси. Ішлося про ідею національну. Її підтримувала й Татарська Директорія, і Курултай. Керманічі татарського народу вважали «бажаним і потрібним» заснування українського представництва на Криму «для спільної діяльності попліч з українцями в обороні національних прав обох народів»⁷⁰. Кримські українці вважали І.Красковського авторитетним порадником у справі утворення українського представництва з огляду на його діяльність у сфері «дотримання українського національного руху в колоніях» та фахівця у «східній політиці»⁷¹. За дорученням голови місії секретар А.Тишкевич переслав відповідно засвідчені копії звернення, витягу з рішення з'їзду та копію статуту Крайової української ради у Криму на рішення уряду УНР⁷². А І.Красковський, користуючись своїм правом глави дипломатичної місії в умовах практично повної відсутності

⁶⁴ Там само. – Оп.3. – Спр.50. – Арк.4 зв.

⁶⁵ Там само. – Арк.4.

⁶⁶ *Іванець А.* Кримське питання в політиці Української Народної Республіки... – С.83.

⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.50. – Арк.3.

⁶⁸ *Іванець А.* Кримське питання в політиці Української Народної Республіки... – С.83.

⁶⁹ Там само. – С.4.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. – С.4 зв.

⁷² Там само. – С.7.

комунікації з урядом, доручив П.Горянському «взяти на себе захист українців на правах консула»⁷³.

Восени І.Красковський забрав родину з Ялти до Тифліса. На літній період він орендував в Н.Абагадзе дачу неподалік селища Сурамі. Це було маленьке містечко, яке мало лише залізничну станцію, пошту й кілька невеликих крамниць⁷⁴. За спогадами Л.Красковської, помешкання не було надто вигідне, із кухнею в окремій «дерев'яній будці» і загальною для всіх мешканців «студнею»⁷⁵. Від дачі до Сурамі можна було дістатися за 20 хв. алеєю зі старих дерев, а за будинком починався ліс. У години відпочинку І.Красковський спілкувався з колегами. Як згадувала його донька, українського дипломата відвідував у Сурамі М.Чокаев (Чокай) – посол Туркестану у Грузії⁷⁶. Вони здійснили навіть прогулянку в горах.

Невдовзі українські представники отримали повідомлення про нове скорочення фінансування. Задля створення більш-менш відповідних умов роботи за постійного подорожчання продуктів І.Красковський вирішив виплачувати співробітникам місії щомісячну допомогу в розмірі ставки⁷⁷. Найскладнішим було матеріальне становище консульства в Батумі: з січня по квітень 1919 р. (до прибуття місії) консул практично не отримував платні. Водночас значно скоротилися прибутки від виконання консульських функцій, оскільки через тотальну дорожнечу (ціна фунта м'яса сягала 100–150 руб.) клієнти консульства не мали змоги платити консульське мито.

Фінансові труднощі стимулювали пошуки інших можливостей отримання коштів. 15 листопада 1919 р. І.Красковський підписав договір зі співвласником тифліського Торговельно-промислового товариства «Центроторг» (юридична адреса: Михайлівський проспект, 55) Овсієм Івановичем Португаловим про фінансову участь у діяльності підприємства. Із цією особою як представником управління справами Галицько-Буковинського комітету І.Красковський був знайомий ще під час перебування на посаді заступника міністра внутрішніх справ Української Держави. «Центроторг» виконував різноманітні торговельно-комісійні операції, включаючи надання в оренду складських приміщень і забезпечення зберігання товарів на складах, створення довідкового бюро адресного столу, видання телефонних книг та іншої довідкової літератури широкого вжитку. Згідно з цим договором, І.Красковський викупляв чверть долі власників товариства і вносив 30 тис. руб. на розвиток його діяльності. При цьому особиста праця нового співвласника в конкретних справах не передбачалася, але йому надавалося право контролювати видатки і прибутки товариства. Договір було укладено терміном на один рік із можливістю пролонгації та умовою, що щомісячний прибуток І.Красковського становитиме не менше 3 тис. руб. У разі

⁷³ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.46.

⁷⁴ *Красковська Л.* З давніх часів. – С.62.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. – С.64.

⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.50. – Арк.26.

невиконання цієї вимоги обумовлювалася можливістю розірвання ним договору в односторонньому порядку з поверненням вкладених коштів⁷⁸.

15 листопада перед І.Красковським як офіційним представником УНР було порушено питання представником коаліційної Ради оборони Північного Кавказу й Дагестану про інший договір політичного характеру. У зверненні йшлося про потребу довести до відома українського уряду пропозицію щодо підписання договору про взаємне сприяння в боротьбі з Добровольчою армією. Окупація денікінцями Дагестану й Чечні, конфіскація продовольства для потреб армії та оголошення мобілізації серед горців спричинили збройний опір місцевого населення⁷⁹. Важливою умовою взаємодопомоги, відображеною у проекті угоди, було надання УНР як договірною стороною 45 млн руб. на організацію війська «не менше 15 000 бійців» для боротьби за незалежність Республіки Горських Народів. Ці кошти мала передавати місія під керівництвом І.Красковського в міру формування загонів. Для практичної допомоги у формуванні армії горців УНР мала відряджати на Кавказ українських інструкторів. Натомість уряду Директорії пропонувалося вербувати в межах Горської Республіки добровольців-вершників «після зміцнення політичного становища Горської Республіки»⁸⁰. Пропозиція залишилася нереалізованою через поразку УНР у боротьбі з Добровольчою армією і неможливість «переїхати на Україну кому би то не було»⁸¹. Однак повідомлення про потребу підписання договору до МЗС УНР І.Красковський спрямував. На той час військову місію було ліквідовано, а М.Чеховський продовжував виконувати обов'язки військового аташе в місії УНР на Кавказі. Він устиг зібрати 2000 старшин, переважно українців, але переправити їх за браком коштів не міг.

В останній місяць осені І.Красковському довелося спростовувати неправдиву інформацію, опубліковану в газеті «Боротьба» 24 вересня і 7 листопада. Він застосував весь можливий спектр впливу: вербальні ноти до міністра закордонних справ Є.Гегечкорі, особисті зустрічі з ним та з послом Грузії в УНР В.Тевзаєю. У результаті він досяг часткових спростувань у пресі сфальсифікованих відомостей про військово-політичну ситуацію в Україні та звинувачень українського уряду на підставі повідомлень денікінського прес-бюро з Ростова-на-Дону в організації єврейських погромів⁸².

У січні 1920 р. місія та підпорядковані їй консульства взагалі залишилися практично без грошей і можливості отримати фінансування від уряду УНР. Зі свого боку генеральний консул УНР у Тифлісі Л.Лісняк намагався систематично відправляти до уряду фінансові звіти про стан справ консульства в будь-який можливий для того спосіб, у тому числі й з допомогою представників польської місії в Тифлісі. Відсутність фінансування роботи консульств

⁷⁸ Там само. – Спр.49. – Арк.87.

⁷⁹ Див.: Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 рр. на теренах постімперської Росії. – С.189–190.

⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.311а. – Арк.1.

⁸¹ Там само. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.46 зв.

⁸² Див.: Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 рр. на теренах постімперської Росії. – С.188.

генеральні консули сприймали як сигнали про їх закриття найближчим часом. Негативне ставлення до української місії демонстрували представництва держав Антанти. На припиненні діяльності віце-консульства в Батумі наполягала англійська влада. Ані англійці, ані французи не ставили візи на українські паспорти. Утім І.Красковському й А.Тишкевичу англійський губернатор «з огляду на те, що вони не знають ніякої України» зробив «пропозицію» взяти російські паспорти, на які невідкладно будуть поставлені візи, і залишити Кавказ⁸³. Голова місії такою пропозицією не скористався.

Не кращим було становище й консульства в Баку. Щоб не припинити діяльність консульств, І.Красковський знайшов вихід із ситуації в реалізації ідеї, яка обговорювалася на засіданнях очолюваної ним Консульської комісії при МЗС Української Держави, – запровадженні посади почесного консула. Таку пропозицію він зробив голові Бакинської української ради А.Голованеві. Однак той відмовився, мотивуючи похилим віком і великою зайнятістю. Не більше двох місяців пропрацював на посаді почесного консула й Агахан – майбутній засновник Бакинського науково-дослідного інституту травматології і відновлювальної хірургії, доктор медичних наук, професор Мір Абдульфатхан Рзахаї огли Талишинський⁸⁴. А в той бурхливий час він повернувся додому після закінчення медичного факультету Університету св. Володимира й роботи у Харківському госпіталі Товариства Червоного Хреста.

Наполегливі пошуки кандидатури почесного консула завершилися призначенням позаштатним консулом члена Української ради та її представника в азербайджанському парламенті, правника за освітою 36-річного уродженця Полтавщини⁸⁵ Василя Миколайовича Кужима, котрий уже мав досвід роботи у цій сфері. Він неодноразово звертався до представників влади у справі допомоги українцям та здійснював поїздки в райони їх компактного проживання з метою з'ясування умов побуту. Почесний консул констатував, що українці мешкають у Джеватському та Ленкоранському повітах області Муган, яку називали «третьою Україною», у дуже скрутному становищі (у зруйнованих будинках, без коштів, їжі й одягу), та просив про виділення їм земельних паїв для проведення сільськогосподарських робіт. Цей «досить культурний і трудящий народ»⁸⁶ умів вирощувати хліб, бавовник, чай, що мало б бути важливим для УНР з економічного погляду. У січні 1920 р. В.Кужим розпочав реєструвати українців і видавати їм національні паспорти. Із метою надання документам юридичної сили він звернувся до Міністерства закордонних справ і отримав гарантії визнання таких документів в Азербайджані. Задля допомоги підопічним землякам почесний консул домігся від уряду фінансової позики 150 тис. руб.⁸⁷ Однак І.Красковський такої позики не визнав з огляду на те, що він призначив В.Кужима тимчасово виконувати обов'язки консула винятково для здійснення реєстрації

⁸³ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.38. – Арк.13.

⁸⁴ *Гасымлы М.Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У.* Українско-азербайджанские политические отношения: история и современность. – С.90.

⁸⁵ Там же. – С.79.

⁸⁶ *Лотоцький С.* В Царгороді. – С.125.

⁸⁷ Там само. – С.147.

українських громадян та видавання їм національних документів, без поноважень укладати будь-які угоди, а тому повертати позику не збирався. Службове розслідування було безрезультатним. В.Кужим залишив Баку, за однією з версій, виконуючи функції дипломатичного кур'єра, і перевозячи документи до Кам'янця-Подільського – місця тимчасової дислокації уряду⁸⁸. Зі службового відрядження назад він так і не повернувся.

В умовах фінансової скрути голова української місії намагався шукати підтримки безпосередньо в міністра закордонних справ Грузії Є.Гегечкорі щодо надання матеріальної допомоги українцям Кавказу та Крайовій раді Криму. 12 лютого 1920 р. він звернувся, зокрема, із проханням про підтримку ідеї, висунутої українцями Сухумської округи щодо передання за пільговими цінами українській дипломатичній місії 30 пудів тютюну з тим, щоб українське представництво сприяло ввезенню у Грузію відповідної кількості хліба або інших потрібних продуктів харчування як тільки для цього складуться відповідні умови⁸⁹. У березні 1920 р. І.Красковський передав П.Горянському 20 тис. руб.⁹⁰ Як справедливо зазначав А.Іванець, «таке фінансування не могло йти в ніяке порівняння із, наприклад, фінансуванням більшовицьким центром своїх структур у Криму, а відповідно воно не могло помітно вплинути на політичну обстановку на підконтрольних білим територіях»⁹¹. Однак ця допомога мала політичне значення: Україна підтримувала українців Криму за будь-яких найскладніших обставин.

У цей час І.Красковський передав міністру закордонних справ демократичної Грузії й усім іноземним представникам у Тифлісі ноту-протест щодо виступу РНК РСФРР від імені України у справі мирних переговорів із Польщею. У документі наголошувалося, що єдиним законним урядом України є уряд УНР, «створений українським народом у процесі його боротьби за своє незалежне державне буття»⁹². Відтак український уряд заявляв, що він не веде війни з Польською Республікою, а Російська Радянська Республіка окупувала українські землі й попри ясно висловлену волю українського народу намагається долучити Україну до свого складу; що УНР не може визнати зобов'язання, які передбачалися б угодою між більшовицькою Росією й Польщею⁹³.

На «непорушній впевненості в незмінно дружніх стосунках між УНР і Грузинською Демократичною Республікою» наголошував дипломатичний представник України і в ноті-протесті проти розпорядження батумського військового губернатора К.Кука, оголошеного 16 травня начальником англійської поліції в Батумі віце-консулові УНР Є.Засядьку негайно припинити видавання українських національних паспортів із погрозою притягнення

⁸⁸ У 1920 р. В.Кужим емігрував до Німеччини, співпрацював із гетьманськими організаціями, редагував часопис «Нація в поході», був одружений із донькою П.Скоропадського Єлизаветою. Помер 1958 р. Похований в одній могилі зі П.Скоропадським на цвинтарі м. Оберсдорф.

⁸⁹ ЦДІАГ. – Ф.1861. – Оп.2. – Спр.130. – Арк.8–8 зв.

⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.50. – Арк.107.

⁹¹ Іванець А. Кримське питання в політиці Української Народної Республіки... – С.84.

⁹² ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.98.

⁹³ Там само.

до судової відповідальності в разі невиконання⁹⁴. Звертаючись до міністра закордонних справ Грузії, І.Красковський указував на порушення консульської екстериторіальності та просив про якнайшвидше відновлення у правах віце-консула й діяльності консульства з метою запобігання значній шкоді інтересам УНР⁹⁵.

Дії І.Красковського відповідали ключовим принципам зовнішньої політики уряду УНР, який опинився поза територією своєї держави. Більше того, він став одним з основних учасників руху за укладання союзу між Кубанню, Грузією, Північним Кавказом, Азербайджаном і Вірменією та долучення до нього УНР «при непохитній орієнтації на Захід»⁹⁶. 13 травня 1920 р. голова місії отримав лист зі Стамбула від повіреного у справах УНР у Туреччині Я.Токаржевського-Карашевича із завданням домогтися офіційного відрядження урядом Грузії посольства до уряду УНР, що слугувало б доказом визнання грузинською стороною незалежності УНР⁹⁷. Водночас стамбульський колега повідомляв про приїзд до посольства В.Кужима та його прохання про надання 50 тис. лір фінансової підтримки. Отримавши 25 тис. на транспортні витрати, посланець вирушив далі.

Голова місії вживав заходів щодо створення табору для примусово мобілізованих до Добровольчої армії українців, котрі відмовилися евакуюватися з цією армією у Грузію і Крим та висловили бажання боротися в Україні в лавах національної армії «за демократичні республіканські ідеї»⁹⁸. Вони перебували в концентраційних таборах разом з іншими інтернованими «добровольцями»⁹⁹. Звертаючись до міністра закордонних справ Демократичної Республіки Грузія, І.Красковський просив сприяння щодо створення в м. Поті спеціального табору винятково для українців. Ішлося про зосередження на одному майданчику розпорочених по всій Грузії українців. Тут вони мали очікувати на повернення в Україну¹⁰⁰. Передбачити час чекання було складно не лише з огляду на організаційні моменти, але ще й тому, що в Україні до влади прийшли більшовики, а уряд УНР діяв за межами рідної землі, не втрачаючи, утім, надії на повернення. Звернення українського представника міністр закордонних справ Грузії скерував до міністерств внутрішніх справ та військового «для висновку»¹⁰¹.

24 червня 1920 р. до Тифліса надійшли настанови міністра закордонних справ А.Ніковського щодо пріоритетів у подальшій діяльності українського представництва. У документі було враховано результати усної доповіді В.Кужима та ознайомлення міністра з письмовим звітом голови місії. Проведену І.Красковським роботу керівник зовнішньополітичного відомства

⁹⁴ Там само. – Арк.140.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само. – Арк.117–117 зв.

⁹⁷ Там само. – Арк.117 зв.

⁹⁸ ЦДАГ. – Ф.1861. – Оп.2. – Спр.12. – Арк.5.

⁹⁹ Там само. – Спр.185. – Арк.5.

¹⁰⁰ Там само. – Спр.12. – Арк.5.

¹⁰¹ Там само.

визнав «корисною»¹⁰². Тож і надалі йому доручалося дотримуватися головного напрямку закордонної політики УНР, який полягав у тому, щоб досягти визнання України «повним суб'єктом міжнародних відносин»¹⁰³ та підтримувати національні держави в їх прагненні до незалежного від більшовицької Росії життя. Особлива увага в настановах приверталася до необхідності сприяти якнайтіснішим контактам Кубані з Україною та об'єднання з Україною Криму з огляду на важливість виходу до моря, а також встановлення зносин із Донбасом. Ключове значення надавалося досягненню взаємного визнання УНР та Грузії, Азербайджана й Вірменії¹⁰⁴. До листа міністра додавалися датоване 25 червня 1920 р. вповноваження І.Красковському «бути представником Української Народної Республіки на Чорноморщині, Кубанщині і в Республіці Союзу Горських Народів – захищати там інтереси українських громадян і вести переговори по всяким політичним і економічним справам»¹⁰⁵. У цьому контексті особливе значення мало міжнародне визнання державної незалежності Азербайджану у січні 1920 р. У надісланій із цього приводу голові уряду Азербайджану Насіб-беку Усуббекову телеграмі І.Красковський висловив побажання успіхів у справі побудови «нового вільного державного життя» та впевненість у «нерозривності» дружби народів України й Азербайджану¹⁰⁶.

До завдань місії при цьому належало з'ясування становища українців на Кавказі. Щодо організації реєстрації українських громадян І.Красковський співпрацював із місцевими українськими громадами. У березні 1920 р. він отримав звіт щодо кількості українців в Абхазії, котрі мешкали як у суто українських селах (Спасіння, Стара й Нова Чернігівка, Полтавка, Володимирівка, Петропавлівка, Бомбори, Веселе, Парнаут), так і «в сумі з іншими націями» (Бакланівка, Дранди, Псхулати, Миколаївка), а також у містах (Сухумі, Гудаута, Гагри). Проблема реєстрації місією українських громадян полягала в тому, що багато з українців були записані в російських статистичних відомостях як «росіяни», значна частина українських родин виселилася під час революційних подій, багато кому не було чим заплатити членські внески за участь у діяльності української громади. З урахуванням можливої з цих причин похибки голова української громади в Абхазії подав до місії інформацію про зареєстрованих 225 її членів та просив матеріальної допомоги на розвиток української справи в Абхазії¹⁰⁷. Для організації переправлення українців, котрі бажали повернутися в Україну, І.Красковському вдалося організувати табір у Поті¹⁰⁸.

¹⁰² Див.: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Документи і матеріали. – К., 2010. – С.401.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само. – С.402.

¹⁰⁵ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.149.

¹⁰⁶ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917– 1924 рр.)... – С.376.

¹⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.50. – Арк.16.

¹⁰⁸ Синюк Б. Грузинсько-українські дипломатичні, економічні і громадські зв'язки на початку ХХ ст. – С.48.

В аналітичних звітах, які І.Красковський направляв до МЗС УНР, він детально висвітлював ставлення місцевого населення до української ідеї. За його спостереженнями, погляди щодо перспективи державного життя Кубані мали кардинально протилежні вектори: переважну більшість населення становили українці, котрі прагнули «повного об'єднання Кубані і України»¹⁰⁹, менша частина – росіяни – «рішуче тягнули до Росії»¹¹⁰. Ідею включення Кубані до складу України підтримувала й частина представників Кубанської крайової ради. І.Красковський уважав Кубань «форпостом української національної ідеї на Сході»¹¹¹, хоч усвідомлював, що «козачі країни» не дуже бажають боротьби з «імперіалізмом Росії» і сподіваються зберегти свої великі козацькі привілеї.

Наприкінці квітня 1920 р. І.Красковський провів спільне зібрання кубанської надзвичайної місії у Закавказзі та української дипломатичної місії на Кавказі, яке мало на меті розроблення проекту українсько-кубанського договору «братерського єднання» та через труднощі переговорного процесу тривало впродовж кількох днів (23, 27, 29 квітня й 1 травня)¹¹². У зібранні взяли участь голова кубанської місії у Закавказзі та голова Кубанської крайової ради Іван Петрович Тимошенко, члени місії Григорій Софронович Голуб, Володимир Іванович Ледомський, Іван Васильович Івасюк; члени Кубанського крайового уряду Ігнат Архипович Білий та Олександр Максимович Гордієнко. Українську сторону представляли І.Красковський, М.Чеховський, Андрій Оврамович (Абрамович) Петренко і Андрій Бенедиктович Тишкевич. Головував на зібранні І.Красковський. Керуючись наданим йому Директорією УНР 8 лютого 1919 р. дорученням увійти у зносини з урядом Кубані для встановлення тісних зв'язків, він уважав за можливе укласти договір між «правительством Української Народної Республіки і правительством Кубанського краю», хоч дипломатична місія не мала спеціального доручення на підписання такого акта. Головні позиції договору, зміст якого обговорювали на нараді, торкалися взаємного визнання незалежності держав та надання військової взаємодопомоги. У преамбулі наголошувалося на спільності завдань та інтересів народів України й Кубані в боротьбі за національне визволення, політичну незалежність. Зібрання вирішило не публікувати текст договору до моменту його затвердження урядом УНР¹¹³. Обов'язкова вимога стосувалася необхідності додатку – ноти кубанської місії з поясненням подій на Кубані й розриву з Добровольчою армією.

Офіційно до цього питання повернулися дещо згодом. Договір між урядом Української Народної Республіки та урядом Кубанського краю, що підтверджував взаємне визнання «політично незалежними і суверенними державами»¹¹⁴, було підписано лише 7 серпня 1920 р. у Варшаві. За

¹⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.39. – Арк.4.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само. – Арк.4 зв.

¹¹² Докл. див.: *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 рр. на теренах постімперської Росії. – С.111–117.

¹¹³ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.39. – Арк.42 зв.

¹¹⁴ Див.: *Павлишин О.* З документів дипломатії Української Народної Республіки 1920–1921 рр.: Договір між УНР і Кубанським Краєм та ідея Союзу Причорноморських Держав //

справедливим зауваженням О.Павлишина, підписання договору зумовлював пошук нових союзників у протидії «більшовицькій експансії» на тлі втрати шансів на успіх українсько-польського союзу¹¹⁵. Акт передбачав підтримку сторонами один одного у спільній боротьбі за державну незалежність у сферах військовій, політичній, господарській та фінансовій і підлягав негайному внесенню на ратифікацію¹¹⁶.

На той час події на Кавказі розвивалися за іншим сценарієм. 26 травня 1920 р. Грузинська Демократична Республіка і РСФРР підписали в Москві мирний договір, однією з ключових вимог якого була заборона перебування на території Грузії представників та посадових осіб і груп, котрі претендували на роль уряду Росії або союзних із нею держав. І.Красковський стверджував у своїх дипломатичних звітах, що зробив усе можливе, аби цього не сталося, однак його зусилля були неспівмірними із заходами більшовиків. Керівникові місії доводилося діяти в умовах надзвичайно ускладненого зв'язку з центром: іноземні дипломатичні кур'єри у Грузію не їздили, єдиним каналом зв'язку було посольство УНР у Стамбулі¹¹⁷. Секретар посольства В.Приходько, давній знайомий І.Красковського по роботі у Союзі земств і міст Південно-Західного фронту надсилав йому інформацію від українського уряду та вказівки щодо діяльності, газети і книги українською мовою для українських осередків Кавказу. В умовах реальної можливості переходу влади до більшовиків голова місії отримав пряму вказівку надавати візи для тих, хто збирався виїхати, лише на українські документи, ставити візи на російські паспорти заборонялося¹¹⁸.

На початку червня офіційний орган – газета «Боротьба» опублікувала телеграму народного комісара закордонних справ і голови Раднаркому УСРР Х.Раковського з пропозицією Грузії про встановлення двосторонніх відносин між республіками. Реагуючи на новину, І.Красковський подав вербальну ноту до грузинського зовнішньополітичного відомства з роз'ясненням, що «єдино законним урядом України є уряд УНР, створений українським народом у процесі його боротьби за своє національне самовизначення і за своє незалежне державне буття»¹¹⁹.

Становище української місії ускладнювалося. У червні 1920 р. І.Красковський отримав від МЗС УНР повідомлення про те, що з метою економії державних коштів штати дипломатичних і консульських установ підлягають скороченню. Тож пропонувалося «одмовитись од послуг Генерального консула УНР у Тифлісі», передавши всі функції цієї посади надзвичайній дипломатичній місії УНР на Кавказі без збільшення числа співробітників шляхом утворення відповідного відділу в межах чинного штатного розпису¹²⁰.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / Гол. ред. В.Ф.Верстюк. – Вип.9. – К., 2013. – С.393–395.

¹¹⁵ Там само. – С.384–385.

¹¹⁶ Там само. – С.394.

¹¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.376. – Арк.24.

¹¹⁸ Там само. – Оп.3. – Спр.50. – Арк.32 зв.

¹¹⁹ Там само. – Арк.38–38 зв.

¹²⁰ Там само. – Оп.2. – Спр.311а. – Арк.4.

Серед інших документів, які вдалося отримати у червні 1920 р., було доручення міністра закордонних справ А. Ніковського, яке розширювало повноваження І. Красковського. Уряд УНР офіційно уповноважував його бути представником України «на Чорноморщині, Кубанщині і в Республіці Союзу Горських Народів», захищати там права українських громадян, вести переговори з політичних та економічних питань¹²¹. Міністр наголошував на потребі досягти якнайширших відносин із керівництвом Кубані, прохав надавати моральну підтримку Союзу Горських Народів в їхній боротьбі за незалежність, хоч на той час територію Дагестану й Чечні вже окупували більшовицькі війська. Організаційні зусилля І. Красковського у цій сфері завершилися підписанням договору між УНР і Кубанською Республікою у Варшаві 7 серпня 1920 р.

Відповідно до домовленості з міністром закордонних справ Демократичної Республіки Грузія Є. Гегечкорі, котрий перебував на цій посаді з листопада 1918 р., підтримував ідею Чорноморсько-Балтійського союзу і запевнив українського представника, що доки він керує закордонною політикою Грузії, становище місії не зміниться, деякий час українське національне представництво на Кавказі зберігало свій статус¹²².

Однак становище місії поступово набувало загрозливого характеру. Більшовики вимагали її ліквідації. Істотний вплив на подальшу перспективу діяльності справила, зокрема, скерована 20 вересня 1920 р. тимчасовим виконувачем обов'язків повноважного представника РСФРР у Грузії Л. Старком до МЗС Демократичної Республіки Грузія нота-протест, котра містила пряму вимогу припинити діяльність надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі та підпорядкованих їй консульських установ. Як особи, перебування котрих не бажано у Грузії, називалися І. Красковський, М. Чеховський, Л. Лісняк, Є. Засядько, А. Петренко. «Всі вказані організації і особи є Представництвом групи, що претендує на роль Уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки, що перебуває в союзі з РСФРР, і відповідно до п. 8-го ст. 5-ої Мирного договору, їх не можна терпіти на території Грузинської республіки», – наголошувалося в ноті¹²³. На цій підставі вимагалося поставити російського представника до відома, які заходи вживаються для припинення діяльності дипломатичних і консульських установ на території Грузії.

Уже 1 жовтня 1920 р. грузинська сторона надала відповідь за підписом виконувача обов'язків міністра закордонних справ К. Сабахтарішвілі. У ноті вказувалося, що українська місія прибула у Тифліс як офіційне представництво УНР і була визнана грузинським урядом¹²⁴. Водночас висловлювалася готовність застосувати до українських представників норму згаданої ст. 5 договору та доручити своєму представникові в Москві Г. Махарадзе розпочати переговори з представником УСРР щодо підписання мирної угоди¹²⁵. Тим

¹²¹ Там само. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.149.

¹²² Там само. – Оп.2. – Спр.270. – Арк.88 зв.

¹²³ Сидюк Б. Грузинсько-українські дипломатичні, економічні і громадські зв'язки на початку ХХ ст. – С.52.

¹²⁴ ЦДІАГ. – Ф.1861. – Оп.2. – Спр.207. – Арк.4.

¹²⁵ Там само.

самим грузинська сторона фактично зобов'язувалася припинити діяльність української місії.

І.Красковський вислав до місця осідку МЗС УНР секретаря місії А.Тишкевича з доповіддю про політичне становище на Кавказі, для отримання коштів на потреби установи й директив щодо подальшої діяльності. Однак ані коштів, ані директив керівник місії не одержав. Не повернувся до місця призначення й секретар місії. Його обов'язки виконував А.Петренко.

25 листопада 1920 р. І.Красковський надіслав указівку генеральному консулові в Тифлісі про припинення роботи консульства. Керуючий посольством у Стамбулі І.Токаржевський-Карашевич, своєю чергою, надіслав вказівки консулам Є.Засядьку та Л.Лісняку щодо закриття установ. Однак за браком коштів (провину за відсутність фінансування консульства І.Красковський покладав на Є.Засядька) виїхати й вивезти архіви з міст перебування вони не змогли¹²⁶.

І.Красковському вдалося зберегти місію до моменту, поки більшовики «не набрали до Грузії такої сили, що і самому уряду Грузинської Демократичної Республіки було важко з ними боротися»¹²⁷. До того ж можливий приїзд у місто місії радянської України відповідно до підписаного 31 січня 1921 р. договору між Українською СРР і Грузинською Демократичною Республікою¹²⁸ загрожував існуванню української місії та консульств у Батумі й Тифлісі¹²⁹. Міністр Є.Гегечкорі залишив столицю та виїхав до Парижа під приводом організації офіційного визнання Грузії Радою чотирьох¹³⁰. Голова уряду Грузинської Демократичної Республіки Н.Жорданія запросив І.Красковського на аудієнцію. Розмова була складною. Запевнюючи в незмінності ставлення грузинського народу до народу українського, «непохитності дружніх взаємовідносин» до національного українського уряду та його представництва на Кавказі, Н.Жорданія пояснив, що далі перебування місії під керівництвом І.Красковського на Кавказі може стати для більшовиків *casus belli*, а тому він має організувати виїзд диппредставництва під будь-яким приводом. На пропозицію І.Красковського повернути вірчі грамоти грузинський посадовець запевнив, що не бажає розриву дипломатичних відносин з УНР, лише політичні обставини змушують шукати такий вихід із ситуації. Досвідчений дипломат І.Красковський, не маючи відповідних указівок і матеріального забезпечення від українського уряду, організував «інформаційну заслону» щодо основної – політичної – причини від'їзду місії.

Місцева преса одноставно повідомляла, що І.Красковський офіційно виїхав із Грузії «для докладу» уряду УНР і для участі у з'їзді закордонних представників країни¹³¹. Гроші на організацію від'їзду здобув від продажу особистих речей та позичив у представника кубанських кооперативів

¹²⁶ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.564. – Арк.1.

¹²⁷ Там само. – Спр.270. – Арк.89.

¹²⁸ *Бежуашвілі А.* Консульство в Харкові // *Хроніка-2000.* – Вип.47/48. – С.45–46.

¹²⁹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.564. – Арк.1.

¹³⁰ Докл. див.: *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 рр. на теренах постімперської Росії. – С.197–198.

¹³¹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.270. – Арк.89.

А.Кучерявенка з обіцянкою повернути не пізніше 25 березня 1921 р. Для перевезення архіву місії І.Красковський удався до послуг приватної чехословацької фірми. Планувалося забрати архів у Празі за фінансової допомоги очолюваної М.Славинським надзвичайної дипломатичної місії УНР, що перебувала у цьому місці. Про обставини від'їзду грузинське МЗС повідомило свого посла в Туреччині Гоґолішвілі, котрий, своєю чергою, поінформував українського представника І.Токаржевського-Карашевича.

Залишаючи посаду, І.Красковський намагався зберегти найменшу можливість захисту українських громадян. Він провів нараду з генеральним консулом Л.Лісняком та членами місії А.Петренком і військовим аташе М.Чеховським. Його ідея полягала в дорученні опіки над українськими громадянами в умовах приходу більшовиків не «офіційним представникам українського уряду», а головам українських громад, якими фактично були ті самі особи: полковник М.Чеховський очолив громаду в Тифлісі, Волошинов – у Сухумі, Є.Засядько – у Батумі¹³². Проте саме відносини з підпорядкованими І.Красковському консулами становили другу причину (суб'єктивного характеру), яка негативно відбилася на оцінці урядом УНР діяльності місії.

Шлях І.Красковського з Тифліса лежав через Батумі та Стамбул і не мав остаточної кінцевої точки. На гроші, отримані від продажу меблів і доньчиного рояля, він купив квитки на пароплав, чи не останній, який зміг вийти з порту в Батумі. Розташувалися з родиною в каюті на кормі, біля гуркотливого машинного відділення. Під час зупинки у Стамбулі І.Красковський зустрівся з управителем українського посольства І.Токаржевським-Карашевичем, докладно доповів йому про причини припинення діяльності кавказької місії¹³³. Добравшись до Праги, він опинився перед проблемою отримання архіву з Північно-Західного вокзалу міста, який не міг забрати через брак коштів на сплату за його зберігання¹³⁴. Подолавши й ці труднощі, дипломат вирушив до Відня. Офіційним листом від 19 лютого 1921 р. на бланку місії він просив посла УНР в Австрії М.Василька про зустріч для з'ясування фінансових справ очолюваного ним дипломатичного представництва УНР та ділової бесіди¹³⁵. Рапорт про звільнення від обов'язків голови надзвичайної дипмісії на Кавказі та офіційну її ліквідацію з виплатою відповідних боргів І.Красковський подав 11 квітня 1921 р. Реалізувати поставлені в ухваленій Радою Народних Міністрів УНР у квітні 1921 р. інструкції щодо підготовки та організації конференції й союзу причорноморських держав, якою передбачалося підписання відповідних угод між Україною та урядами Азербайджану, Вірменії, Грузії¹³⁶, він уже не мав жодної можливості.

Таким чином, попри всі зусилля І.Красковського щодо забезпечення існування українського дипломатичного представництва на Кавказі, на відновлення його діяльності сподівань не залишилося. За час існування місії

¹³² Там само. – Арк.89 зв.

¹³³ Там само. – Спр.564. – Арк.1.

¹³⁴ Там само. – Спр.270. – Арк.53.

¹³⁵ Там само. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.180.

¹³⁶ Див.: Павлишин О. З документів дипломатії Української Народної Республіки 1920–1921 рр. ... – С.390, 397–398.

УНР у Тифлісі вона стала центром українства на Кавказі, Кубані, Криму. І.Красковському вдалося підготувати проекти міждержавних договорів (зокрема між УНР та Кубанською Республікою) і провести їх обговорення; забезпечити в межах своїх повноважень реєстрацію українців та систематично популяризувати українську ідею. Заслуга голови місії полягала й у залученні широкого кола політичних діячів до обговорення ідеї створення Чорноморсько-Балтійського союзу. Значною у започаткуванні практичної діяльності консульських установ була апробація інституту почесних консулів. Призначений ним на цю посаду В.Кужим зумів довести користь такого інституту в умовах втрати державної території та гострого недофінансування.

REFERENCES

1. Bezhuashvili, A. (2002). Ukraina i Gruzii: dyplomatychni vidnosyny 1918–1920 rokiv. *Ukraina – Gruzii: Khronika 2000: Ukrains'kyi kul'turolohichni al'manakh*, 47–48, 20–25; 26–110. [in Ukrainian].
2. Datskiv, I.B. (2009). *Dyplomatiia ukrains'kykh derzhavnykh utvoren' u zakhysti natsional'nykh interesiv 1917–1923 rr.* Ternopil': Aston. [in Ukrainian].
3. Gasymly, M.Dzh., Kupchik, O.R., Damirov, A.U. (2014). *Ukrainsko-azerbajdzhanskіe otnosheniya: istoriia i sovremennost.* (2th. ed). Kyiv: Izd. dom Dmitrija Burago. [in Russian].
4. Hai-Nyzhnyk, P. (2017). Ukraina – Gruzii: stanovlennia mizhderzhavnykh ta dyplomatychnykh vzaiemyn (1917–1921 rr.). *Ukraina dyplomatychna*, XVIII, 124–142. [in Ukrainian].
5. Ivanets', A.V. (2016). *Kryms'ke pytannia v politytsi Ukrains'koi Narodnoi Respubliky periodu Dyrektorii (kinets' 1918–1920 rr.). (Candidate's thesis).* Kyiv. [in Ukrainian].
6. Karamash, S. (2013). Novi vidomosti pro Vasyliia Kuzhyma – dyplomata i vitse-konsula Ukrainy v Azerbaidzhans'kii Demokratychnii Respublitsi. *Lider dvokh epokh: Azerbaidzhans'ko-ukrains'ki vidnosyny cherez pryzmu zhyttia i diial'nosti Geidara Aliieva.*, 218–225. [in Ukrainian].
7. Kiladze, Symon. (2001). Nevidomi storinky dyplomatii. *Khronika-2000: Ukrayins'kyi kul'turolohichni al'manakh*, 43 : Ukraina – Gruzii, 27–33. [in Ukrainian].
8. Matiash, Iryna (2016). Z Podlasia do Kijowa. Wkład Iwana Kraskowskiego w organizację ukraińskiej służby dyplomatycznej i konsularnej w latach 1918–1924. Migracje a tożsamość narodowa mieszkańców Europy Wschodniej w XIX i na początku XX wieku / pod red. Doroty Michaluk, 255–282. Ciechanowiec. [in Polish].
9. Matviienko, V. (2002). *Ukrains'ka dyplomatiia 1917–1921 rokiv na terenakh postimpers'koi Rosii.* Kyiv: Kyivs'kyi un-t. [in Ukrainian].
10. Matviienko, V. (2008). Na shliakhu rozbudovy dyplomatychnoi sluzhby: pershi vidomstva zakordonnykh sprav Ukrainy. *Ukrayina dyplomatychna: nauk. shchorichnyk*, 9, 160–170. [in Ukrainian].
11. Matiash, Iryna. (2017). Vnesok bilorusa Ivana Kraskov'skoho u formuvannia ukrains'koi dyplomatii (1918–1921 rr.). *Ukraina – Yeuropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats'. Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 19, 314–329. [in Ukrainian].
12. Matiash, Iryna. (2017). «Tse ne roman, ale istorychni dokument, yakyi, mozhe, dopomozhe nashym nashchadkam zrozumity tsiu dobu velykykh zmin» (Zi spohadiv Liudmyly Kraskov'skoi pro bat'ka). *Ukrains'kyi istorychni zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4 (535), 177–198. [in Ukrainian].
13. Pavlyshyn, O. (2013). Z dokumentiv dyplomatii Ukrains'koi Narodnoi Respubliky 1920–1921 rr.: Dohovir mizh UNR i Kubans'kym Kraiem ta ideia Soiuzu Prychornomors'kykh Derzhav. *Problemy vyvchennia istorii Ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv.* (9), 393–395. [in Ukrainian].

14. Polovyi, R. (n.d.). Mykola Riabovol – velykyi ukrains'ko-kubans'kyi politychnyi diiach. Kubans'ka Ukraina. Retrieved from: <http://ukrlife.org/main/kubann/riabovol.html>. [in Ukrainian].
15. Syniuk, B. (2007). Gruzyns'ko-ukrains'ki dyplomatychni, ekonomichni i hromads'ki zviazky na pochatku XX st. Zb. m-liv naukovo-praktychnoi konferentsii: *Dyplomatychni, hromads'ki ta ekonomichni vidnosyny mizh Ukrain's'koiu Narodnoiu Respublikoiu ta Gruzyns'koiu Demokratychnoiu Respublikoiu u 1917–1922 rr.* (pp.44–60.). Tbilisi. [in Ukrainian].
16. Tagyrzade, Adalet, Karamash, Sergej (2014). Novye dokumentalnye svedenija o V.N.Kuzhime (1884–1958). *Tsyvilizatsija*, 8, 140–150. [in Russian].
17. Trus, M. (2013). Z arkhivau Lyudmily Kraskouskaj; Z gistoryi rodu Kraskouskikh. *Zapisy Belarussian Instityte of Arts and Sciences*, 36, 130. [in Belorussian].
18. Zubko, O., Trus, M. (2008). Bilorus'kyi slid v ukrains'kii dyplomatii: (kryz' pryizmu zhyttia Ivana Kraskov's'koho). *Kyivs'ka starovyna*, 4, 92–101. [in Ukrainian].

IRYNA MATIASH

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), matio@ukr.net

ACTIVITY OF THE EXTRAORDINARY DIPLOMATIC MISSION OF UPR IN CAUCASUS (1919–1921)

The article describes the main approaches and activity problems of the Extraordinary diplomatic mission of the Ukrainian People's Republic in the Caucasus from the time of its foundation in January 1919 to resignation of I.Kraskov's'kyi and the termination of the existence of the diplomatic mission in April 1921. The aim of the research was to clarify purposes and functions of the Ukrainian diplomatic mission in the conditions of the displacement of the Government of the UPR from the state territory by the Bolsheviks; the catastrophic financial situation of the foreign policy department that forced the systematic reduction of the financing and cut down the staff of the diplomatic institutions; lack of reliable support by the foreign states of the struggle of independent Ukraine against Russian Bolshevism and the official recognition of the state in the world. The track records of the Ukrainian and Foreign historiography were taken into consideration in the article. The originality of the research is ensured by the use of little-known archival information from the Central State Historical Archive of Georgia, the Division of Rare Books and Manuscripts of the Yakub Kolas Central Library of the National Academy of Sciences of Belarus, and the Central State Archive of Public Associations of Ukraine. It was investigated that I.Kraskov's'kyi managed to prepare projects of interstate agreements (in particular, between the UPR and the Kuban Republic) and to discuss them; ensure the registration of Ukrainians in the area of their powers and systematically popularize the Ukrainian idea, involve a wide range of politicians in discussing the idea of establishing the Black Sea – the Baltic Union, and establish an institute of honorary consuls. The intention of the Ukrainian community in the Crimea to resist Russification and I.Kraskov's'kyi's role in providing consular protection for the Crimean Ukrainians are highlighted. It was proved that the diplomatic mission during its existence had become the center of Ukrainianity in the Caucasus, Kuban and Crimea. The Ukrainian diplomat representatives who worked in the Caucasus were characterized.

Keywords: extraordinary diplomatic mission of the UPR in the Caucasus, Crimea, Kraskov's'kyi, Lisniak, Kulyns'kyi, Black Sea –Baltic Union.

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ АСПЕКТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КРЕМЛЯ У КРИМСЬКІЙ АСРР (1921–1928 рр.)

Розглядається кримськотатарська складова в національній політиці радянської влади у Кримській АСРР років непу. У науковий обіг уперше вводяться документальні матеріали Державного архіву Автономної Республіки Крим, які встановлюють, чому політика коренізації на півострові набула форм татаризації, а також чому реальна татаризація різко зупинилася в 1928 р. Розглядається ряд питань, присвячених освітнім проблемам у середовищі кримськотатарського населення, упровадженню нового алфавіту тощо. Простежено, яким чином репресії щодо кримськотатарського керівництва Кримської АСРР відбулися на згортанні процесу татаризації.

Ключові слова: Крим, Миллі Фірка, татаризація, «справа Велі Ібраїмова», репресії проти кримських татар.

У 1920-х рр. в УСРР активно проводилася політика українізації, з'явився істотний прошарок нової національної інтелігенції. На Кримському півострові теж спостерігалось значне культурне піднесення у середовищі місцевого кримськотатарського населення.

В історіографії часів СРСР історія кримських татар або взагалі не вивчалася, або подавалася у спотвореному вигляді. Національно-визвольний рух їх у працях радянських істориків однозначно визначався як «буржуазно-націоналістичний», а отже «контрреволюційний». Можна назвати лише двох авторів, чії праці цілком присвячено кримськотатарській проблемі – А.Бочагова¹ та Т.Бояджиева². Зрозуміло, що вони висвітлювали події у спотвореному вигляді.

Ситуація змінилася в роки «перебудови». Після зняття заборони на використання раніше засекречених матеріалів з'явилася можливість по-новому висвітлювати процеси, що відбувалися на території півострова в першій половині XX ст., у тому числі щодо національної політики Кремля. Історики ввели в науковий обіг велику кількість джерел, присвячених різним питанням кримськотатарської історії. У центрі дискусій опинилася проблема коренізації, здійснюваної ЦК РКП(б) у масштабах усєї країни. У Криму вона набула форми татаризації. Зупинимось на найбільш визначних працях.

¹ Бочагов А.К. Милли-Фирка: Национальная контрреволюция в Крыму: Очерк. – Симферополь, 1930. – 117 с.

² Бояджиев Т. Крымско-татарская молодёжь в революции: Краткий очерк из истории национально-буржуазного и коммунистического движения среди татарской молодёжи Крыма. – Симферополь, 1930. – 112 с.

Цій тематиці було присвячено студії Д.Урсу³, В.Возрїна⁴, братів О. та В. Зарубїних⁵, М.Губогло, С.Червоної⁶, Р.Хаялі⁷.

На початку 1920-х рр. у Криму діяв організований антибільшовицький рух. Повстання, що їх уряд характеризував як «політичний бандитизм», стали відповіддю населення на дії більшовиків. Проте війна не могла тривати нескінченно. Політична й господарська анархія перешкодили успішній посівній кампанії 1921 р., що стало однією з причин важкого голоду. Радянському урядові довелося подбати про налагодження нормального економічного життя на півострові. Це поставило перед більшовиками, влада яких трималася силою й терором, питання про пошук політичних союзників, розширення соціальної бази режиму. Переорієнтація внутрішньої політики визначалася рішеннями X з'їзду РКП(б) (8–16 березня 1921 р.). В їх основу було покладено реорганізацію стосунків центру з периферією. Заходи з національного питання визначали собою програму угоди режиму з елітами «окраїн» колишньої імперії.

Можливість побудови багатонаціональної держави як сукупності формально незалежних національних республік, об'єднаних із федеративною Росією, так само, як створення в Російській Федерації автономних республік із певними правами, забезпечувалася подвійною структурою радянської влади. У супереч назві ця влада будувалася як симбіоз двох взаємопереплених вертикалей – компартійної і радянської. Перша здійснювала диктатуру, не втручаючись безпосередньо у справи поточного управління. Друга вертикаль виконувала управлінські функції, перебуваючи у залежності від партійних комітетів, утворених у кожній ланці адміністративно-територіального поділу. Партійні й радянські органи являли собою одну політичну силу, оскільки всі ключові посади у владній вертикалі могли обіймати тільки члени партії. Сама ж партія будувалася на засадах «демократичного централізму», унаслідок чого диктаторські функції зосереджувалися в рамках її керівництва – ЦК і виділеного з його складу політичного бюро, яке мало ті самі функції, що й Центральний комітет, але працювало на постійній основі. Радянські органи влади формально створювалися на виборах, але виборці змушені були обирати тільки ті кандидатури, котрі визначалися в партійних комітетах.

³ Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941). – Симферополь, 1999. – 144 с.

⁴ Возрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – Москва, 1992. – 446 с.; *Его же*. Этноконфликтная ситуация в довоенном Крыму (история, специфика, последствия) // *Голос Крыма*. – 1996. – №42. – 1 ноября; №43. – 6 ноября; №44. – 15 ноября.

⁵ Зарубин А.Г. Основные проблемы советского периода истории Крыма (1917–1941) // *Ватан (Родина)* (Симферополь). – 1992. – №3. – С.9–22; Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей: Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 2008. – 726 с.; Зарубин В.Г. Из истории государственности Крыма в годы революции и гражданской войны // *Бахчисарайский историко-археологический сборник*. – Вып.1. – Симферополь, 1997. – С.435–444.

⁶ Губогло М., Червоная С. Крымско-татарское национальное движение: В 4 т. – Москва, 1992.

⁷ Хаяли Р.И. Крымскотатарский народ в составе населения Крымской АССР (1921–1939 гг.) // *Культура народов Причерноморья*. – 2005. – №65. – С.91–96; Хаяли Р.И. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX в. – Симферополь, 2008. – 512 с.

Отже насправді форма державного устрою в умовах суворого контролю з боку більшовицької диктатури перетворювалася на цілковиту фікцію. За розподілом державних функцій центральний уряд у Москві мав перевагу над урядами «незалежних» республік, не кажучи вже про уряди автономій, як це було у Криму.

Політичний компроміс навіть на таких засадах створював ілюзію «рівноправного діалогу» національних еліт із більшовиками й надавав обом таборам, котрі були однаково виснажені громадянською війною та голодом, потрібну відстрочку для перегрупування сил. Такою «відстрочкою», власне, і стала впроваджувана на національних територіях колишньої імперії політика коренізації. У межах Кримської автономії вона набула форми татаризації.

На півострові мешкало строкате за етнічним складом населення, і кримські татари не становили більшості. На їх частку припадала лише чверть населення, тоді як росіяни й українці мали близько половини. Ані з огляду на кількість кримських татар, ані з огляду на історію, здавалося, не існувало аргументів на користь того, щоб коренізація відбувалася у вигляді татаризації. Виникає логічне запитання: що підштовхнуло більшовиків на таке вирішення національного питання?

Саме кримські татари входили до числа тих народів колишньої Російської імперії, котрі на час революції мали досить розвинену й поширену в масах національну ідею, що орієнтувалася на утворення як культурної, так і політичної територіальної автономії. Кримські татари вступили в революцію, маючи національно свідому еліту, котра претендувала на роль виразника й захисника інтересів свого народу. Ця еліта, незважаючи на відносну молодість, мала досвід політичної діяльності ще з передреволюційного десятиріччя. У роки громадянської війни вона навіть здобула практичний досвід влади у Криму. Від липня 1917 р. вона мала власну політичну силу – Міллі Фірка (Національна партія). Провідні кримськотатарські політики та культурні діячі на той час не емігрували, а залишалися на півострові й наважилися на співпрацю з більшовиками. У цьому їм допомагало те, що впродовж 1919–1920 рр. відбувалося співробітництво більшовиків із лівим крилом Міллі Фірка під проводом Вели Ібраїмова. Серед кримських татар були й комуністи, зокрема Ісмаїл Фірдевс, один із провідних представників націонал-комунізму.

Окрім вузькотактичних міркувань на користь союзу з кримськими татарами така співпраця мала для більшовиків і ширшу перспективу – як поштовх до розгортання «світової революції». Крим уважався, за В.Леніним, смолоскипом, що виблискував світлом пролетарської революції на Схід. Ці слова повторювалися партійними керівниками нижчих рангів. Зокрема на I Всекримському з'їзді рад у 1921 р. прибулий із Москви представник наркомнацу Б.Монатов зазначив: «Наша Кримська республіка є вікном, крізь яке на радянську Росію дивляться багато народностей Близького Сходу та півдня Європи, а також півночі Африки. Він (Крим – Т.Б.) є показовим прикладом для наших друзів і ворогів, котрі чекають, яку політику ми будемо проводити отут, у Криму»⁸.

⁸ Див.: Брошеван Ф., Форманчук А. Крымская республика: год 1921-й. – Симферополь, 1992. – С.24.

Кримські татари у планах «світової революції» виглядали особливо бажаним союзником через зацікавленість більшовиків національною революцією в Туреччині під проводом Мустафи Кемалю (Ататюрка). Про Туреччину й навіть Балкани як ареал впливу Криму у квітні 1921 р. писала газета «Красный Крым»: «Кримські татари не являють собою ізольованої від східних татар групи. Вони близько пов'язані з Туреччиною й Балканами родинними зв'язками. Ми повинні розглядати Крим як вікно в Туреччину й на Близький Схід, яке ми зможемо використовувати з метою ближчого зв'язку з революційним рухом на Сході»⁹.

Радянська Росія й кемалістська Туреччина з 1919 р. налагоджували зв'язки, прагнучи вийти з міжнародної ізоляції. 31 березня 1919 р. при Кримському обласному комітеті РКП(б), який тоді розміщувався в Мелітополі, було створено Мусульманське бюро з метою «радянлізувати кримських татар, а через них – і країни Сходу»¹⁰.

Тактика більшовиків як антизахідного й антимонархічного руху була авторитетним взірцем для депутатів Великих народних зборів Туреччини, котрі утворювали в парламенті фракцію «східняків». Мустафа Кемаль із тактичних розрахунків на подальші відносини з більшовиками навіть дозволив у жовтні 1920 р. створити Комуністичну партію Туреччини. Зі свого боку, 16 березня 1921 р. турецька делегація підписала в Москві радянсько-турецьку угоду про дружбу.

Отже залучення кримських татар на свій бік було важливою запорукою союзних стосунків із республіканською Туреччиною. Це відіграло істотну роль у тому, що коренізація у Криму набула форми татаризації, незважаючи на те, що, як уже йшлося, татари на півострові перебували в меншості. Щоправда, залежність ставлення більшовиків до кримських татар від стосунків радянської Росії з Туреччиною мала й негативний бік у разі їх охолодження (що не змусило себе довго чекати...).

Іншою причиною такого спрямування національної політики було те, що після знищення білогвардійського режиму П.Врангеля на півострові не існувало управлінських структур. Більшовицька партія нараховувала тут лічені десятки осіб, переважно недавніх меншовиків та есерів¹¹. Вона не мала авторитету серед місцевого населення. Обласний комітет РКП(б), який став на чолі влади у Криму, прибув на півострів із Мелітополя разом із частинами Червоної армії. Основна маса більшовиків з'явилась у складі армійських частин, а тому місцевої специфіки не розуміла¹². Власне, в особі кримських татар та їх організації Міллі Фірка, яка об'єднувала близько 10 тис. членів, більшовики мали єдиного потенційного політичного союзника. До того

⁹ Красный Крым. – 1921. – 28 апреля.

¹⁰ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.918. – Арк.7.

¹¹ Семин А., Горчаков А. Борьба большевистских организаций за упрочение советской власти в Крыму (ноябрь 1920 – декабрь 1921) // Борьба большевиков за власть Советов в Крыму: Сборник статей. – Симферополь, 1958. – С.267.

¹² Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 гг.). – Симферополь, 2003. – С.9–11.

ж більшовикам потрібно було рахуватися з кримськотатарським рухом «зелених».

Міллі Фірка теж вітала ідею компромісу. 25 листопада 1920 р. семеро її лідерів на чолі з Д.Хаттатовим звернулися до Кримревкому з поданням про легалізацію. Кримськотатарські націоналісти домагалися дозволу на відновлення релігійного життя та культурно-освітню діяльність. Проте в той час Кримревком ще не бажав ділитися владою. Лише окремим членам Міллі Фірка дозволили вступити до лав більшовицької партії¹³. Однак через кілька місяців ставлення більшовиків до кримських татар змінилося. Саме вони виступили в очах більшовиків потенційним союзником, інструментом радянської політики на півострові.

Першим кроком у цьому напрямі стало проголошення в межах Кримського півострова автономної республіки із найширшим залученням татар до державного управління. На першому з'їзді рад Кримської АСРР, який проходив у листопаді 1921 р., було прийнято рішення про функціонування двох державних мов в органах влади півострова – російської та кримськотатарської. 10 лютого 1922 р. з'явився декрет ЦВК і РНК Кримської АСРР про коренізацію органів влади й управління. Терміна «коренізація» ще не існувало і його назвали «декретом про татаризацію».

ХІІ з'їзд РКП(б) у 1923 р. офіційно проголосив необхідність проведення в національних республіках політики коренізації, тобто забезпечення в них пріоритету національних мов, широкого використання їх у діловодстві радянських установ, пресі, культурно-просвітницьких установах, першочергового висування на керівні посади осіб корінної національності, які вільно володіли рідною мовою¹⁴. Коренізація розглядалася як ефективний засіб для «перетягування» населення національних регіонів на бік радянської влади.

Кримський обком РКП(б) створив у своєму складі Татарське бюро, на яке поклав роботу з проведення національно-державної політики. Воно складалося з 23-х представників татарського народу, з яких лише 14 були членами більшовицької партії. Основними напрямками діяльності Татбюро стала татаризація влади, піднесення економічного та культурного рівня кримськотатарського народу, переведення діловодства на татарську мову. Завдяки його зусиллям було створено систему народної освіти, котра включала татарські секції в наркоматі освіти та в районних відділах освіти, велику мережу шкіл для татарських дітей.

Важливим ускладненням у роботі Татбюро була внутріпартійна боротьба, яка розколювала його за ознакою кримських та казанських татар, а також за ознакою «правих» (прибічників територіальної автономії) й «лівих» (прибічників національно-культурної автономії).

Процес вирішення у Криму національного питання починався не стільки як національний, скільки як соціальний, економічний і культурний. У земельному питанні більшовики допустили стратегічну помилку, коли маетки

¹³ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей... – С.679.

¹⁴ Двенадцатый съезд РКП(б): Стенографический отчёт. – Москва, 1968. – С.691–697.

поміщиків було передано радгоспам, ефективність яких виявилася мізерною. Це рішення призвело до того, що селянство відштовхнулося від нової влади. Невдовзі помилку виправили.

У радянські часи в історіографії сформувалася думка щодо цілком позитивної діяльності Кримревкому. Проте насправді як надзвичайний орган влади він наробив на півострові стільки бід, що їх не вдалося виправити за всі наступні роки існування Кримської АСРР. Першу реальну оцінку його праці зробила повноважна комісія, надіслана з Москви влітку 1921 р. для «виявлення дійсного стану справ». Комісія доповіла, що Кримревком застосовував червоний терор, одним із наслідків якого стало економічне виснаження краю. У регіоні майже повністю були відсутні радянські працівники, зв'язані з місцевим населенням. Підкреслювалося, що Кримревком проводив «короткозору» національну політику, яка відштовхнула татарський народ від «радянського будівництва»¹⁵. Даючи оцінку діяльності відділу управління Кримревкому, який здійснював керівництво адміністративними органами, комісія констатувала його жалюгідне й безсиле існування, відірваність від повітів, відсутність роботи¹⁶.

І Всекримський з'їзд рад у листопаді 1921 р. передав владу від Кримревкому до рад. Прийнята на ньому Конституція Кримської АСРР затверджувала право на вільний розвиток усіх національностей півострова і скасовувала національні й національно-релігійні привілеї та заборони. Проголошувалася необхідність створення умов, сприятливих для культурно-економічного розвитку всіх національностей, поширення співробітництва між ними. Державними мовами новоствореної республіки визначалися російська й татарська¹⁷.

З'їзд проголосив курс на «пріоритетне вирішення татарського питання в усіх сферах життя» новоствореної республіки. Було прийнято рішення про необхідність застосування татарської мови в державних установах, про підготовку відповідальних працівників із числа татар та про включення їх в управління республікою.

Напрямки татаризації органів влади й управління фіксувала нормативна база. У виданих декретах і постановах значна увага приділялася розширенню сфери застосування кримськотатарської мови в державному будівництві. Так, у грудні 1921 р. РНК та ЦВК Кримської АСРР видали постанову «Про татаризацію радянських державних апаратів і про застосування татарської мови в установах республіки». У цьому документі зазначалась необхідність «створення ряду органів для реалізації національної політики у зв'язку із заснуванням у листопаді 1921 р. Кримської республіки». Серед них передбачалося сформувати при КримЦВК постійну комісію з татаризації радянських апаратів. При Кримраднаркомі засновувалася центральна колегія перекладачів. На місцях при окрвиконкомах запроваджувалися посади перекладачів «усякого роду документальних паперів»¹⁸.

¹⁵ ДААРК. – Ф.Р.1247. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.2.

¹⁶ Там само. – Арк.10.

¹⁷ Там само. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.136.

¹⁸ Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.18.

10 лютого 1922 р. з'явився наказ за підписами голови КримЦВК Ю.Гавена й голови РНК С.Саїд-Галієва «Про татаризацію радянських державних апаратів та про застосування татарської мови в установах республіки». Діловодство мало бути переведеним на татарську мову. Постійна комісія з татаризації радянського апарату при КримЦВК складалася з Ю.Гавена (голова), І.Фірдевса, С.Меметова, Б.Чабан-Заде та О.Дерен-Айерли¹⁹. Проте, незважаючи на офіційно проголошений перехід діловодства республіки на татарську мову, суворо заборонялося «у зв'язку з неможливістю встановлення контролю» використання її в телефонних переговорах²⁰.

Після виходу у світ цього наказу при обкомі партії було створено підвідділ з роботи серед національних меншин. Незабаром його перетворили на Татарський сектор на правах самостійного відділу. У Кримському відділі народної освіти було засновано спеціальну колегію з роботи серед татар і створено секції з роботи серед інших національних меншин.

24 квітня 1922 р. за присутності Ю.Гавена, І.Фірдевса, О.Дерен-Айерли, Б.Чабан-Заде та А.Озенбашли відбулося засідання комісії з татаризації, на якому розглядалися чергові завдання. Після тривалої дискусії ухвалили ряд рішень:

- розвивати роботу колегії у двох напрямках: а) у бік створення відомчої літератури; б) у бік прийняття та надання різних державних документів і заяв татарською мовою;

- співробітники центральної колегії з перекладів переводилися в розряд відповідальних працівників;

- пропонувалося Кримеконар²¹ через КримЦВК надати невеликий фонд – грошовий або натуральний у розпорядження нарком'юсту для друку татарською мовою збірки декретів Центра та КримЦВК і КримРНК;

- доручалося Ю.Гавену та І.Фірдевсу скласти список книг, які потребують негайного перекладу на татарську мову²².

Усі національності, які мешкали на півострові, залучалися до роботи в радянському, господарському й культурному будівництві. Так, у складі сільських рад у 1922 р. із загальної кількості 1485 депутатів налічувалося 535 татар (36%), тоді як росіян – 519 (35%), а всіх інших – 431 (29%). У складі 135 членів окружних виконавчих комітетів було 34 татарина (25,2%), 86 росіян та українців (63,7%), а 15 осіб належало до інших національностей (11,1%)²³.

Створювалися школи з навчанням рідною мовою, організовувалися національні клуби, бібліотеки, друкувалися газети. Найбільша увага приділялася культурно-просвітницькій роботі серед кримських татар. У 1922 р. було відкрито 343 школи першого ступеня та 12 шкіл другого ступеня, де навчання проводилося татарською мовою. Створювалися татарські технікуми (педагогічний, медичний, сільськогосподарський, мистецько-промисловий та ін.). Татарську молодь посиляли навчатися на робфаки й у виші.

¹⁹ Там само. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.1–2.

²⁰ Там само. – Арк.2.

²¹ Кримеконар (Кримська економічна нарада; рос. «Крымское экономическое совещание») – орган при республіканському уряді для керівництва народногосподарською діяльністю.

²² ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.1–1 зв.

²³ Очерки по истории Крыма. – Ч.III. – Симферополь, 1964. – С.39.

Асигнування на культурну роботу для татарського населення були пропорційно більшими, ніж для інших національностей. Для районних і республіканських радянських органів установлювався обов'язковий мінімум співробітників-татар.

На початку 1920-х рр. на півострові з'явилися татарськомовні газети «Новий світ» («Яні Дун'я») та «Юна сила» («Яш қуввет»)²⁴. 10 серпня 1923 р. на засіданні президії Кримського обкому РКП(б) було ухвалено рішення використовувати кошти, які приносило відкрите урядом Кримської АСРР казино, для потреб політпросвіти та для випуску газет, котрі видавалися російською й татарською мовами²⁵.

Ефект від залучення кримських татар до влади проявився вже у процесі примирення із рухом «зелених». Для наркома робітничо-селянської інспекції В.Ібраїмова кримськотатарські селяни, котрі однаково страждали як від ревізій білих, так й від продрозверстки більшовиків, не були «політичними бандитами». Він легко спілкувався з мешканцями півострова, а тому зміг організувати переговори із «зеленими» й успішно провести амністію.

Однак коренізація на півострові майже до кінця 1923 р. не набувала такого поширення, на яке сподівався уряд. Це пов'язувалося передусім із голодом. Після подолання його наслідків коренізація почала впроваджуватися більш інтенсивно.

У процесі коренізації планувалася не лише татаризація вищих органів влади та управління, але й системи місцевих рад. Питання коренізації районних органів влади та управління обговорювалося на нараді відповідальних татарських працівників у Сімферополі 28–29 червня 1923 р. Одним із доповідачів був голова Раднаркому Кримської АСРР С.Саїд-Галієв. У резолюції наради зазначалося, що треба довести до кінця розпочату татаризацію первинних радянських апаратів – сільрад і райвиконкомів у районах із переважним татарським населенням. Ішлося про те, щоб в усіх установах, пов'язаних із татарським населенням, був татарський працівник або, принаймні, один перекладач. Уважалося необхідним знання татарської мови російськими працівниками, котрі проводили роботу в районах із переважним татарським населенням²⁶.

Керівництво республіки прагнуло здійснити коренізацію місцевих рад, щоб зробити їх провідником партійних рішень у різних сферах життя. У звіті ЦВК і РНК Кримської АСРР зазначалося: «Останні перевибори рад проводилися вже під кутом зору розширення й поглиблення татаризації. Унаслідок цього у новому складі сільрад число членів-татар зросло приблизно на третину порівняно з колишнім складом (у 1922 р. – 610, у 1923 р. – 831 татарин)»²⁷.

²⁴ *Надинский П.Н.* Борьба крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.) // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. – Симферополь, 1958. – С.153.

²⁵ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.229. – Арк.119.

²⁶ Там само. – Спр.287. – Арк.25.

²⁷ Отчёты КрымЦИКа, Совнаркома, наркоматов и госучреждений III Всекрымскому съезду Советов. – Симферополь, 1923. – С.44.

ЦВК і Раднарком Кримської АСРР рішенням від 23 серпня 1923 р. констатували: «Органи влади в районах з переважно татарським населенням стають під керівництво татарських працівників, татарська мова запроваджується як обов'язкова ділова мова радорганів цих районів [...], застосування двох мов – це єдино правильний шлях для здійснення принципів татаризації»²⁸.

Згідно з Конституцією Кримської АСРР, ухваленою 11 листопада 1921 р., вищим органом влади на території республіки був Всекрымський з'їзд рад, який мав відбуватися кожні два роки²⁹. Ці з'їзди повинні були визначати напрями розвитку республіки. Одним із першочергових завдань визначалося вирішення національного питання. Саме цій проблемі було присвячено III Всекрымський з'їзд рад (10–14 грудня 1923 р.), котрий накреслив основні стратегічні напрями татаризації Криму.

У доповіді на з'їзді голова КримЦВК Ю.Гавен торкнувся того, що було зроблено за час, який минув із 1921 р.: висунання найбільш «свідомих» представників татарського народу в радянський управлінський апарат усіх рівнів; залучення татарського населення у промислове будівництво; запровадження татарської мови як державної в п'яти районах, де татарське населення переважало; татаризація сільських рад (на 1923 р. обрано з 2495 депутатів 915 татар, тобто 36%); поширення татаризації районних з'їздів рад; збільшення кількості татарських шкіл (незважаючи на голод, у 1922 р. працювало 307 татарських шкіл, а в 1923 р. їх кількість зросла до 329, що становило 42% шкіл, наявних в автономії); підвищення кваліфікації та перепідготовка вчителів – вихідців із татарського населення; поліпшення матеріально-технічної бази шкіл, спеціальних і вищих навчальних закладів, збереження в них квот для представників татарського населення (30–35% від загальної кількості)³⁰.

При обговоренні доповіді висловлювалися різні думки. Так, делегат Акчокракли вказав, що татаризація полягає не тільки в переведенні діловодства на татарську мову – на порядок денний треба ставити питання про входження татар до органів управління. А.Озенбашли заявив, що переведення діловодства на татарську мову й навіть уведення до радянського апарату татарських представників радикально питання не вирішить. Він запропонував оголосити культуру татарського народу державною з усіма наслідками, що з цього випливали. С.Саїд-Галієв підкреслив, що від жебрака з торбою важко вимагати культури, а тому першочерговим завданням повинне бути економічне відродження татарської нації, ліквідація економічної нерівності³¹. У резолюції з'їзду з вирішення національного (передусім татарського) питання пропонувалося втілити наступний комплекс політичних, соціально-економічних та культурно-просвітницьких заходів:

«У галузі політичній доручити КримЦВК автономії: – посилити роботу Комісії з татаризації шляхом організації при ній науково-технічної секції;

²⁸ Там же.

²⁹ Бюллетень №4 Первого Всекрымского съезда Советов. – Симферополь, 1921. – С.29.

³⁰ ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.31.

³¹ Там само. – Арк.33.

- неухильно втілювати у життя декрет від 28 липня 1923 р. про запровадження татарської мови в районах з переважно татарським населенням;
  - під час конструювання президії КримЦВК неухильно проводити принцип татаризації;
  - особливу увагу звернути на поширення офіційного органу – урядової газети «Новий світ» у татарському селі, зробити газету щоденною.
- У галузі соціально-економічній та культурно-просвітницькій:
- доручити КримЦВК видати постанову про утримання татарських учителів за рахунок місцевих бюджетів;
  - ужити заходів до повного забезпечення татарських національних шкіл підручниками, навчальними посібниками та матеріальними засобами;
  - уважати доцільним існування та подальший розвиток Східного відділення при педагогічному факультеті Кримського університету, запровадити вивчення татарської мови на педагогічному факультеті як обов'язкового предмета;
  - звернути серйозну увагу КримЦВК на розвиток вищих і середніх сільськогосподарських шкіл як загальноагрономічного характеру, так і особливо спеціальних культур із переважанням серед тих, хто навчається, вихідців із татарських сіл, в яких відсутні спеціалісти;
  - посилити татарський елемент у технікумах і школах фабрично-заводської освіти, звернувши особливу увагу на Бахчисарайський художньо-промисловий технікум як основне джерело відродження татарських національних ремесел – ткацького, чадрового, сап'янового та ін.;
  - погодитися з відкриттям першого у Криму татарського театру³².

III Всекримський з'їзд рад затвердив новий склад Президії КримЦВК, в якій збільшувалася кількість кримських татар. Тепер орган влади на 57% складався з представників кримськотатарського народу; 54% народних комісарів були кримськими татарами³³.

Упродовж часу, що розглядається, у політиці коренізації чітко виділяються два періоди: 1921–1924 і 1925–1928 рр. Більш детально розглянемо перший період татаризації. Його особливостями стали:

- боротьба із «зеленим» рухом, успіх в якій досягався проведенням комплексу заходів: оголошення амністії, створення частин особливого призначення (рос. «ЧОН»; у тому числі з татарського населення), проведення переговорів із ватажками загонів щодо здачі зброї (особливу роль у цьому відіграв майбутній голова КримЦВК В.Ібраїмов), бойові операції;

- боротьба з релігією та церковними установами, представленими на півострові, передусім православ'ям і мусульманством (із 196 православних храмів ліквідовано 50, тобто майже 25%, а з 576 мечетей – 28, або 4,8%)³⁴;

³² Там само. – Арк.35–36.

³³ Там само. – Арк.130.

³⁴ Народное хозяйство Крыма за 1927/1928 год: Конъюнктурный обзор. – Симферополь, 1929. – С.17.

– відмова більшовиків від співробітництва з іншими політичними силами, які діяли раніше на півострові, передусім із Міллі Фірка, котра визнала радянську Росію другом і союзником мусульман, проголосивши свою незгоду з більшовицькою партією не у принципах, а лише у часі й засобах переходу від капіталістичного ладу до колективістського³⁵;

– забезпечення підтримки радам із боку населення районів, де переважало кримськотатарське населення (під час проведення чергових виборів у Судацькому районі в них узяли участь лише 52%, у Бахчисарайському – 28% мешканців, котрі мали виборче право)³⁶;

– відкриття 348 татарських національних шкіл I ступеня (або 43,7% від їх загальної чисельності), 12 татарських національних шкіл II ступеня (23%). Майже всі вони фінансувалися з держбюджету, у той час як інші були на місцевому бюджеті або на самофінансуванні³⁷.

Наступним кроком на шляху національно-державного будівництва на півострові стала реалізація конституційного положення щодо запровадження татарської мови як державної. 10 лютого 1922 р. світ побачив декрет КримЦВК та Раднаркому про створення постійної комісії з татаризації у складі 5 осіб (на чолі з головою КримЦВК) та комісії у справі перекладу текстів із татарської мови на російську й навпаки. 28 квітня 1924 р. вийшла ще одна постанова КримЦВК та Раднаркому, згідно з якою ставали обов'язковими такі заходи:

– народним комісаріатам і центральним управлінням мати у штаті особу, котра володіла б татарською мовою;

– у сільських радах та п'яти районних виконавчих комітетах (Бахчисарайський, Карасубазарський, Алуштинський, Ялтинський, Судацький), де переважало татарське населення, упроваджувати діловодство татарською мовою;

– народному комісаріату освіти вирішити питання про запровадження у школах II ступеня обов'язкового викладання татарської мови;

– народному комісаріату юстиції – розробити інструкцію щодо здійснення цієї постанови.

Для реалізації визначених завдань проводився такий комплекс заходів:

– організація з 1925 р. довготермінових курсів із підготовки кадрів татарських працівників при оргвідділі КримЦВК для голів і секретарів сільських рад і татарських юридичних курсів при нарком'юсті, що забезпечило на травень 1926 р. наявність 22 кваліфікованих фахівців³⁸;

– організація короткотермінових курсів при наркомфіні, Кримському відділенні залізничного транспорту, обласній конторі наркомзв'язку для навчання працівників-росіян татарській мові³⁹;

– організація у судових органах 13 осередків нарсуду, двох осередків нарслідства, двох осередків судвиконання татарською мовою. Узагалі

³⁵ ДААРК. – Ф.-П.1. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.1.

³⁶ Там само. – Ф.Р.460. – Оп.3. – Спр.10. – Арк.69.

³⁷ Там само. – Арк.71.

³⁸ Там само. – Оп.2. – Спр.26. – Арк.79.

³⁹ Там само. – Арк.79.

в органах юстиції на той час працювали 63 татарина (13% від загальної чисельності)⁴⁰.

Ще однією проблемою для Криму став розвиток соціально-культурної сфери для нацменшин. Важливість цієї проблеми пояснювалася відсутністю необхідної кількості кваліфікованих національних кадрів. Незважаючи на це, тільки татарську національність забезпечували педагогічний, художньо-промисловий, фельдшерсько-акушерський, сільськогосподарський технікуми, а також технікум південних спецкультур⁴¹. Попри фінансові ускладнення, на півострові було створено 164 татарських лікпункти, 67 хат-читалень, 8 татарських дитячих будинків⁴².

Наступною проблемою став адміністративно-територіальний поділ Криму з урахуванням як економічного, так і національного факторів. Восени 1921 р., з утворенням Кримської АСРР, було сформовано 7 округів і 20 районів. У жовтні 1923 р. округи ліквідовано, а число районів скорочено до 15. У 1924 р., після нового переділу, залишилося 10 районів. У ході державного будівництва було створено (окрім татарських) 3 «нацменрайони»: Біюк-Онларський (німецький), Ішунський (український) і Фрайдорфський (єврейський).

Проте всі зміни на півострові наштовхувалися на важливий чинник, котрий іноді зводив нанівець добрі наміри, які впроваджувалися у життя – політичні чвари серед кримського керівництва. У місцевій партійній організації не припинялася боротьба між працівниками, котру самі члени партії називали «склоками». Більше того, із плином часу таке поняття, як «постійні чвари» стало основним у взаємовідносинах членів Кримського обкому РКП(б) та залежних від нього структур.

Під час перебування у Криму повноважної комісії з Москви її очільник Ш.Ібрагімов користувався надзвичайною повагою як із боку кримських татар (партійних, безпартійних), так і значної частини партійних і радянських працівників інших національностей. Його авторитет був настільки високим, що багато партфункціонерів саме Ш.Ібрагімова бажали бачити на чолі новоствореної республіки. Проте в Москві ухвалили інше рішення, направивши на півострів іншу людину...

У Державному архіві Автономної Республіки Крим зберігається лист, надісланий Ш.Ібрагімовим І.Фірдевсу. Наведемо його повністю, зберігаючи орфографію автора:

«Добридень, тов. Фірдевс!

Привіт Вам та найкращі побажання. На жаль, я не можу Вам повідомити все те, що відбувалося в Москві, особисто. Із листа, який я сюди додаю, Ви побачите, що тов. Сталін мене не відпустив для роботи у Крим. Сюди приїжджає Саїд-Галієв. Я знаю, що Вам усе це не сподобається, але що ж робити, коли ЦК так бажає. Саїд-Галієв не відмовився (іхати працювати

⁴⁰ Там само. – Арк.80.

⁴¹ Там само. – Арк.92.

⁴² Там само. – Арк.90.

на півострів – Т.Б.). До нашої ганьби це відбулося саме так. Саїд-Галієв, мабуть, буде казати, що він відмовлявся, проте нічого подібного не було. Усе ж Ви його приїзду не лякайтеся. Тов. Сталін надав йому відповідні вказівки, я теж наполягав на тому, щоб він не брав сюди жодного працівника. Знайте, що Центр на моему боці. Якщо у Вас що-небудь вийде, то я Вас підтримаю. Найголовніше – Ви намагайтеся згуртувати навколо себе товаришів-татар та безпартійних міліфірківців. Відносно цього я з ними говорив. Вони стосовно Вас поступово змінять свою поведінку. Подивіться, що буде робити Саїд-Галієв. Якщо він поведе невірну лінію, намагайтеся на обласній партійній конференції його забалотувати. Адже проти нього є досить багато чого. А якщо буде працювати добре, то нехай працює. Пишіть постійно щодо всього. Буду чекати з нетерпінням. Із комуністичним привітом. Ш.Ібрагімов. 1921 року, 31 листопада»⁴³.

У цьому листі можна побачити перші паростки конфлікту, який розколов кримську партійну організацію.

Слушне запитання: чому головою Раднаркому Кримської АСРР не призначили саме Ш.Ібрагімова? Адже він під час перебування на півострові вміло розв'язав конфлікт, який упродовж 1921 р. лихоманив керівництво Кримського обкому. Є доволі просте пояснення. Саме через те, що Ш.Ібрагімов став популярною людиною у Криму, його й не призначили на керівну посаду в новоствореній республіці.

Головою Кримського ЦВК був Ю.Гавен – людина, авторитет якої серед кримських татар за час його перебування на півострові встиг скластися. У пошуках противаги популярній в очах кримчан постаті Й.Сталін опинився в нелегкому становищі. Вибір самої посади для свого ставленика проблеми не становив: портфель голови Раднаркому республіки давав не таку міцну владу, як та, що її мав очільник КримЦВК, проте все-таки достатню, щоб вносити корективи в політику місцевого керівництва. У центральному апараті Криму, на думку генсека, повинна була з'явитися «своя» людина, яка мала б можливість повідомляти центру про все, що відбувалося. Проблема полягала в тому, кого призначити на цю посаду. Простіше за все було б надіслати когось із Москви, але, згідно з традицією, що встигла закріпитися, на посаду голови Раднаркому національної республіки призначалися представники відповідної національності. Тож у Криму це мав бути татарин. Однак кримських татар, котрі слухняно виконували б будь-яку, навіть убивчу волю Москви й доносили на власних співробітників, на той час ще не було. Тому знайшли досить своєрідне рішення – надіслати татарина, але не кримського. Найкращим кандидатом на цю роль, на думку московського керівництва, став казанець С.Саїд-Галієв. За моральними рисами він здавався Й.Сталіну більш привабливою кандидатурою, аніж Ш.Ібрагімов.

Обираючи між кількома кандидатами, Й.Сталін майже завжди зупинявся на тому, на кого він мав найбільше «компромату». Лише у цьому випадку

⁴³ Там само. – Ф.П.150. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.85–86.

генсек міг розраховувати на відданість свого призначенця. Саме таким і був казанський татарин С.Саїд-Галієв.

Народився він 1894 р. в Уфі. До більшовицької партії вступив у березні 1917 р. і працював комісаром у справах національностей Казанської ради робітничих і селянських депутатів, був членом татаро-башкирського бюро Уфимського губкому. Із 1920 р. – голова Раднаркому Татарської АСРР. Перебуваючи на роботі в Казані, устиг серйозно «забруднитися». Красномовний штрих: прийшовши до влади в Казані більшовики розгромили національну організацію казанських татар Харбі Шура (до речі, дуже схожу з кримською Міллі Фірка) й захопили її грошову касу. Незабаром до тієї суми було додано велику «буржуйську контрибуцію», вилучену в мешканців міста. Після цього С.Саїд-Галієв відверто запропонував «виокремити» з усієї суми 50 тис. руб. золотом і розділити їх між керівництвом, щоб, за його словами, «поживитися дещо». А коли більш чесні більшовики обурилися проти подібного мародерства, то саме С.Саїд-Галієв організував серед невдоволених серію замахів, про що невдовзі стало відомо керівництву партії⁴⁴. Натомість у Й.Сталіна такі вчинки викликали іншу реакцію, адже він уважав, що казанський більшовик упроваджуватиме у Криму лінію поведінки, яка потрібна винятково йому. Генеральний секретар ЦК не помилявся. Розпоряджаючись на півострові, посланець центру робив усе, щоб «корінні мешканці не змогли відчутти себе господарями власної долі, а росифікаторські тенденції та вичавлення історичної пам'яті народу отримали новий імпульс, але цього разу не від місіонерів, а від поборників пролетарського інтернаціоналізму та войовничих безвірників»⁴⁵.

Із приїздом казанського татарина С.Саїд-Галієва події у Кримській АСРР почали розвиватися за своєрідним сценарієм. Коли він обійняв посаду голови Раднаркому, то почав масово викликати сюди «власних людей», переважну більшість яких становили якраз казанці. За короткий час в уряді автономії почалися сварки між кримськими й казанськими татарами.

Питанням витіснення з лав кримської партійної організації конкурентів С.Саїд-Галієв зайнявся відразу після зайняття високої владної посади. 21 січня 1922 р. малий пленум Кримського обкому РКП(б) розглянув ряд питань, присвячених відправці з півострова тих, хто програв у внутрішній боротьбі між членами кримської політичної еліти. Так, було ухвалено рішення щодо «відкомандирування за межі Криму» заступника голови Раднаркому та наркома внутрішніх справ М.Полякова, голови Ради народного господарства Єфремова – найбільш небезпечних для новопризначених голови кримського Раднаркому С.Саїд-Галієва та очільника Кримського обкому РКП(б) А.Ізраїловича, котрі ще не мали в керівництві республіки «власних людей»⁴⁶. На цьому засіданні було ухвалено й рішення, що невдовзі здобуло значення

⁴⁴ Султан-Галиев М. Статті. Выступления. Документы. – Казань, 1992. – С.426.

⁴⁵ Сагадеев А.В. М.Султан-Галиев и идеология национально-освободительного движения: Научно-аналитический обзор. – Москва, 1990. – С.70.

⁴⁶ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.1.

для подальшої кримської політики: призначити головою Севастопольського міського обкому І.Носова⁴⁷.

На найближчому широкому пленумі Кримського обкому РКП(б), що відкрився 28 липня 1922 р., розгорівся скандал, пов'язаний із «персональною справою працівника обкому тов. Пекмана». Суть її полягала в тому, що останній вирішив скласти альтернативний список тих, кого вважав доцільним включити до складу новообраної президії пленуму та контрольної комісії. Коли це виявилось, в обкомі почалися нові «склоки». Усе закінчилося рішенням про звільнення Пекмана з президії обкому (за цю пропозицію проголосували 14 із наявних на засіданні 21 особи)⁴⁸.

19 жовтня відкрився широкий пленум Кримського обкому, на якому розглядалася персональна справа працівника місцевого ДПУ О.Ротенберга (із 1921 р. очолював кримських чекістів до призначення на цю посаду в 1922 р. С.Реденса). Одночасно на засіданні взагалі було розглянуто стан справ у цьому відомстві⁴⁹. О.Ротенберга звинувачували у крадіжках, використанні працівників ДПУ й митниці для ввезення контрабандних товарів із Туреччини, які вони продавали, а гроші клали у власні кишені. О.Ротенберг, відповідаючи на поставлені звинувачення, заявив, що нічого подібного не було й він узагалі нічого про це не знає. Одночасно звинуватив голову Кримського обкому А.Ізраїловича: «Якщо відбулося розкладення працівників кримського політичного управління, то під крилом секретаря обкому»⁵⁰. Останній поставив на голосування пропозицію виключити О.Ротенберга з партії. Той подав протест і заявив, що з ним зводять «особисті порахунки». А.Ізраїлович передав право головування на засіданні С.Саїд-Галієву, а сам заявив, що О.Ротенберг «під прикриттям закордонної праці займався контрабандою, яку реалізовував на ринку». О.Ротенберг парирував, що «в партійній організації вирує склока», адже він «нічого ніколи собі не брав, усе йшло на потреби ДПУ». Далі він зазначив, що «Ізраїлович зараз каже неправду», «підставляє» його, замість того, щоб займатися тими, хто насправді краде⁵¹.

У питанні про виключення О.Ротенберга з партії думки присутніх розділилися. Головуючий С.Саїд-Галієв сказав: «Надійшли дві пропозиції: затвердити рішення обкому й виключити тов. Ротенберга з партії та ухвалити рішення, запропоноване тов. Артемовим і Горютіним та моє щодо пом'якшення вироку». Під час голосування більшість (12 проти 6) набрала перша пропозиція⁵².

Хоча на словах Кримський обком РКП(б) виказав довіру секретареві організації, А.Ізраїлович тепер викликав недовіру з боку членів обкому. Під час роботи VII кримської обласної партконференції (21–24 жовтня 1922 р.) було обрано новий склад обкому, і секретарем партійної організації став

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. – Арк.63–65 зв.

⁴⁹ Там само. – Арк.79–90.

⁵⁰ Там само. – Арк.81.

⁵¹ Там само. – Арк.81–85.

⁵² Там само. – Арк.89.

М.Уфимцев⁵³. Він народився 1889 р., а в 1906 р. вступив до лав більшовицької партії. Кримську партійну організацію очолював до травня 1924 р. У 1923 р. хворів упродовж майже півроку (з травня по листопад), і партійними справами Криму займався завідуючий оргвідділом А.Берсен.

Якщо можна говорити про те, що серед керівних членів більшовицької партії могли бути романтики, так це цілком стосується постаті М.Уфимцева. У ньому поєднувалися спроможність брати участь у різноманітних діях партії, спрямованих на укорінення на захопленій території, і відсутність навичок політичної інтриги. Багато разів, коли деякі більш агресивні в політичній боротьбі «валили» суперника, М.Уфимцев відсторонювався і не йшов на «добиття» поверженого конкурента. Більш того, він неодноразово намагався взагалі – наскільки це було в його силах – зупинити сварки у кримській політичній верхівці. Наприклад, саме під його тиском під час роботи широкого пленуму обкому 12 лютого 1923 р. було ухвалено рішення, котре вимагало від контрольної комісії «обмежити власну роботу лише справами, пов'язаними з порушенням комуністичної етики та єдності партії»⁵⁴. Коли наприкінці 1923 р. М.Уфимцев після тривалої хвороби повернувся до керма влади у Кримському обкомі, внутрішньопартійні «розклади» в уряді вже були суттєво іншими. Суперечності в кінцевому підсумку вилилися у великий скандал.

Уже говорилося про те, що С.Саїд-Галієв посадив на всі керівні посади автономії казанських татар, одночасно виштовхуючи з влади кримських татар. Це сильно обурювало місцевих працівників. Гостроти конфлікту між С.Саїд-Галієвим і кримськими татарами додало його ставлення до «засудження» М.Султан-Галієва, якого кримські татари поважали.

26 грудня 1922 р. М.Султан-Галієв виступив на Х Всеросійському з'їзді рад, де звинуватив центральне партійне керівництво у запровадженні політики нерівноправності, економічного утиску на народи, які не до вподоби центру, у поділі керівників на «пасинків і справжніх синів»⁵⁵. Виступ не залишився без уваги: 4 травня 1923 р. за особистим розпорядженням Й.Сталіна М.Султан-Галієва заарештували й виключили з партії. Ще через місяць на IV нараді ЦК РКП(б) із відповідальними працівниками національних республік та областей обговорювалася «султангалієвщина». В.Куйбишев зачитав доповідь ЦКК РКП(б) «Про антипартійну, антирадянську діяльність М.Султан-Галієва». Незважаючи на те, що попереднє слідство не виявило жодного факту, який би підтверджував звинувачення, його таки звинуватили в «контрреволюційній діяльності», намаганнях нібито встановити зв'язки з «туркестанським басмачеським центром», а також закидали пантюрізм.

Серед тих, хто підтримав Й.Сталіна в його намаганні засудити М.Султан-Галієва, були Ш.Ібрагімов та С.Саїд-Галієв. Натомість на захист опального діяча виступили багато керівників національних більшовицьких організацій (А.Ікрамов, Т.Рискулов, Х.Раковський, М.Скрипник, М.Єрбанов, А.Єнбаєв, І.Фірдевс, М.Фрунзе та ін.).

⁵³ Там само. – Спр.118. – Арк.105–106; Спр.120. – Арк.16.

⁵⁴ Там само. – Спр.226. – Арк.2.

⁵⁵ Султанбеков Б.Ф. Мирсаид Султангалиев. – Казань, 1991. – С.111.

С.Саїд-Ґалієв піддав нищівній критиці політичні погляди М.Султан-Ґалієва. Саме він запустив в обіг тавро «султанґалієвщина» і відверто підтримав тих керівників, котрі під час роботи на «окраїнах СРСР» намагалися піддавати тиску представників місцевого населення, щоб уникнути поширення проявів «місцевого сепаратизму» та запобігти запровадженню там «тюркістської політики». На думку С.Саїд-Ґалієва, практика постійної національної дискримінації на місцях дозволялася, потрібно було лише стежити, щоб вона не досягала надто великих масштабів⁵⁶.

Серед тих, хто виступав на підтримку М.Султан-Ґалієва, найбільш яскравими були виступи І.Фірдевса і М.Фрунзе. Останній заявив, що «ухил» М.Султан-Ґалієва є нормальним явищем, адже його корені «полягають у тому цілком здоровому і природному протесті, який має місце на місцях проти лінії, що її нав'язують нам – лінії великодержавного, або великоросійського шовінізму». М.Фрунзе вбачав вихід зі становища не у знищенні захисників національних меншин, яких дискримінують, а «в допомозі справі національного відродження відсталих східних і всіх інших народностей, справі подолання економічної та інших видів нерівності. [...] Що стосується тих, чю думку висловлює Султан-Ґалієв, то мені здається, що на практиці в більшості моментів їх поведінка, мабуть, була вірною, вони провадили вірну лінію з погляду директив партії»⁵⁷.

Через те, що позицію М.Султан-Ґалієва підтримало багато учасників наради, Й.Сталін відступив. Гострі промови М.Скрипника, М.Фрунзе, І.Фірдевса та інших змусили його відмовитися від плану проведення показового процесу щодо «націоналіста». Нарада ухвалила резолюцію, згідно з якою опальний революціонер звинувачувався в тому, що, «поставлений партією на відповідальний пост» (членом колегії наркомнацу), він нібито

«використав своє становище і наявні у нього завдяки цьому зв'язки з місцевими працівниками з тим, щоб шляхом конспіративної роботи й розсилки таємної інформації з явно перекрученим висвітленням заходів партії у галузі національної політики створити серед деяких незміцнілих і невитриманих працівників у республіках та областях (як партійних, так і безпартійних) нелегальну організацію для протидії заходам центральних партійних органів»⁵⁸.

Особливо підкреслювалося, що позиція М.Султан-Ґалієва пробуджувала на місцях «місцевий націоналізм», з яким тепер потрібно було боротися керівникам, направлених на роботу в республіки. Голова кримського Раднаркому С.Саїд-Ґалієв відразу розпочав утілювати нові директиви у життя.

⁵⁶ Четвёртое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9–12 июня 1923 г.: Стенографический отчёт // Тайны национальной политики ЦК РКП. – Москва, 1992. – С.27–28.

⁵⁷ Там же. – С.52–53.

⁵⁸ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2: 1917–1924. – К., 1979. – С.466–468.

Подібна поведінка С.Саїд-Галієва невдовзі призвела до виникнення у кримському уряді широкомасштабного конфлікту та колективного звернення місцевих татарських працівників 15 грудня 1923 р. з листом до Москви з вимогою «відкликати з Криму Саїд-Галієва та призначити головою Раднаркому кого-небудь з місцевих татарських працівників»⁵⁹. Кримський обком порекомендував на посаду голови Президії ЦВК Кримської АСРР В.Ібраїмова, а головою Раднаркому – О.Дерен-Айерли⁶⁰.

Оскільки конфлікт в уряді Кримської АСРР на кінець 1923 р. досяг небаченого розмаху, у Москві було прийнято рішення задовольнити вимоги кримських працівників. У 1924 р. обидві ключові посади в радянському уряді очолили представники «корінної нації». Головою КримЦВК став Вели Ібраїмов, а Раднарком очолив Осман Дерен-Айерли. Основну посаду секретаря Кримської обласної партійної організації, котра мала реальну владу на півострові, обіймав росіянин. Представник цієї ж національності займав посаду керівника ДПУ.

Проте саме з 1924 р. позиції кримських татар та їх вплив на політику, проваджувану урядом Кримської АСРР, значно посилювалися. А допоміг у цій справі черговий конфлікт, який спалахнув усередині Кримського обкому РКП(б) під час XI обласної партконференції.

Чвари, що почалися після вгамування конфлікту між місцевими більшовиками та «групою Саїд-Галієва», мали іншу «забарвленість». Новий конфлікт значною мірою змінив розстановку сил у керівництві АСРР, послабивши вплив росіян на важелі реальної влади та надавши кримським татарам можливість на деякий час поставити партійне керівництво республіки під «руку» радянської владної вертикалі. Адже два угруповання, що виникли серед російської частини обкому, мали потребу отримати підтримку своєї позиції з боку татарської складової.

В умовах радянської дійсності місцеві партійні організації керувалися наказами, що надходили з центру. Через це проблеми Криму завжди пов'язувалися з реаліями політичного життя Москви. Передусім це стосувалося боротьби за владу, яка в цей час точилася у верхівці центрального керівництва.

Запровадження непу викликало у правлячій партії низку різноманітних дискусій. Напередодні XI з'їзду РКП(б) групи «робітничої опозиції» та «демократичного централізму» почали поширювати серед місцевих партійних організацій власні програмні документи.

Фракційна група «демократичного централізму» (її чільними постатями були Я.Дробніс, А.Іванов, Т.Сапронов, В.Смирнов, Р.Рафаїл, В.Межлаук та ін.) виступала за поширення в організаціях РКП(б) демократії. Члени цієї групи вважали, що заборона фракційної роботи в партії та репресії стосовно її учасників, а також практика «перекидання» активних працівників у віддалені регіони країни породжують бюрократизацію РКП(б), її відрив від «пролетарської маси».

⁵⁹ ДААРК. – Ф.П.150. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.46.

⁶⁰ Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.226. – Арк.88.

Позиція цієї групи у широкому партійному середовищі не здобула підтримки. Проте й серед делегатів XI з'їзду вже не було одностайності. Під керівництвом В.Антонова-Овсієнка під час роботи з'їзду було розроблено, а потім і поширено резолюцію, яка фактично підтримала «робітничу опозицію» й запропонувала взагалі змінити ставлення до тих членів партії, котрі мали власну думку. У підсумку за рішення з'їзду, котре засуджувало тези «робітничої опозиції», проголосували 227 делегатів із правом вирішального голосу, а за резолюцію В.Антонова-Овсієнка – 215⁶¹. ЦК РКП(б) вдалося відстояти власну позицію, проте з невеликою перевагою.

Із загостренням хвороби В.Леніна у середовищі політбюро ЦК почали зростати конфлікти. Навесні 1923 р. майже всі члени політбюро виступили проти Л.Троцького. Особливо гостро троє – Й.Сталін, І.Зінов'єв і Л.Каменєв, кожен з яких бачив себе наступником «вождя». Л.Троцький прийняв бій. На відміну від «трійки», він ініціював відкриту політичну дискусію з приводу загрози «бюрократичного переродження» РКП(б) й підміни нею радянських органів влади.

Восени 1923 р. перед Л.Троцьким на повний зріст постала проблема втрати політичної позиції в партії. Через це він 8 жовтня звернувся до ЦК і ЦКК РКП(б) з листом, в якому звинуватив секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII партз'їзду. 15 жовтня 46 провідних партійців, котрі солідаризувалися з Л.Троцьким, подали заяву в політбюро ЦК РКП(б), в якій давали розгорнуту характеристику становища в партії. Серед тих, хто підписав документ, було немало діячів, які у цей час або раніше працювали в Україні – В.Антонов-Овсієнко, Є.Бош, Я.Дробніс, І.П'ятаков, Х.Раковський, Т.Сапронов, Рафаїл (Р.Фарбман), Т.Харечко та ін. Й.Сталін організував обговорення листа Л.Троцького і «заяви 46-ти» в усіх партійних комітетах, включаючи ЦК компартій національних республік. Метою його повинне було стати засудження опозиційних документів. Цього результату секретаріат ЦК РКП(б) досяг без особливих труднощів.

Для перемоги у жорстокій боротьбі за владу Й.Сталіну потрібні були впливові союзники. Саме тому у цей період місцеві комуністичні організації (наприклад українська) почали отримувати «дивіденди», що мали заохочувати їх до підтримки Й.Сталіна. Зокрема активізація політики українізації була «приманкою», спрямованою на залучення УСРР до стану прибічників генерального секретаря ЦК РКП(б).

Процеси, що відбувалися у центрі, повинні були знайти свій відгомін на окраїнах. Крим не був винятком. 1 лютого 1924 р. на засіданні президії Кримського обкому розглядалося питання щодо необхідності скликати пленум обкому. Після тривалого обговорення було ухвалено дату 13 лютого. На порядок денний виносилося питання про підсумки дискусії щодо партійного будівництва⁶². Однак під час роботи пленуму щодо часу скликання чергової партійної конференції не домовилися. Кримське керівництво чекало

⁶¹ Скоркин К.В. Обречены проиграть (Власть и оппозиция 1922–1934) – Москва, 2011. – С.127.

⁶² ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.331. – Арк.147.

звісток із центру. 14 березня під час засідання президії обкому було ухвалено таке рішення: «Згідно з постановою оргбюро ЦК, IX обласну партійну конференцію відкласти до моменту, поки не буде надрукований порядок денний XIII з'їзду партії, про що телеграфом повідомити всім райкомам»⁶³.

Лише на засіданні президії Кримського обкому 17 квітня було прийнято рішення скликати IX обласну партійну конференцію 5 травня 1924 р.⁶⁴ Під час її проведення з'явилися перші ознаки майбутніх політичних утисків і репресій. Присутній на зібранні член оргбюро ЦК РКП(б) О.Бубнов виступив із доповіддю про роботу ЦК РКП(б), в якій зазначив: «XIII конференція РКП(б) засудила троцькістську платформу як дрібнобуржуазний ухил від марксизму та ревізю ленінізму». Але, за його словами, у Криму продовжують діяти троцькісти, і вони чинять «злочинні антипартійні, дезорганізаторські дії». О.Бубнов закликав конференцію «забезпечити єдність дій обласної партійної організації»⁶⁵.

Конференція обрала новий склад обласного комітету партії, якому доручила «вести непримиренну боротьбу з троцькізмом, згуртовувати парторганізацію навколо ленінського ЦК РКП(б)». Замість троцькіста М.Уфимцева, який підтримував тих, хто вважав основою для будівництва нового життя на півострові норми людського співіснування, новим секретарем обкому було обрано секретаря Севастопольського райкому І.Носова, котрий продовжив розпочату роботу з викорінення в межах Криму з лав партійної організації та з радянських органів усіх опозиціонерів⁶⁶.

Новий секретар кримської організації, виконуючи накази «згори», почав звільняти керівників уряду автономії. 14 травня на засіданні президії обкому було ухвалено рішення про «відкомандирування тов. Саїд-Галієва у розпорядження ЦК»⁶⁷. 11 липня до Москви був відкомандирований і М.Уфимцев.

Після IX партійної конференції на півострові почалася боротьба з «опортуністами» й «угодовцями». У ході її з радянських органів влади та кооперативних організацій вигнали тисячі осіб. Із наркомзему було звільнено 20 керівників, Головосуду – 19, наркомосвіти – 10, наркомфіну – 25 тощо⁶⁸. Загалом у 1924 р. з півострова було вислано більше півсотні відповідальних працівників із числа вищого обласного активу⁶⁹.

«Ленінський призов» істотно розбавив кримську організацію. Керівний орган влади тепер складався не лише з партійних функціонерів та місцевої номенклатури, яка почала формуватися на півострові, але й з представників так званої «нової генерації». Передивляючись списки Кримського обкому, у графі «Місце праці» тепер можна було побачити не тільки секретаря райкому, голову виконкому чи завідуючого відділом у партійній або радянській

⁶³ Там само. – Арк.162–163.

⁶⁴ Там само. – Арк.179.

⁶⁵ *Первомайский А.И.* Борьба за единство рядов крымской партийной организации в период строительства социализма // Борьба большевиков за упрочение советской власти... – С.288.

⁶⁶ Там же. – С.288–291.

⁶⁷ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.331. – Арк.193.

⁶⁸ *Первомайский А.И.* Борьба за единство рядов крымской партийной организации в период строительства социализма. – С.301.

⁶⁹ ДААРК. – Ф.П.150. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.110.

установі, але й слюсаря, робітника від верстата, матроса, сортувальницю тютюну та ін.⁷⁰

На початку 1926 р. голова КримЦВК В.Ібраїмов та голова КримРНК О.Дерен-Айерли заявили про свої принципові розбіжності з бюро Кримського обкому партії. Їхня заява стала предметом розгляду спільного засідання ОК та ОКК 3 лютого 1926 р. У підсумку було вирішено: «1. Відкомандирувати з Криму І.Фірдевса [...]. 2. Звільнити з посади Дерен-Айерли як фактичного та свідомого керівника татарського угруповання, яке протиставило себе партійній організації. 3. Ужити заходів до партійного перевиховання Велі Ібраїмова»⁷¹. Це рішення за підписом секретаря обкому С.Петропавловського надіслали до ЦК РКП(б).

Протистояння опозиції обкомівській лінії у Криму продовжувалося й надалі. Найбільш гостро воно постало під час утілення у життя проекту створення на півострові єврейської республіки. Це призвело спочатку до відкликання 1927 р. секретаря Кримського обласного комітету С.Петропавловського, а потім і до арешту В.Ібраїмова.

Починаючи з 1924 р. дії кримського уряду щодо впровадження татаризації зазнали істотних змін. Саме тоді на керівні посади в радянському уряді Криму було призначено кримських татар (В.Ібраїмов посів місце голови КримЦВК, а О.Дерен-Айерли обійняв посаду голови Раднаркому). Ці призначення призвели до істотного поживавлення коренізації, яка охопила всі сфери життя Криму. У лютому 1924 р. Татарбюро й Татсекція при Кримському обкомі прийняли новий план роботи, в якому було накреслено основні напрями, за якими мала йти робота серед татар: «Партійна робота серед татар, робота серед молоді, робота у селах, робота в кооперативах, агітаційно-пропагандистська робота, політпросвітня робота, народна освіта, радянське будівництво, видавнича діяльність та друк татарською мовою»⁷².

Другий період татаризації охоплював 1925–1928 рр. Він характеризувався двома діаметрально протилежними напрямками. З одного боку, переходом на планове, комплексне, чітко окреслене, національно орієнтоване розв'язання політичних, соціально-економічних та культурних питань. При районних партійних комітетах створювалися національні секції, перш за все татарські, які стимулювали процес коренізації. Так, у звіті на XI обласній конференції РКП(б), що відбулася 20–27 листопада 1925 р., обком зазначав:

«Основну увагу парторганізації спрямовано на роботу з коренізації апаратів і залучення кращих активістів татар до лав РКП(б) [...] У складі сільрад з 2080 осіб – 806 татар або 39,9%, з 143 голів сільрад – 54 татарина (40%). Працівники татарської національності залучені й до складу районних і центральних радянських органів: КримЦВК обраний у складі 75 членів, із них 30 татар (40%), а у складі членів РНК – татар 20%»⁷³.

⁷⁰ Там само. – Спр.72. – Арк.82 зв., 83–83 зв.

⁷¹ Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.459. – Арк.143–147.

⁷² Там само. – Спр.288. – Арк.1.

⁷³ Отчёт Крымского областного комитета РКП(б): К XI областной партконференции. – Симферополь, 1925. – С.37.

Голова КримЦВК висував на керівні посади чимало татар, котрі представляли активну, національно свідому, найдосвідченішу частину кримськотатарської інтелігенції. Ця робота невдовзі призвела до того, що татари кількісно почали переважати в керівних партійних і господарських органах. У вересні 1925 р., згідно з даними щодо коренізації апарату, у складі КримЦВК було 32 татарина, росіян – 29, німців – 3, євреїв – 1; серед членів районних виконавчих комітетів росіян налічувалося 140, татар – 42, німців – 5, євреїв – 6⁷⁴.

З іншого боку, саме з цього моменту почалися планомірні утиски московським центром усього, що могло б допомогти уряду Кримської АСРР зміцнитися. Від 1924 р. почалося втілення у життя проекту створення на півострові єврейської республіки. Із наступного року проводилася рішуча заборона будівництва тут татарської національно-територіальної автономії, яку постійно і планомірно намагався створити голова КримЦВК В.Ібраїмов (за що його згодом заарештують, засудять і стратять)⁷⁵.

Проте призначення на керівні посади в радянському уряді Криму кримських татар призвело до пожвавлення процесу коренізації. Вона охопила всі сфери життя півострова. У червні 1924 р. на засіданні президії Кримського обкому РКП(б) було прийнято рішення про заборону «скорочення мережі шкіл національних меншостей. Щодо татар – взяти ще більш твердий курс на всемірне збереження татарських шкіл першого ступеня, поставив собі завдання відкрити в кожній окрузі не менш ніж по одній татарській школі другого ступеня. Посилити видання татарських підручників»⁷⁶.

На президії Кримського обкому 16 січня 1925 р. розглядалося питання про подальші плани Кримського державного видавництва. Було прийнято рішення, в якому зазначалося: «Друкування татарської літератури, як агітаційної, загальнополітичної, так і підручково-педагогічної для Криму треба зробити основним підґрунтям видавничого плану. Російськомовні видання для загальнокримського ринку треба розглядати винятково як допоміжне джерело, призначене для здобуття коштів на зміцнення татарського видавничого плану»⁷⁷.

Ці кроки невдовзі дали помітні результати. Якщо в 1923 р. було 20 татарських шкіл (за повної відсутності в них підручників рідною мовою)⁷⁸, то на кінець 1927 р. у республіці діяло вже 360 татарських шкіл першого ступеня (41% від загальної кількості)⁷⁹. Водночас татарських шкіл другого ступеня на цей час налічувалося лише 14, що становило 25,4% від їх загальної кількості⁸⁰.

Проте незважаючи на поширення мережі татарських шкіл, можна зробити висновок, що коренізація у Криму більшою мірою зачіпала переважно початкову освіту. Ці висновки випливають із таких цифр: наприкінці 1926 р. у початкових школах працювали 623 російських і 412 татарських учителів.

⁷⁴ Крим у етнополітичному вимірі. – К., 2005. – С.188.

⁷⁵ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.770. – Арк.22.

⁷⁶ Там само. – Спр.331. – Арк.41–41 зв.

⁷⁷ Там само. – Арк.288.

⁷⁸ Там само. – Спр.285. – Арк.26 зв.

⁷⁹ Там само. – Спр.47. – Арк. 126–128.

⁸⁰ Там само. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.991-А. – Арк.16.

У школах другого ступеня пропорція була іншою: російських учителів – 604, татарських – 96, німецьких – 49. Серед усього кримського вчительства вищу освіту мали 340 росіян і лише 15 татар⁸¹.

Слід зазначити, що вчителі татарських шкіл (як і ті, хто в них навчався) постійно відчували величезні матеріальні труднощі й навіть підпадали під дискримінацію за національною ознакою. На загальних зборах працівників освіти Сімферополя, які відбувалися у жовтні 1929 р., наводилося багато фактів, що підтверджували це. Так, один із доповідачів зазначив, що «студенти татарського відділення педінституту отримують стипендію в 20 руб., у той час як усі інші – 30 руб. За шість років педінститут випустив двох татар-педагогів для Криму, корінне населення якого – татари». Інший оратор навів ще більш сумні цифри: «У татарській дослідній школі навчається 200 дітей, вони голодують, живучи на 9 руб. у місяць [...] У Джанкої татарська семирічка перебуває в кошмарному стані»⁸². Тогочасний нарком освіти У.Балич скаржився: «Ми бачимо зменшення витрат на народну освіту впродовж останніх трьох років. Матеріальний стан учителів досить важкий, їхня зарплатня не відповідає елементарним вимогам»⁸³.

Період до січня 1928 р., коли за сфабрикованим звинуваченням заарештували голову КримЦВК В.Ібраїмова й розпочалася нова хвиля репресій, можна сміливо назвати коренізацією під проводом місцевої інтелігенції. Кримськотатарська освічена верства, основною складовою якої були вчителі, хоча й мала величезний вплив на маси населення, сама собою становила досить незначний відсоток населення. За підрахунками Д.Урсу, близько 0,5% від кількості мешканців півострова⁸⁴.

У своїй національній політиці більшовики шукали підтримки з боку саме кримськотатарської інтелігенції. У таємному зведенні НКВС початку 1920-х рр. зазначалося, що вона «сильна тим, що зберігає у своїх руках освіту на татарській і турецькій мовах, історичні й національні тенденції [...] Уся народна освіта всіх галузей перебуває в її руках»⁸⁵. Партійна верхівка через своїх таємних агентів уважно стежила за настроями у середовищі кримськотатарської інтелігенції, намагаючись розколоти її, створити в ній опору для власних планів. У резолюції обласної наради завідувачів агітпропів «Про роботу серед інтелігенції» (1927 р.) указувалося на наявність двох основних груп. Перша тісно пов'язувалася з «масами селянства» і брала активну участь у просвітницькій роботі, але «в силу історичних та інших умов вона проводила вузько національну політику». Інша група, що «виросла в революцію, позбулася вузького націоналізму, але недостатньо зв'язана з масами»⁸⁶. До першої групи відносили більшу частину так званої «старої» кримської інтелігенції (зокрема помітні діячі революційних подій

⁸¹ Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.30.

⁸² Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1942). – С.17–18.

⁸³ Там же. – С.121.

⁸⁴ Там же. – С.20.

⁸⁵ Озенбашлы А. Къырым фаджиасы. Сайлама эсерлер: Из истории трагедии татарского народа. – Симферополь, 1997. – С.49.

⁸⁶ ДААРК. – Ф.20. – Оп.3. – Спр.47. – Арк.156–157.

1917–1920 рр. С.-А.Айвазов, Х.Чапчакчи, О.Акчокракли, У.Боданінський, Б.Чабан-Заде, А.Озенбашли, А.Одобаш та ін.), котра користувалася величезним авторитетом серед селян. Хоч без особливого завзяття, вона підтримала основні заходи радянської влади й не робила жодних намагань боротися з нею. Інша група, до якої входили в основному вихованці радянської влади (М.Кубаєв, М.Недім, В.Ібраїмов, В.Полях, І.Тархан, М.Дагаєв, О.Іслямов, А.Аблямітов та ін.), складалася переважно з членів більшовицької партії й комсомольців. Цей прошарок не був широким, адже з 16 тис. членів РКП(б) татар було лише 2,2 тис.⁸⁷, з яких до інтелігенції можна віднести лише певну частину. Їх вплив був незначним та окреслювався офіційними, формальними функціями.

Не набагато кращими були показники коренізації радянського апарату. Так, за даними ЦСУ, на 1924 р. в апараті наркомзему та нарком'юсту татари становили лише 3%⁸⁸. В апаратах сільрад у цей час налічувалося 610 татар⁸⁹. Дещо кращим було становище в наркоматі освіти, який очолював У.Балич. Він старанно намагався виконувати поставлений курс на коренізацію радянського апарату (за що невдовзі був репресований як «націоналіст»). Завдяки його зусиллям у центральному апараті працювали 7 татар (20%), із 15 завідуючих райвно 8 були татарами⁹⁰.

Дещо по-іншому виглядають показники коренізації в 1925–1927 рр. У документі, підготовленому Кримським обкомом для звіту у ЦК РКП(б), наводилися такі дані. У 1925 р. у складі КримЦВК татар було 40%, у Раднаркомі – 31,57%, в обкомі – 27,58%, у комісії партійного контролю при обкомі – 10,71%, у складі райвиконкомів – 20%, у складі сільрад – 39,7%, серед голів сільрад – 37,76%, у складі фабрично-заводських комітетів – 4,03%, у складі РКП(б) – 16,39%, у складі профспілок – 4,34%⁹¹.

Підсумки п'яти років коренізації було підбито у звіті уряду Кримської АСРР VI з'їзду рад. У розділі «Коренізація радянського апарату» зазначалося: «Ще першим з'їздом рад у 1921 р. була прийнята постанова про якнайширше включення корінного місцевого населення (татар) в управлінський апарат [...] Згідно з даними на 1 березня 1928 р., із майже 20 тис. службовців росіяни становлять 59%, татари – 10,9%, українці – 6,3%, євреї – 11%»⁹².

Проте не треба підкреслювати величезні успіхи у справі коренізації радянського апарату Кримської АСРР. Адже впродовж 1920-х рр. разом із реальним підвищенням питомої ваги кадрів татарської національності відзначалися випадки, коли голови сільрад чи міськрад зараховували до власного штату слюсарів або прибиральниць татарської національності, завдяки чому відсоток татар у складі установи істотно зростає. Можна навести такі

⁸⁷ Ланда Р.Г. Ислам в истории России. – Москва, 1995. – С.223.

⁸⁸ Брошеван В. Татары в Крымской АССР: 1921–1941 гг.: Хроника в документах и материалах. – Симферополь, 2005. – С.16.

⁸⁹ Брошеван В.М., Чёрная В.Г. Крым в составе Украины. – Кн.1: Крым: 1921–1991 гг.: Историко-документальный очерк. – Симферополь, 1999. – С.22.

⁹⁰ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.358. – Арк.8–16, 41.

⁹¹ Там само. – Спр.329. – Арк.24.

⁹² Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь, 1929. – С.94.

факти. В апараті наркомату охорони здоров'я, окрім наркома, інших татар не було. У «Поліграфтресті» в апараті з 33 осіб було 3 татарина – пожежник, кур'єр та учень. Серед 22 співробітників Центральної бібліотеки – лише 1 татарин⁹³. У складі райвиконкомів Криму у середині 1920-х рр. доволі часто можна було побачити татар, котрі у штатних відомостях зазначалися як водій, прибиральниця, слюсар, столяр⁹⁴.

Найважливішими особливостями другого періоду коренізації стали:

- активна коренізація всіх радянських, кооперативних, господарських, суспільних структур; при оргвідділі КримЦВК створювалися короткотермінові курси для голів і секретарів сільських рад, курси при нарком'юсті, наркомфіні, кримському відділенні залізничного транспорту, обласній конторі наркомзв'язку та ін.;

- максимальне наближення судово-правових органів до корінного населення (у 1926 р. створено 13 дільниць народного суду, 2 – народних слідчих, 2 – судового виконання на татарській мові, чого ніколи раніше не було)⁹⁵;

- активізація процесу підготовки кадрів середньо-технічного рівня через систему татарських національних технікумів (педагогічного, художньо-промислового, фельдшерсько-акушерського, сільськогосподарського, південних спеціальних культур)⁹⁶;

- відкриття національних культурних центрів (у тому числі 164 хат-читалень, 8 дитячих будинків)⁹⁷;

- глибока коренізація рад, коли, згідно з результатами виборів 1928–1929 рр., при 35,8% татарського сільського населення члени сільських рад на 37% склалися з корінних мешканців, тобто татар, а при 12% татарського міського населення членами рад були 13,3% їх складу⁹⁸;

- залучення представників татарського населення у ценову промисловість через створену в 1926 р. при КримЦВК спеціальну урядову комісію, перетворену в 1929 р. на урядову комісію з коренізації радянського, кооперативного, профспілкового апаратів; залучення татар у промисловість надало можливість збільшити відсоток татарського пролетаріату у цій сфері з 3,2% у 1926 р. до 9,5% у 1929 р.⁹⁹;

- переведення татарської абетки з арабської графіки на латинську, для чого в 1926 р. було організовано «Товариство друзів нового алфавіту» на чолі з М.Недімом, яке в липні 1927 р. було реорганізоване і провело Всекримську наукову орфографічну конференцію зі створення «нової офіційної термінології»;

- організація курсів із перепідготовки татарських учителів, ліквідація неписьменності, підготовка просвітпрацівників, котрі повинні були надавати місцевому населенню «нові» знання. Це дозволило перевчити: у

⁹³ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.870. – Арк.3–6.

⁹⁴ Там само. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.270. – Арк.7–10 зв.

⁹⁵ Там само. – Спр.30. – Арк.80.

⁹⁶ Там само. – Ф.Р.460. – Оп.2. – Спр.26. – Арк.92.

⁹⁷ Там само. – Спр.26. – Арк.90.

⁹⁸ Там само. – Ф.Р.663. – Оп.2. – Спр.626. – Арк.58.

⁹⁹ Там само. – Арк.8.

1927 р. – 150 учителів, 25 ліквідаторів неписьменності, у 1928 р. – 600 учителів, 30 піонервожатих, 99 ліквідаторів неписьменності¹⁰⁰;

– запровадження з 1928/1929 навчального року в усіх школах Криму нового татарського алфавіту, видання на ньому навчальних посібників, періодичних видань та ін.

Перелом у політиці татаризації відбувся після арешту у січні 1928 р. голови КримЦВК В.Ібраїмова.

Підіємо підсумки. XII з'їзд РКП(б) проголосив курс на коренізацію в 1923 р., коли всередині більшовицького керівництва почалася жорстка боротьба за одноосібну владу, викликана відходом В.Леніна від державних справ. Коренізація від початку була задумана як укорінення радянської влади в національних регіонах СРСР. Вона мала дві сторони. Перша пов'язувалася із залученням місцевих кадрів в інститути та установи більшовицького режиму з метою розширення його соціальної бази й нерепресивного придушення визвольного руху в національних республіках. Друга полягала в піднесенні національної освіти, науки, культури та, як наслідок, в утвердженні самосвідомості пригноблених народів, стрімкому примноженні їх інтелектуальних сил і створенні сприятливого підґрунтя для розвитку визвольного руху.

У боротьбі за одноосібну владу генеральний секретар ЦК РКП(б) Й.Сталін, посада якого після В.Леніна перетворилася з суто технічної на важливу політичну, зробив ставку на здобуття підтримки місцевих еліт у союзних та автономних республіках. По суті, він продовжив політику В.Леніна на «окраїнах» колишньої Російської імперії, яка спрямовувалася на вкорінення диктаторського більшовицького режиму шляхом зовні значних поступок у національному питанні. Можливість таких поступок забезпечувалася подвійною структурою радянської влади, але вагомість їх могла регулюватися більшовицьким центром унаслідок двох сторін кампанії коренізації. Керуючись власними інтересами, Й.Сталін після встановлення контролю над регіональними партійними апаратами допускав вагомі поступки місцевим національним елітам. Це особливо яскраво проявилось у здійснюваній О.Шумським і М.Скрипником за підтримки сталінського соратника – генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича – кампанії українізації та, у Кримській АСРР – татаризації. Однак після того, як Й.Сталін подолав суперників у колективному керівництві (1923–1928 рр.) він змінив наголос у кампанії. В УСРР вона з 1929 р. тривала у вигляді «більшовицької українізації», супроводжуючись нещадною боротьбою з «петлюрівською» (такий поділ українізації Й.Сталін офіційно визнав тільки восени 1932 р.). Після того, як унаслідок Голодомору 1932–1933 рр. і винищення націонал-комуністів у 1933–1934 рр. потенціал національного руху в радянській Україні знизився до нульової відмітки, Й.Сталін і його другий (після Л.Кагановича) надзвичайний уповноважений в УСРР П.Постишев могли дозволити собі такий жест у стилі «петлюрівської українізації», як перенесення столиці республіки

¹⁰⁰ Там само. – Арк.79.

з «пролетарського» Харкова до національного центру українського народу – Києва. А у Кримській АСРР татаризація нібито тривала, але кримські татари на високих посадах постійно зазнавали репресій, унаслідок чого процес коренізації перетворювався на свою протилежність.

REFERENCES

1. Bochagov A.K. (1930). Milly-Firka. Natsionalnaja kontrrevoljutsija v Krymu. Oчерk. [in Russian].
2. Bojadzhyjev T. (1930). Krymsko-tatarskaja molodiozh v revoljutsii. Kratkij очерk iz istorii natsionalno-burzhuaznogo i kommunisticheskogo dvizhenija sredi tatarskoj molodiozhi Kryma. Simferopol'. [in Russian].
3. Broshevan F., Formanchuk A. (1992). Krymskaja respublika: god 1921-j. Simferopol'. [in Russian].
4. Broshevan V. (2005). Tatary v Krymskoj ASSR. 1921–1941 gg. Khronika v dokumentakh i materialakh. Simferopol'. [in Russian].
5. Broshevan V.M., Chernaja V.H. (1999). Krym v sostave Ukrainy. Kn. 1. Krym. 1921–1991 gg. Istoriko-dokumentalnyj очерk. Simferopol'. [in Russian].
6. Guboglo M., Chervonnaja S. (1992). Krymsko-tatarskoe natsionalnoe dvizhenie. V 4-kh tomakh. Moskva. [in Russian].
7. Khajali R.Y. (2005). Krymskotatarskij narod v sostave naselenija Krymskoj ASSR (1921–1939 gg.), *Kul'tura narodov Prichernomorja*, 65, 91–96. [in Russian].
8. Khajali R.Y. (2008). Oчерki istorii obshchestvenno-politicheskoy i kul'turnoj zhizni krymskikh tatar v XX veke. Simferopol'. [in Russian].
9. Krym u etnopolitychnomu vymiri (2005). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Landa R.H. (1995). Islam v istorii Rossii. Moskva. [in Russian].
11. Nadinskij P.N. (1958). Bor'ba krymskoj partorganizatsii za vosstanovlenie narodnogo khoziazjstva (1921–1925 gg.). Bor'ba bol'shevikov za uprochenie sovetskoj vlasti, vosstanovlenie i razvitie narodnogo khoziazjstva Kryma. Simferopol'. [in Russian].
12. Ozenbashly A. (1997). K'ryym fadzhyasy. Sajlama eserler. Iz istorii tragedii tatarskogo naroda. Simferopol'. [in Russian].
13. Omel'chuk D.V., Akulov M.R., Vakatova L.P., Shevtsova N.N., Yurchenko S.V. (2003). Politicheskie repressii v Krymu (1920–1940 gody). Simferopol'. [in Russian].
14. Oчерki po istorii Kryma. Ch. III (1964). Simferopol'. [in Russian].
15. Pervomajskij A.Y. (1958). Bor'ba za edinstvo riadov krymskoj partijnoj organizatsii v period stroitel'stva sotsializma. Bor'ba bol'shevikov za uprochenie sovetskoj vlasti, vosstanovlenie i razvitie narodnogo khoziazjstva Kryma. Simferopol'. [in Russian].
16. Sagadeev A.V. (1990). M.Sultan-Galiev i ideologija natsional'no-osvoboditel'nogo dvizhenija. Nauchno-analiticheskij obzor. Moskva. [in Russian].
17. Semin A., Gorchakov A. (1958). Bor'ba bol'shevistskikh organizatsij za uprochenie sovetskoj vlasti v Krymu (nojabr' 1920 – dekabr' 1921). Bor'ba bol'shevikov za vlast' Sovetov v Krymu. Sbornik statej. Simferopol'. [in Russian].
18. Skorkin K.V. (2001). Obrecheny proigrat'. (Vlast' i oppozitsija 1922–1934). Moskva. [in Russian].
19. Sultanbekov B.F. (1991). Mirsaid Sultangaliev. Kazan'. [in Russian].
20. Ursu D.P. (1999). Oчерki istorii kul'tury krymskotatarskogo naroda (1921–1941). Simferopol'. [in Russian].
21. Vozgrin V.E. (1992). Istoricheskie sud'by krymskikh tatar. Moskva. [in Russian].
22. Vozgrin V. (1996). Etnokonfliktnaja situatsija v dovojennom Krymu (istorija,

- spetsifika, posledstvija). *Golos Kryma*, № 42. 1 nojabrja; № 43. 6 nojabrja; № 44. 15 nojabrja. [in Russian].
23. Zarubin A.G. (1992). Osnovnye problemy Sovetskogo perioda istorii Kryma (1917–1941). *Vatan (Rodina)*. Simferopol', №3, 9–22. [in Russian].
24. Zarubin A.G., Zarubin V.G. (2008). Bez pobeditelej. Iz istorii grazhdanskoj vojny v Krymu. Simferopol'. [in Russian].
25. Zarubin V.G. (1997). Iz istorii gosudarstvennosti Kryma v gody revoljutsii i grazhdanskoj vojny. *Bakhchisarajskij istoriko-arkheologicheskij sbornik*. Vyp. I. Simferopol', 435–444. [in Russian].

TETIANA BYKOVA

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Research Fellow,
Department of the History of Ukraine of the 20–30's of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), aragorn_9@ukr.net

CRIMEAN TATAR ASPECT OF THE KREMLIN'S NATIONAL POLICY IN CRIMEAN ASSR (1921–1928)

This article researches the Crimean Tatar component in the national policy of Soviet power in the Crimean SSR during the new economic policy (NEP). Author for the first time in the scientific circulation had input the documentary materials from the State Archive of the Autonomous Republic of Crimea. Those materials are determining why the policy of indigenization on the peninsula has got the forms of Tatarization, and also why the actual Tatarization was sharply stopped in 1928. Also, the article covers the number of issues devoted to educational problems in the Crimean Tatar population environment, introduction of new alphabet, etc. Author traced how the repressions against the Crimean Tatar leadership of the Crimean SSRR were reflected in the Tatarization process collapse.

Keywords: *Crimea, Milliy Firqa, Tatarization, "Case of Veli Ibrahimov", repressions of Crimean Tatars.*

«ПЕРЧИТИ І ПРИПЕРЧУВАТИ!»: ЗАВДАННЯ РАДЯНСЬКИХ САТИРИЧНИХ ВИДАНЬ (НА ПРИКЛАДІ ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ»)

Уперше простежено залежність специфіки формулювання завдань сатиричних видань від контексту її висловлювання. Здійснено порівняльний аналіз сприйняття завдань діяльності журналу «Перець» представниками влади, членами редколегії видання, штатними та позаштатними авторами. Проаналізовано, як пояснювали роль часопису його читачам. Зроблено висновок, що зміст видання можна розділити на викривальний гумор, спрямований на критику суспільних вад, та на гумор, націлений передусім на досягнення сміхового ефекту. З'ясовано, що чим більш офіційним був контекст формулювання завдань діяльності «Перцю», тим більша перевага надавалася першому різновиду гумору, тобто «гумору-зброї». Але прагнення відповідати читацьким уподобанням штовхало авторів журналу використовувати також і «гумор-розвагу». Дослідження дозволяє зрозуміти специфіку сміхової культури в радянському суспільстві. З'ясовується, яке місце займав гумор в офіційній культурі. Також порушується питання специфіки реалізації партійних настанов працівниками преси. Зроблено висновок, що поступово сатирики почали більше орієнтуватися на читацькі вподобання й питома вага «гумору-розваги» збільшилася.

Ключові слова: «Перець», радянська сатира, преса, гумор.

Сьогодні одним із дискусійних питань є місце офіційного гумору в радянському суспільстві, те, чим він був для влади, гумористів і простих громадян. Найбільшу увагу дослідників привертає сміхова культура періоду сталінізму. Саме тоді, за словами А.Ахієзера, сміх програв державній серйозності через безжальний терор проти інакодумства¹. Із концепцією суцільної «державної серйозності» збігається думка М.Бахтіна, котрий стверджував, що офіційна культура завжди монолітно серйозна². Утім дослідник радянського гумору як соціального явища Л.Лаучлен зазначає, що «державний сміх» періоду сталінізму дійсно мав місце. Це виражалось і в знаменному гаслі «Жити стало краще, жити стало веселіше!», та в комедіях Ґ.Александрова, сатиричних журналах тощо³. Тож, вочевидь, «державна серйозність» подекуди розбавлялася «державним сміхом», що вказує на певну спрощеність концепції А.Ахієзера. Але, продовжує Л.Лаучлен, «сталіністський сміх був

¹ Ахієзер А. Россия: критика исторического опыта. – Москва, 1991.

² Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса // Его же. Собрание сочинений: В 6 т. – Т.4 (2). – Москва, 2010. – С.18.

³ Див.: Копылькова Е. Психология еврейского. – Москва, 2009. – С.23; Ушакин С. «Смехом по ужасу»: о тонком оружии шутов пролетариата // Новое литературное обозрение: Теория и история литературы, критика и библиография. – 2013. – №3. – С.130–162 [Електронний ресурс]: <http://nlobooks.ru/node/3565>

продуктом вимушеного щастя». Він був формальним, конформістським, встановленим емоційним режимом⁴, а отже, не був гумором за своєю суттю. Він став зброєю революції й агітації⁵. Утім таке суто інструменталістське бачення ролі гумору в радянському суспільстві дещо ставлять під сумнів спогади І.Александрова, котрий стверджував, що його комедії створювалися лише для того, «щоб зняти бодай щось смішне» й радянські громадяни змогли відпочити від лихоліть громадянської війни⁶. Тож офіційний гумор та його місце в радянському суспільстві постає як складне явище, котре потребує комплексного дослідження.

В історіографії проблема сприйняття мети гумору в радянському суспільстві вже ставала предметом досліджень. Так, С.Ушакін розглядає дискусію 1920–1930-х рр., присвячену ролі та взагалі можливості існування гумору в радянському суспільстві⁷. І.Калінін здійснює аналіз висловлювань періоду сталінізму стосовно того, чим повинен бути сміх для радянських громадян: відпочинком чи «зброєю» для викорінення суспільних вад⁸. Специфіку української сатири та гумору, їх місце у соціокультурному просторі досліджували Н.Віннікова⁹, Н.Романішина¹⁰, І.Галась¹¹ та ін.

У цій статті розглядаються дослідницькі питання, які ще не були вирішені в історіографії. Зокрема: яким чином «державний сміх» співіснував із «державною серйозністю», якою вбачалася мета існування гумору в радянському суспільстві та як вона змінювалася від контексту й часу її формулювання. Окреслені завдання спробуємо вирішити на прикладі найпопулярнішого в радянській Україні сатирико-гумористичного видання – журналу «Перець». Він видавався з 1941 р. при ЦК КП(б)У. У період «застою» за своїм тиражем (3,3 млн екз.) входив до наймасовіших видань журнального типу¹², що й спонукало владу приділяти йому достатню увагу, у тому числі й формулюванню мети діяльності. Вибір українського радянського журналу сатири та гумору дозволяє також відповісти на питання, пов'язані з проблемою відображення національної специфіки в республіканській пресі.

⁴ Див.: *Tikhomirov A. The Regime of Forced Trust: Making and Breaking Emotional Bonds between People and State in Soviet Russia, 1917–1941 // Slavonic and East European Review. – Vol.91. – №1. – 2013. – P.107; Reddy W. The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions [Електронний ресурс]: <http://bookre.org/reader?file=1268414>*

⁵ *Lauchlan L. Laughter in the Dark: Humour under Stalin // Le rire européen/European Laughter. – Perpignan University Press, 2009. – P.2.*

⁶ *Ушакін С. «Смехом по ужасу»: о тонком оружии шутов пролетариата...*

⁷ Там же.

⁸ *Калінін І. Смех как труд и смех как товар (стахановское движение и капиталистический конвейер) // Новое литературное обозрение. – 2013. – №121 [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/121/11k.html>*

⁹ *Віннікова Н. Українська літературна пародія у періодичних виданнях 40–50-х рр. // Філологічні трактати. – 2010. – Т.2. – №2. – С.65–71.*

¹⁰ *Романішина Н. Жанр літературного фейлетону в творчості О.Чорногуза // Українська література в загальноосвітній школі. – 1999. – №3. – С.8–12.*

¹¹ *Галась І. Періодичні та продовжувані видання (журнали), випущені на терені України в 1944–1949 рр. // Вісник Книжкової палати. – 2011. – №12. – С.1–6.*

¹² *Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф.668. – Оп.1. – Спр.231. – Арк.1.*

Для розв'язання поставлених завдань було використано наступну джерельну базу. По-перше, це постанови ЦК КПРС та ЦК КПУ щодо преси загалом та журналу «Перець» зокрема¹³. Ця група джерел дозволила дослідити формулювання мети діяльності сатиричних видань у владних директивах. Сприйняття завдань офіційної сатири співробітниками журналу «Перець» було вивчено за допомогою справочинної документації (передусім організаційно-розпорядчої, тобто тематичних планів¹⁴, проектів-завдань до редакції¹⁵ тощо), звітної¹⁶ документації та офіційного листування працівників журналу із представниками влади, Головлітом, співробітниками інших видань, позаштатними авторами¹⁷. Джерела особового походження (листи читачів «Перцю» до редакції, неофіційне листування співробітників видання)¹⁸ дали змогу охарактеризувати сприйняття мети діяльності часопису широким загалом та його творцями. Окрім цього було використано публікації у самому журналі, в яких автори «Перцю» пропонували читачам своє бачення завдань цього сатиричного видання¹⁹.

Мета діяльності журналу проходила через декілька етапів формулювання. По-перше, це визначення тактики і стратегії діяльності особами чи організаціями, відповідальними за функціонування засобів масової інформації (наприклад, відділ агітації та пропаганди при ЦК КП(б)У, Головне управління з охорони військових і держаних таємниць у друку тощо). На цьому рівні відбувався процес вироблення владних настанов стосовно радянського гумору. Цей рівень також можна вважати проявом загальної радянської міфології, яка складалася з базових ідеологічних посилів²⁰. По-друге, визначення мети існування та діяльності журналу особами, безпосередньо відповідальними за випуск «Перцю» (наприклад, головний редактор, відповідальний секретар, завідувачі відділами фейлетонів та карикатур тощо). На цьому рівні відбувалося засвоєння відповідальними працівниками журналу директив органів влади та їх трансформація в директиви і стратегії, спрямовані на роботу видання взагалі. По-третє, формулювання мети діяльності часопису для його читачів, що відбувалося на шпальтах «Перцю», на зустрічах із читачами²¹. Тут можемо побачити презентацію журналу та його гумору читачам, яка також містить указівки, як треба «сміятися по-радянськи». Для того, щоб простежити, наскільки офіційне формулювання мети змінювалося на кожному з цих рівнів, необхідно розглянути всі її варіанти. Окремо також

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2222. – Арк.2–4; Оп.32. – Спр.2567. – Арк.148–149.

¹⁴ ЦДАМЛІМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.223. – Арк.25.

¹⁵ Там само. – Спр.239. – Арк.7.

¹⁶ Там само. – Спр.231. – Арк.3; Спр.237. – Арк.1.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2050. – Арк.2; ЦДАМЛІМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.218. – Арк.7.

¹⁸ ЦДАМЛІМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.169; Спр.203. – Арк.39; Спр.146. – Арк.45.

¹⁹ Див.: Моїм читателям, сміхочитателям // Перець. – 1941. – №1. – С.2.

²⁰ *Lõhmus M.* Political correctness and political humour in Soviet Estonia and beyond // *Folklore*. – 2012. – P.142.

²¹ ЦДАМЛІМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.238. – Арк.1.

розглянемо, яким бачили гумор «Перцю» автори-гумористи, не відповідальні за випуск цього журналу. Їхні твори представлятимуть ще один різновид публічного гумору, який знаходиться ще ближче до неофіційної сторони суспільного життя²².

Передусім необхідно з'ясувати, який гумор пропонувала читачам офіційна сміхова культура УРСР: «гумор-зброю» (висміювання суспільно-політичних явищ, з якими потрібно «боротися») чи «гумор-розвагу» (без чіткого соціально-політичного спрямування)? Наскільки ці дві мети були суміжними, яка з них домінувала на кожному з рівнів тощо.

На рівні діяльності осіб, відповідальних за пресу радянської України, мета існування «Перцю» передусім визначалась у контексті діяльності друкованих органів узагалі. Так, за матеріалами наради редакторів газет УРСР у 1948 р. (на якому був присутній і головний редактор «Перцю») ²³ мета преси визначалась за допомогою категорій «зброї» та «інструменту», а саме як «найсильніша зброя партії», «найважливіший інструмент партійного керівництва масами». Так само сміх у сталінську епоху асоціювали радше зі «зброєю»²⁴ й «інструментом». Крім того, було визначено ще кілька головних завдань, які планувалося здійснити за допомогою цієї «зброї»: «мобілізація та виховання мас», формування їхнього світогляду, створення суспільної думки з того чи іншого питання, упровадження у життя «рішень партії й уряду». Звісно, таке формулювання супроводжувалося цитуванням В.Леніна та Й.Сталіна стосовно засобів масової інформації²⁵. Під час цієї наради журнал «Перець» спеціально не згадувався. Утім керівники наради наголошували на тому, що у пресі необхідно частіше застосовувати карикатури, пісні, частівки та фейлетони²⁶. Отже такий журнал сатири та гумору, як «Перець» міг використовуватись як «подвійна зброя»: з одного боку – як частина преси, з іншого – як «гумор-зброя». У будь-якому разі, у цьому випадку офіційний радянський гумор виступав не просто забавкою, а явищем із чітким цілевизначенням, причому на рівні органів влади.

На цьому рівні формулювання мети діяльності «Перцю» журнал більше сприймався як просто друкований орган, а його сатирична специфіка відходила на другий план. Так, «Перець» згадувався поряд з іншими виданнями негумористичного змісту без акцентування на його гумористичному змісті: в нього схожі завдання, помилки й проблеми. Найбільша увага приділялася проблемі його суспільно-політичного значення. Так, у довідці 1945 р. «О положенні з виходом республіканських журналів “Україна” та “Перець”»²⁷ робився наголос на тому, що через «несвоечасність» виходу цих часописів вони нібито втрачають своє значення і злободенність.

У 1953 р. секретар ЦК О.Кириченко на республіканській нараді працівників преси поставив завдання «викривати недоліки в роботі наших

²² *Lõhmus M.* Political correctness and political humour in Soviet Estonia and beyond. – P.142.

²³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5286. – Арк.2–31.

²⁴ *Ушакин С.* «Смехом по ужасу»: о тонком оружии шутов пролетариата...

²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5286. – Арк.2–4.

²⁶ Там само. – Арк.21.

²⁷ Там само. – Спр.2795. – Арк.1–2.

партійних, радянських, господарських організацій, розвінчувати бюрократів, хаптурників, верхоглядів, гостро критикувати тих, хто не хоче бачити недоліків у нашій роботі, миритися з ними»²⁸. Тобто функція «викривання», «розвінчування», «боротьби» знову ставала на першому плані (про необхідність висвітлювати позитивний досвід передовиків говорилося приблизно наприкінці виступу й цьому аспекту приділено значно менше уваги). «Перець» згадувався як позитивний приклад друкованого органу, який «справедливо критикує» вади радянського суспільства (наприклад Сумську область – за «недооцінку кукурудзи»)»²⁹. І у цьому випадку «Перець» не виділявся як гумористичний журнал, а зауваження О.Кириченка, що у пресі необхідно вміщувати карикатури та фейлетони, стосувалось представників усіх видань, присутніх на нараді. Із цього можна дійти висновку, що журнал «Перець» сприймався партійними органами передусім як друкований орган, взірець радянської преси, «найдієвішого інструмента партії». Отже гумор в «Перці» ставав інструментом, а не суттю.

Тенденцію розглядати «Перець» передусім як засіб індоктринації суспільства можна простежити не лише в період сталінізму. Незважаючи на те, що офіційних констатацій такої мети в період «застою» ставало все менше, побіжні зауваження з цього приводу все ж таки траплялися. Так, у 1964 р. на нараді, проведеній ідеологічним відділом ЦК КПУ зі співробітниками редакцій журналів із питань виходу з друку республіканських журналів, зазначалося, що несвоєчасність доставки читачам «Перцю» призводить до «політичних збитків»³⁰.

Утім, незважаючи на другорядність гумористичної компоненти, офіційний радянський дискурс не був «монолітно серйозним», як будь-яка офіційна культура³¹. Можна простежити намагання влади зробити гумор і сатиру у пресі розповсюдженим інструментом впливу на «маси». Але, скоріш за все, ці спроби виявилися не дуже вдалимими, адже в 1981 р., згідно з листом у ЦК КПРС щодо «підвищення ідейного рівня й дієвості виступів у пресі», знову ставалася проблема використання у друкованих органах фейлетонів та карикатур³². Не дивлячись на протекцію загальнорадянських і республіканських органів влади, політична сатира нелегко займала своє місце у системі мас-медіа. Саме тому «Перець», відмінною рисою якого було постійне використання гумору як інструмента, став полігоном для розвитку політичної гумористики в радянській Україні. Є свідчення, що інші друковані органи, якщо й уміщували гумористичні тексти чи карикатури, то все одно ставилися до них з обережністю, або як до другорядних, віддаючи перевагу «серйозним текстам». Так, до Ф.Маківчука, головного редактора «Перцю», звертався постійний автор журналу О.Ковінька із проханням опублікувати його гуморески у випадках, коли їх відхиляли видання негумористичного змісту. Коли

²⁸ Там само. – Оп.24. – Спр.3499. – Арк.3.

²⁹ Там само. – Арк.10.

³⁰ Там само. – Ф.243. – Оп.1. – Спр.2745. – Арк.11.

³¹ Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – С.18.

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2222. – Арк.2.

його текст не опублікували в газеті «Сільські вісті» О.Ковінька зазначав, що «наші центральні газети чомусь сміх відпихають»³³. Подібне ставлення до гумористичних матеріалів траплялось й у районних газетах. Наприклад, до Ф.Маківчука як до спеціаліста з політичної сатири звертався по заступництво автор фейлетонів І.Заїка. Він зазначав, що після того, як його твір розкритикувала на нараді редактор обласної газети Л.Ширлва, редактор його районної газети тепер узагалі не бажає друкувати фейлетони, щоб не потрапити в огляд обласної газети³⁴. Не зовсім зрозуміло, якою була причина критичного ставлення до фейлетону редактора обласної газети – гумористична форма чи «ідеологічні помилки»? За словами І.Заїки, редактор не пояснювала це їй, окрім усього, відзначила, що сама фейлетонів ніколи не писала³⁵. У будь-якому разі, у редактора районної газети «в опалу» потрапили саме тексти у жанрі політичної сатири. Підозріле ставлення до гумору, напевно, траплялося через його характерні особливості: багатозначність, наявність метафор, які можна розтлумачити по-різному, широкий пласт підтексту³⁶. Натомість у гумористичному журналі це все було звичайним явищем. Тому відбувався парадокс: багатозначність гумору інколи навіть допомагала дещо послабити ідеологічний контроль над змістом³⁷. У негумористичному виданні на тлі загальної серйозності багатозначний зміст фейлетону чи гуморески був помітний відразу, що й викликало надмірну увагу до такого тексту як цензора, так і читачів. Це, своєю чергою, посилювало відповідальність за нього.

Ситуація, коли партійні органи санкціонують публічний сміх, а «серйозна» преса це не сприймає, була не рідкістю не тільки у випадку з друкуванням гумористичних текстів чи карикатур. Так сталося, наприклад, коли той самий О.Ковінька в 1977 р. намагався провести День сміху в Полтаві. За його словами, завідуючий відділом пропаганди Прищепа (до речі, теж автор гуморесок) сказав, що треба обов'язково це «симпатичне свято вселюдно відзначати»³⁸. Але місцева преса поставилася до ідеї скептично-зневажливо. О.Ковінька в листі до Ф.Маківчука зазначав, що «деякі кореспонденти освітили свято сатири – поганкуватю. Отак: “на ярмарку були кавуни, горшки, і між іншим появлялися і сатирики...”». Деяким “літописцям” виявилось не під силу збагнути народну сатиру»³⁹.

Сприйняття «Перцю» як оплоту легальної політичної сатири та гумору УРСР знаходило своє вираження в тому, що працівники журналу отримували замовлення від партійних органів влади на написання фейлетонів в інших республіканських друкованих органах. Так сталося, наприклад, коли в

³³ ЦДАМЛІМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.18.

³⁴ Там само. – Спр.171. – Арк.53–54.

³⁵ Там само. – Арк.53.

³⁶ Мартин Р. Психологія юмора / Пер. с англ. под ред. Л.В.Куликова. – Санкт-Петербург, 2009. – С.112.

³⁷ Löhmus M. Political correctness and political humour in Soviet Estonia and beyond. ... – P.142.

³⁸ ЦДАМЛІМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.36.

³⁹ Там само. – Арк.38.

1968 р., згідно з даними відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ, у газеті українських канадців «Канадійський фермер» було надруковано статтю, де нібито був заклик до створення українського військового з'єднання типу дивізії СС «Галичина», яке взяло б участь у В'єтнамській війні. Відділи інформації та зарубіжних зв'язків, агітації й пропаганди ЦК КПУ замовили головному редакторові «Перцю» Ф.Маківчуку «гострий фейлетон», в якому потрібно було «висміяти холуйські намагання українських буржуазних націоналістів прислужитись імперіалістичним колам США, розкрити реакційну суть політики націоналістичних центрів та нагадати про сумну долю горезвісної дивізії «Галичина», яка в роки ВВв допомагала гітлерівським загарбникам поневолювати і грабувати український народ»⁴⁰. Крім того, планувалося передати цей фейлетон по радіо англійською, німецькою й українською мовами на закордон та надрукувати в газеті «Вісті з України». Важливість таких замовлень доводить те, що офіційну згоду на них давав перший секретар ЦК КПУ.

Офіційне формулювання мети діяльності «Перцю» особами, відповідальними за його видання, можна простежити за тематичними планами журналу, стенограмами виступів головних редакторів, їхніми листами до партійного керівництва тощо. Згідно з цими документами, діяльність часопису також визначалася найчастіше в категоріях «боротьби», «викриття», «виступів проти...». Можна побачити, що журнал, якщо і мав гумористичне наповнення, то воно повинно було викликати соціально дієвий «червоний сміх». Це – «боротьба з пережитками капіталізму в свідомості людей»⁴¹, «нешадний бій усьому, що перечить радянському способу життя, нормальній комуністичній моралі, одним словом усьому тому, що ми звемо антиподами комунізму»⁴². Таке визначення діяльності журналу особливо характерне для 1940–1950-х рр. У цей період формулювання мети часопису головним редактором мало відрізнялося від формулювання цієї мети партійними органами. Найчастіше це була калька, яка дублювалась у вступних до тематичних планів, практично без змін рік у рік⁴³. Можливо, таке клішоване визначення мети було здебільшого лише констатацією, а розважальний гумор у повсякденній діяльності працівників журналу займав суттєвіше місце?

Згідно з документами, які відображають діяльність співробітників «Перцю», ставлення керівників журналу щодо переважання «гумору-розваги» було радше негативним. У звіті 1959 р. Ф.Маківчук, критикуючи попереднє керівництво видання, зазначав, що досі автори часопису діяли лише за принципом «аби смішно». Причому у чернетці свого звіту головний редактор підкреслював це твердження тричі⁴⁴. Серед головних прорахунків попередників Ф.Маківчук зазначав також «страшенно низький ідейно-художній рівень журналу, мілкотем'я, зубоскальство, пошлість, надто дрібні мішені, по яких

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.17. – Арк.60.

⁴¹ ЦДАМЛМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.223. – Арк.1, 5.

⁴² Там само. – Спр.231. – Арк.3.

⁴³ Там само. – Спр.223. – Арк.25.

⁴⁴ Там само. – Арк.14.

стріляє журнал»⁴⁵. Головред напряду називав сміх та гумор засобами боротьби з вадами, а не самоціллю⁴⁶. Отже у цьому випадку визнавався лише сміх, який наповнений ідеєю, причому ця «зброя» виправдовувала себе тоді, коли її мішені були значними.

З іншого боку, у листі до заступника завідуючого відділом пропаганди й агітації ЦК О.Маркевича стосовно членів редакційної колеї бачимо, що саме гумористична форма матеріалів у «Перці» все ж таки була дуже важливою для головного редактора. Так, можна побачити, що при підборі кадрів він та партійні органи керувалися дещо різними принципами: Ф.Маківчук намагався звільнити з посади відповідального секретаря Довгаленка, адже в нього пересічний культурний рівень і він позбавлений почуття гумору, через що не міг писати та правити матеріал. Головред зазначав, що на цій посаді повинен бути гуморист⁴⁷. У ЦК КПУ Ф.Маківчука відмовляли, адже Довгаленко був «дисциплінованим співробітником», утім, як зазначав головний редактор, для секретаря редакції гумористичного журналу лише цього мало.

Співробітникам редакції «Перцю» завжди доводилося знаходити оптимальний баланс між баченням журналу як «зброї партії» та гумору заради гумору. Другий компонент на рівні діяльності відповідальних працівників часопису майже ніколи не переважав, але міг посилюватися залежно від контексту формулювання мети існування видання. Крім того, можна простежити тенденцію посилення гумористичної компоненти з плином часу. Так, на нараді гумористів УРСР у 1977 р. Ф.Маківчук робив уже більший акцент саме на сміхові, але не відходив від колишніх категорій гумору як «бою», «пера як зброї», що потрібно спрямовувати на «шкідливих і поганих об'єктів і суб'єктів», їх, мовляв, слід «громити, висміювати». Причому головний редактор журналу посилався на авторитет партії, котра саме й наказує так робити⁴⁸. Ф.Маківчук зазначав, що гумор потрібно спрямовувати на помітні цілі. Замість цього гумористика тоне «в темі повсякденності й сіратини»⁴⁹. Можливо, головред «Перцю» помітив тенденцію, на яку вказує історик С.Ушакін: «червоний сміх» повинен був бити по адекватному жаху. Але вже з 1950-х рр. цей «жах» трансформувався в типаж, маску, карикатуру, а «червоний сміх» як «зброя» став ліричною усмішкою⁵⁰. Ф.Маківчук уважав таку ситуацію ненормальною, намагаючись втримати «Перець» у форматі «сатири-зброї»⁵¹.

Завдяки Ф.Маківчуку журнал «Перець» намагався якомога довше підтримувати статус видання із соціально дієвим змістом. Саме тому в багатьох звітах і документах підкреслювалася дієвість критичних виступів часопису. Причому особливу гордість викликало не просто «викриття» «окремих вад» чи

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. – Спр.246. – Арк.11.

⁴⁷ Там само. – Спр.244а. – Арк.2.

⁴⁸ Там само. – Спр.229. – Арк.7.

⁴⁹ Там само. – Арк.1.

⁵⁰ Ушакін С. Сміхом по ужасу: о тонком оружии шутов пролетариата...

⁵¹ ЦДАМЛІМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.229. – Арк.2–3.

соціальних пороків. Працівники журналу представляли у звітах до партійних органів статистику карних та інших переслідувань адресатів викривальної сатири «Перцю»⁵². Ми знайомимось із цікавим явищем. Зазвичай радянська пропаганда та агітація за допомогою чисел і їх візуалізації намагалися прив'язати ідеологічні посили до створюваної реальності⁵³. Через це статистика стала могутньою пропагандистською машиною. «Перець» за допомогою такої статистики майже матеріалізував свій гумор як «зброю» і стверджував свій статус як творця дієвого «червоного сміху». Активність збору такої статистики збігається з тенденцією періоду сталінізму та «відлиги» бачити в «Перцеві» радше зброю проти «всього, що суперечить комунізму», аніж просто веселе видання. Більше того, у період пізнього сталінізму «Перець» представляли навіть як «страшну зброю», адже працівники журналу збирали статистику, на скільки років позбавлення волі було засуджено об'єкт критики часопису. До речі, серед таких траплялися п'ятнадцяти- та двадцятирічні терміни⁵⁴. За архівними документами, випадки збору «карної» статистики були більш-менш регулярними до кінця «відлиги». Останнє з таких статистичних зведень стосується порівняння дієвості «Перцю» в 1966 та 1976 рр.⁵⁵, коли до уваги бралися не тільки звільнення з роботи та позбавлення волі, а й адміністративні стягнення, виключення з партії тощо. Якщо подивитися на зведені дані, то можна помітити, що 1976 р. за дієвістю навіть б'є рекорди 1950 та 1958 рр. Це відмічав і Ф.Маківчук, знову стверджуючи статус «Перцю» як «дієвої зброї партії». Такі результати могли спричинити збільшення тиражу журналу, порівняно з попередніми роками, у декілька разів. Через це видання могло отримувати більшу кількість «сигналів» від читачів. Проте кореляції між кількістю покараних і кількістю отриманих листів не простежується. Ретельність збору подібних свідчень до 1959 р. й поступовий відхід від цієї практики вказує на процес ствердження до середини 1970-х рр. статусу «Перцю» як взірця дієвого «соціалістичного гумору» й, можливо, поступове розмивання образу журналу як соціально дієвого видання.

Сатиричний часопис як полігон для дієвого гумору був явищем загально-радянським. Традиції «червоного сміху» впродовж свого існування підтримував загальнорадянський «Крокодил». Від початку свого випуску він був у витоків традицій політичної сатири, «викриваючи» «ворогів нового життя»⁵⁶. Цей друкований орган не тільки створював дієвий радянський гумор, а й учив сміятися «по-новому». Так, у середині 1920-х рр. «Крокодил» давав консультації для робітників, які бажали створювати сатиру. Журнал ставив і намагався відповісти на питання: «Над чим я сміюсь?», «Для чого б'ю?»,

⁵² Там само. – Спр.232. – Арк.1; Спр.234. – Арк.1; Спр.235. – Арк.1; Спр.243. – Арк.1; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.181. – Арк.30; ЦДАМЛІМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.246. – Арк. 7.

⁵³ Богданов К. Vox populi: Фольклорные жанры советской культуры. – К.; Москва, 2009. – С.25.

⁵⁴ ЦДАМЛІМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.234. – Арк.1.

⁵⁵ Там само. – Спр.121. – Арк.1–2.

⁵⁶ Ушакин С. «Смехом по ужасу»: о тонком оружии шутов пролетариата...

«Чи варто бити сатирою?»⁵⁷. Знову слід звернути увагу на використання категорій «дії», «сили» та «боротьби» при формулюванні мети використання сатири в «комуністичному будівництві». «Крокодил» уважав за потрібне так само навчати взірцям радянського гумору й «молодших братів» – республіканські сатиричні журнали. Так, у 1978 р. головний редактор «Крокодила» Є.Дубровін надіслав головредові «Перцю» книгу «найстарішого крокодилця» І.Абрамовського «Сміх сильних» із формулюванням, що вона «принесе певну користь [...] співробітникам і особливо художникам, познайомивши їх з цікавими фактами з історії “Крокодила”»⁵⁸.

Офіційне формулювання мети існування та діяльності «Перцю», представлене читачам, можемо знайти в найпершому номері журналу, який вийшов у травні 1941 р. У першій статті – «Моїм читателям, сміхопочитателям» – від імені «Перця Перчила» відбувалося знайомство читачів із цим виданням⁵⁹. Спершу встановлювалася спадковість «Перцю» та сміхової культури минулого. У 1920–1930-х рр. серед діячів радянської культури відбувалися дискусії стосовно того, наскільки правомірним може бути таке наслідування⁶⁰. З одного боку, новий «червоний сміх» для своєї легітимації повинен був шукати коріння. З іншого, гумор А.Чехова та М.Салтикова-Щедріна «викривав» соціальні суперечності, характерні для «старого режиму», а не для «нового життя при соціалізмі». Але статус «Перцю» як республіканського журналу сатири та гумору давав можливість поєднати і спадковість, і єднання сміхом. У вступній статті робився акцент на наслідуванні саме української сміхової культури. Тому український сміх міг об'єднувати як запорізьких козаків проти турецького султана та коронного гетьмана Потоцького, так і майже сучасників читачів – Щорса проти «УєНеРівського султана Сеньки Петлюри»⁶¹. Звісно, гумор М.Гоголя та М.Котляревського відображав «старорежимні» соціальні суперечності. Але акцент робився на національній складовій цього гумору, а, як «казав мій дід Кіндрат Переперчило [...], скільки жив наш народ, і скільки житиме – ніколи не тужитиме – така вже наша українська вдача – працювати, пісні співати, танцювати та сміятися»⁶². Як бачимо, у цьому випадку гармонійно втілювалася формула, за якою повинен був діяти радянський гумор як комунікативна практика: вітальний сміх стимулював до праці й ставав частиною повсякденності та виробництва⁶³. Але розгляд того, як представляли сміх у «Перці» читачам, потребує особливої уваги. Аналіз контексту вживання слів «сміх», «веселоці» тощо показав, що аудиторії журналу гумор представляли не тільки як «зброю», «інструмент боротьби» з суспільними вадами. Навпаки, статтю саме починають зі звернення до тих, хто полюбає сміятися. Більше того, у матеріалі 10 разів сміх асоціюється з веселоцями та розвагами: пиятикою, танцями, піснями тощо.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ ЦДАМЛІМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.110. – Арк.10.

⁵⁹ Моїм читателям, сміхопочитателям...

⁶⁰ *Калинин И.* Смех как труд и смех как товар...

⁶¹ Моїм читателям, сміхопочитателям...

⁶² Там само.

⁶³ *Калинин И.* Смех как труд и смех как товар...

Звісно, у статті не забували і про «сміх-зброю» та про сміх, який супроводжує перемогу над ворогом. Так, ми бачимо різновид «сміху смертника»⁶⁴, коли йдеться про козака Гаврилу, який радив полякам посадити його на низьку палю, щоб ворогам було зручніше його, козака, цілувати. І переможний сміх над С.Петлюрою. На завершення історичного екскурсу автор знайомив із новими «мішенями» гумору «Перцю». Це так звані «погані свої»: бракороби, п'яниці, горе-критики тощо. Тобто й у цьому випадку гумор виступав як інструмент не боротьби з ворогами, а шліфування перемоги: сміхом потрібно тепер виправляти те, що заважає радянському суспільству повноправно називатися соціалістичним. Але читачам «Перцю» було дозволено сміятися задля розваги.

Чому ми бачимо різницю між формулюванням мети діяльності журналу партійними органами, відповідальними працівниками редакції та тим, як цю мету представляли читачам? Адже партійні керівники жодного разу в документах не вказували на розвагу читача як на мету діяльності часопису, а робили акцент на тому, що гумор повинен мати соціальне цілеспрямовання. Можливо, у цьому випадку і проявлялася стратегія «м'якої» індоктринації суспільства, коли, як уважав А.Грамші, чим більш непомітною вона є, тим ефективніше суспільству прищеплюються поняттєві категорії еліти⁶⁵. Функція «Перцю» як розважального видання могла певним чином відволікати від «серйозності» ідеологічного наповнення фейлетонів і карикатур, вписувати необхідні поняттєві категорії в повсякденні комунікації.

Для того, щоб з'ясувати, яким чином сприймалася мета діяльності «Перцю» авторами, котрі не займалися редакційною роботою, розглянемо листи головному редакторові журналу від різних дописувачів із проханням опублікувати їхні твори. Передусім необхідно звернути увагу на те, якою була їхня мотивація та як вони переконували надрукувати свої тексти.

Серед позаштатних авторів «Перцю» найактивніше листування з головним редактором провадив О.Ковінька. Найкраще його ставлення до матеріалу, який уміщують у «Перці», відобразилося, коли О.Ковінька рекомендував головному редакторові надрукувати збірку усмішок М.Бобиря. Так, він зазначав, що тут є «дві мініатюри дотепно смішні, й сміх спрямований туди, куди і треба, дві мініатюри смішненькі, але простенькі, дві – так, між іншим»⁶⁶. Отже, бачимо, що для цього гумориста дієвий сміх («спрямований туди, куди і треба») відігравав пріоритетну роль. Гумор тільки заради розваги не настільки ключовий, утім, безперечно, допускається.

Але знаходимо й достатню кількість випадків, коли просто вітальному сміху, який усе ж тісно пов'язаний зі сміхом дієвим, у позаштатних авторів «Перцю» приділено достатньо уваги. Передусім це виражалося в тому, що ці письменники надсилали у журнал переважно тексти «легкого жанру»:

⁶⁴ Мартин Р. Психологія юмора. – С.73.

⁶⁵ Див.: Althusser L. Ideology and Ideological State Apparatuses [Електронний ресурс]: <https://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1970/ideology.htm>; Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. – К., 2010. – С.45.

⁶⁶ ЦДАМЛІМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.35.

гуморески, усмішки⁶⁷. Зазвичай у таких досягнення сміхового ефекту грало ключову роль, а соціально-політичне спрямування (якщо взагалі було) – другорядну. Рідше надсилалися фейлетони й памфлети. Такі «свідомі» автори у своїх листах заради того, щоб довести доцільність публікації їхніх текстів, давали чітке формулювання мети власної гумористичної діяльності. Наприклад, В.Гарланець у 1978 р. у листі до головного редактора «Перцю» зазначав, що «працюючи над гумористичними розповідями, я передусім ставлю перед собою мету викривати окремі недоліки, викривати та висміювати бюрократизм, окозамилювання, хамство, дурість, хабарництво та ін.»⁶⁸. Більшість позаштатних авторів уникали таких формулювань, нібито залишаючи «серйозний гумор» у компетенції штатних співробітників журналу (до речі, найбільш «викривальні» фейлетони в рубриці «Здоровенькі були» писалися самим головним редактором). Тому й у листах позаштатних авторів найчастіше йшлося про сміх, аніж про «викривання» суспільних вад. Більше того, складається враження, що автори позичили для своїх листів мову гуморесок, нібито карнавальна культура впевнено ввійшла до рівня спілкування головного редактора й позаштатних авторів «Перцю». Можливо, у протилежність авторам «серйозного гумору» автори гуморесок «рекламували» свої твори за допомогою такого стилю спілкування. Так, Я.Давиденко, дякуючи за те, що в його творах знайшли «дещо [...] путне», «навіть смішне», сказав, що він «звичайно, пострибав трохи на одній нозі, а тоді й думаю: спасибі»⁶⁹. Специфічно писав до Ф.Маківчука В.Семоняка: «Кілька років тому узяв і написав на Ваше ім'я до “Перцю” кілька гумористичних галушок з “Полтави”. Не знаю чи скривилися Ви, коли ними смакували, але спасибі, запропонували спробувати їх усім шанувальникам журналу»⁷⁰. Можна вважати, що професія письменника сприяла такій формі написання листів до головного редактора. Але на рівні спілкування гумористів із ним (якого вони теж сприймали як гумориста⁷¹) такий стиль висловлювання допускався частіше, ніж на рівні спілкування, наприклад, головреду «Перцю» з головним редактором «Крокодила», завідувачами відділів агітації та пропаганди при ЦК КПУ. Так, коли відбувалося листування Ф.Маківчука з керівником «Крокодила», то бачимо офіційно-діловий стиль спілкування двох очільників інституціоналізованих гумористичних «кухонь»⁷². Але коли у цьому діалозі головного редактора «Крокодила» замінює гуморист Б.Юдін, то стиль спілкування цілком офіційного листа з приводу публікації «Бібліотеки “Крокодила”» стає геть іншим. Тимчасово відповідальний за «Крокодил» працівник фамільярно називає співробітників «Перцю» «хохлами», вітається та прощається з Ф.Маківчуком українською, але в російській транслітерації, поміж іншим зауважує, що «наш главный редактор ляскает зубами на Рижском взморье ввиду неважной погоды»⁷³ тощо.

⁶⁷ Там само. – Арк.9, 18, 23, 35; Спр.171. – Арк.48, 54, 66.

⁶⁸ Там само. – Спр.171. – Арк.57.

⁶⁹ ЦДАМЛІМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.48.

⁷⁰ Там само. – Арк.66.

⁷¹ Там само. – Арк.54.

⁷² Там само. – Спр.110. – Арк.1, 6.

⁷³ Там само. – Арк.5.

Постає питання, яким чином реалізовувалася поставлена перед працівниками журналу мета діяльності «Перцю»? Ця проблема є темою для окремої статті, утім декілька спостережень варто навести. Було проведено контент-аналіз 2350 текстів та карикатур журналу. Виявлено, що в період сталінізму й «відлиги», як і декларувалося партійними функціонерами і творцями «Перцю», журнал уміщував (із деякими винятками) саме «гумор-зброю»: матеріали, які критикували «окремі недоліки» в радянському суспільстві, сприяли формуванню певного образу зовнішнього ворога тощо. Окрім цього, у період сталінізму приділяли увагу тематикам із позитивними конотаціями («побудова комунізму», «трудова активність», «приклад для наслідування»). І лише в період «застою» та «перебудови» бачимо збільшення питомої ваги гумору-розваги, який стосувався внутрісімейних стосунків, дитячий, святковий гумор тощо. Такі «просто смішні» сюжети траплялися навіть на обкладинках. Здебільшого подібна «просто смішна» обкладинка присвячувалася таким святкам, як Новий рік і 8 Березня, коли громадянам дозволялося насолоджуватися веселощами без обов'язкового ідеологічного навантаження. Ця тенденція супроводжувалася зменшенням кількості офіційних декларацій про «серйозність» гумору в «Перці» та поступовим визнанням допустимості «гумору-розваги» в головному сатиричному виданні радянської України⁷⁴.

Слід зазначити, що читачі журналу найчастіше сприймали його як розважальне, а не виховне видання, а його читання – як частину дозвілля⁷⁵. Наприклад, у своєму листі до головного редактора в 1971 р. читач із Полтави Д.Бровар писав, що «коли мені буває в житті нелегко, беру “Перця” та читаю гуморески та фейлетони. Перечитуючи все читане, вдруге чи втретє, не хапаюсь за живіт, як то було вперше, але сміюсь, забуваю про незгоди, живу всіма клітинами душі і тіла»⁷⁶. У цьому випадку гумор часопису відігравав функцію зняття напруги та релаксації⁷⁷. Погляд на «Перець» як на видання, яке повинно викликати сміх, було присутнє не тільки у звичайних читачів, а й у працівників інших видань. Так, знайомий Ф.Маківчукові журналіст, передаючи привіт «перчанам», писав: «Ів. Сочивцю, що так вправно працює на сміх людям, Ол. Черногузу, що не вморюється давати людям веселі поради». Хоча після цього можна побачити, що автор листа сприймав «Перець» і як соціально-політично вагоме видання, адже надалі він передавав привіт «іншим товаришам» (яких йому не довелося особисто знати), що не дають спокою «всякій наволочі, яка не дає нам покою»⁷⁸. Але, як бачимо, незважаючи на переважно соціально-політичну орієнтованість «Перцю», багато читачів журналу мали з його допомогою радісні емоції та відпочинок.

⁷⁴ Там само. – Спр.229. – Арк.7.

⁷⁵ Єремєєва К. Політичний гумор радянської України у 1941–1991 рр. (на прикладі журналу «Перець»): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2016. – С.18.

⁷⁶ ЦДАМЛІМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.7.

⁷⁷ Мартин Р. Психологія юмора. – С.48.

⁷⁸ ЦДАМЛІМ України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.127.

***

Таким чином, офіційна культура не була монополюючою серйозною й гумор намагалися використовувати як «зброю» в боротьбі з суспільними вадами, досягненні групової єдності тощо. Офіційна мета діяльності журналу «Перець» формулювалася по-різному, залежно від контекстів її висловлювання. Чим більш офіційним він був (наприклад, на партійних нарадах), тим більше переважав «серйозний гумор», чим нижчим – тим дозволенішим ставав сміх без конкретного соціально-політичного спрямування. У своїх постановках партійні функціонери рідко формулювали мету діяльності «Перцю» як переважно розважальну. На рівні відповідальних працівників журналу «гумор-розвага» та «гумор-зброя» інколи протиставлялись одне одному на користь другого. Але на цьому рівні творці видання більше приділяли увагу сміху як прояву радості. І, нарешті, на рівні представлення «Перцю» читачам гумор як «зброя» та розвага представлено як суміжні, взаємодоповнюючі цілі. З плином часу у змісті часопису «гумор-розвага» посідали дедалі більше місця, ніж це було на початку його існування. Попри те, що в офіційній культурі гумор був явищем, санкціонованим владою, він інколи нелегко знаходив своє місце у засобах масової інформації через неоднозначність. Тому «Перець» став свого роду оплотом політичної сатири та гумору в радянській Україні.

REFERENCES

1. Akhijezer, A. (1991). *Rossija: kritika istoricheskogo opyta*. Moscow: *Filosofskoje obshchestvo*. [in Russian].
2. Althusser, L. (1971). *Ideology and Ideological State Apparatuses*, <https://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1970/ideology.htm>
3. Bakhtin, M. (2010). *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaja kul'tura srednevekovja i Renessansa*. Bakhtin M. *Sobr. soch. V 7 t.* Moscow: *Russkie slovari*, T. 4 (2). [in Russian].
4. Bogdanov, K. (2009). *Vox populi: Fol'klornyje zhanry sovetskoj kul'tury*. Kyiv, Moscow: *Novoe literaturnoe obozrenie*. [in Russian].
5. Halas', I. (2011). *Periodychni ta prodovzhuvani vydannia (zhurnaly), vypushcheni na tereni Ukrainy v 1944–1949 rr.* *Visnyk Knyzhkovoї Palaty*, № 12, pp.1–6. [in Ukrainian].
6. Kalinin, I. (2013). *Smekh kak trud i smekh kak tovar (stakhanovskoje dvizhenije i kapitalisticheskij konvejer. Novoe Literaturnoe Obozrenie. (Vol.121).* <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/121/11k.html> [in Russian].
7. Kopylkova, Ye. (2009). *Psikhologija evrejskogo anekdota*. Moscow: *Dom evrejskoj knigi*. [in Russian].
8. Kulik, V. (2010). *Dyskurs ukrains'kykh medii: identychnosti, ideolohii, vladni stosunky*. Kyiv: *Krytyka*. [in Ukrainian].
9. Lauchlan, L. (2009). *Laughter in the Dark: Humour under Stalin. Le rire européen/ European Laughter*. Perpignan University Press, 2009.
10. Lõhmus, M. (2012). *Political correctness and political humour in Soviet Estonia and beyond. Folklore*. <http://www.folklore.ee/pubte/eraamat/eestipoola/lohmus.pdf>
11. Martin, R. (2009). *Psikhologija jumora / Per. s angl. pod red. L.V.Kulikova*. SPb: *Piter*. [in Russian].

12. Reddy, W. (2001). *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. N.Y.: Cambridge University Press. bookre.org/reader?file=1268414
13. Romanyshyna, N. (1999). Zhanr literaturnoho feiletonu v tvorchosti O.Chornohuza, *Ukrains'ka literatura v zahal'noosvitnii shkoli: Naukovo-metodychnyi zhurnal*, K., Z, pp.8–12. [in Ukrainian].
14. Tikhomirov, A. (2013). The Regime of Forced Trust: Making and Breaking Emotional Bonds between People and State in Soviet Russia, 1917–1941. *Slavonic and East European Review* (Vol. 91, 1, 79–118).
15. Ushakin, S. (2013). „Smekhom po uzhasu”: o tonkom oruzhii shutov proletariata. *Novoe literaturnoe obozrenie*. (Vol.3, 130–162). [in Russian].
16. Vynnykova, N. (2010). Ukrains'ka literaturna parodiia u periodychnykh vydanniakh 40–50-kh rr., *Filolohichni traktaty*, T.2, №2, pp. 65–71. [in Ukrainian].
17. Yeremieieva, K. (2016). Politychnyi humor Radians'koi Ukrainy u 1941–1991 rokakh (na prykladi zhurnalu „Perets”). Avtoreferat dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. isto-rychnykh nauk: spets. 07.00.01 „Istoriia Ukrainy”. Kharkiv: Kharkiv's'kyi natsional'nyi universytet imeni V.N.Karazina. [in Ukrainian].

KATERYNA YEREMIEIEVA

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Lecturer,
Department of History and Linguistics,
Ukrainian State University of Railway Transport
(Kharkiv, Ukraine), eremeevaea@gmail.com

"PEPPER AND PEPPER SOME MORE!": MISSION OF THE ACTIVITY OF THE SOVIET SATIRICAL PUBLICATIONS (FOR EXAMPLE OF MAGAZINE "PERETS")

The perception of the mission of the activity of the Soviet satirical publications is studied in the article evidence from magazine "Perets". For the first time the contexts of the Soviet satirical publications' goal formulation was analyzed. The comparative analyze of the perception of the satirical publications' goal by the power, members of the editorial board, staff and freelance writers was carried out. The question how the role of the magazine "Perets" had been explained to its readers was solved. It was concluded that the content of the magazine can be divided into the revealing humour aimed at the criticism of social shortcomings and the humour aimed primarily at achieving comic effect. It was clarified that the more official was the context of the statement about soviet satire's goal, the more advantage was given to the "humour-arms". But the authors of the magazine also focused on readership interests. Therefore, they also used the "humour-entertainment". The study helps to understand the specifics of the culture of the Soviet popular laughter. The place of humor in the official Soviet culture was cleared. The problem of the specificity of the party directives realization by the press workers was discussed. It was concluded that gradually satirists began to focus more on the reading preferences. Therefore, the proportion of the "humour-entertainment" increased.

Keywords: "Perets", Soviet satire, press, humour.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2-1.09:94(477)

Василь Яременко

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра історії та країнознавства,
Хмельницький національний університет
(Хмельницький, Україна), v.yarema@ukr.net

ТАРАС ШЕВЧЕНКО Й ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДОБА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У «Шевченківській енциклопедії» вже закріпилося поняття «історіософія Шевченка», але дискусії стосовно співвідношення історизму та міфологізму в його світогляді, творчій спадщині тривають. Необхідне ширше залучення здобутків історичної науки. Особливо плідним може бути з'ясування бачення митцем певних історичних періодів. Подана нижче стаття є логічним продовженням попередньої авторської студії про ставлення Тараса Шевченка до князівської доби в історії України, поглибленням дослідження мовознавця А.Непокупного. Називаються дотичні до заявленого періоду джерела, якими користувався або міг користуватися Т.Шевченко. Показано, що у його текстах в аспекті аналізованої теми згадуються дуже яскраві історичні постаті, особливо причетні до переломної віхи історії України – переходу територій зі складу Великого князівства Литовського до Речі Посполитої. Аналізується, яке місце займав цей період у Шевченковому проєкті «Живописна Україна». Для з'ясування поетового бачення процесів того періоду широко залучається історіографічний матеріал, і навіть той, в якому йдеться про пізніші часи – поглинання цих територій уже Російською імперією (зокрема ліквідація Віленського університету, Кременецького ліцею). На прикладі Шевченкових текстів показано, що в його історіософії мало місце певне протиставлення литовсько-руської доби річпосполитському періоду. І рубіжними моментами при цьому для нього були політичні та релігійні уніїні процеси. Викладене зміцнює тезу про вкрай негативне Шевченкове ставлення до використання релігії з політичною метою і проявів релігійного фанатизму в історії. Аргументовано висновок, що Т.Шевченко не вважав литовсько-руську добу в історії України «змарнованим» історичним часом, а її сприйняття й розуміння в нього за великим рахунком не розминається з історичною наукою. Збагачується коментар до тих творів митця, про які згадується у статті.

Ключові слова: історіософія, історіографія, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, церковна унія, Вільно, Радзивілли.

Історичну періодизацію як раціональний спосіб упорядкування знань про минуле особливо доцільно використовувати і при вивченні історіософії великих творчих особистостей. Вони спеціально не досліджували минуле, а мали лише найзагальніше уявлення про нього, зокрема й за допомогою відповідних поділів і виокремлень у часі історичної інформації. Автор цієї статті вже робив спробу з'ясування ставлення Т.Шевченка до князівської доби в історії України¹. Тому в рамках вивчення його історизму та історіософії цілком логічним кроком буде перехід до студії, яка виразила б Шевченкове розуміння наступного періоду, котрий для більшості українських теренів умовно в історіографії часто називають «литовсько-руським», маючи на увазі перебування українських і білоруських земель («руських» – за тодішньою книжною назвою) у складі Великого князівства Литовського (побутує й термін «Литовсько-Руське князівство»). Тема Литви у творчості Т.Шевченка, зокрема і її історичні аспекти, були вже предметом вивчення². Мовознавець А.Непокупний у своїй монографії навіть виокремив невеликий розділ під назвою «Історія Литви і Шевченко». Ураховуючи нинішні дискусії стосовно співвідношення в митця міфу й історизму, варто розширити рамки цієї теми до спроби з'ясування сприйняття Т.Шевченком усього того, що стосується періоду перебування більшості українських етнографічних земель у складі Великого князівства Литовського (близько середини XIV ст. – 1569 р.), процесу об'єднання його з Польським королівством, поетових поглядів на історію литовсько-українських взаємин узагалі. Це і є метою нашої розвідки.

Т.Шевченко у власній бібліотеці мав джерела, які прямо стосуються литовсько-руської доби в історії України: М.Костомарова «Русские инородцы: Литовское племя и отношение его к русской истории» («Русское слово», 1860 р., №5), «Жизнь князя Андр. Мих. Курбского в Литве и на Волыни» (Київ, 1849 р., т.1–2)³. В ній за збереженим описом були й інші книги, з яких міг черпати знання про ті часи: «Летописное повествование о Малой России» О.Ригельмана (Москва, 1847 р.), «История Русов, или Малой России» (Москва, 1846 р.), «Очерк истории Малороссии до подчинения её царю Алексею Михайловичу» С.Соловйова⁴. Відомо, наприклад, що поет читав і використовував «Историю Малой России» Д.Бантиса-Каменського, в якій кілька розділів присвячено тому періоду. Проведене А.Непокупним дослідження поезії «У Вільні, городі преславнім...» (1848 р.) показало, що в ній Шевченкове місто переповнене «іменними реаліями», тобто тими, які мають власні назви й пов'язані з перебуванням автора тут: костел Св. Анни, бульвар, Закрет,

¹ Див.: Яременко В.І. Княжа доба української історії і Тарас Шевченко: спроба історіософського прочитання // Український історичний журнал. – 2017. – №1. – С.114–134.

² Див., напр.: Івакін Ю.О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – К., 1968. – С.91–94, 148–150; Непокупний А. Балтійські зорі Тараса: Литва в житті і творчості Т.Г.Шевченка // У Вільні, городі преславнім: Художньо-документальний дигітх. – К., 1980. – С.301–343; Щербина Т. Литовська література і Шевченко // Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – Т.3: І–Л. – К., 2013. – С.786–787.

³ Див.: Щербина Т. Литовська література і Шевченко. – С.787.

⁴ Див.: Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії: 1814–1861. – Вид. 2-ге та доп. / За ред. Є.П.Кирилока. – К., 1982. – С.366–367.

монастир босих кармеліток, Остра брама, університет, школа (синагога). І всі вони містять значну історичну інформацію, засвідчуючи незгасний інтерес до минулого цього краю⁵. На це вказують і записи у «Щоденнику» від 28 серпня і 5 вересня 1857 р. про читання у журналі «Русский вестник» (1857 р., №7) історичного нарису Н.Попова «Королева Варвара». Він, як зазначає А.Непокупний, написаний в основному за матеріалами монографії литовського та польського історика М.Балінського «Записки про королеву Барбару, дружину Сигізмунда II Августу», яка вийшла польською мовою у Варшаві 1843 р.⁶ Там розповідалося про дочку литовського гетьмана Барбару Радзивілл (Радвілайте, близько 1520–1551 рр.), яка, ставши вдовою тракайського воеводи Гоштавта, удруге вийшла заміж за великого литовського князя Сигізмунда (Зигмунта) II Августу. Цей романтичний шлюб тримався в таємниці до обрання князя польським королем, а після коронації вже через п'ять місяців Барбара померла. А.Непокупний показав, що Т.Шевченко мав історичні дані про кількох представників полонізованого князівського литовського роду Радзивіллів⁷.

Уже перша згадка назви Литви, що зустрічається в «Інтродукції» до поеми «Гайдамаки», містить історіософські конотації: «Розбрелись конфедерати / По Польщі, Волині, / По Литві, по Молдаванах / І по Україні...» (рядки 310–313). А.Непокупний, нагадавши про Велике князівство Литовське, точно помітив, що тут під «Литвою» у часи Барської конфедерації (1768–1772 рр.) географічно (відповідно до висловленої дії) мається на увазі «білорусько-литовський зміст»⁸. Але слід наголошувати, що в наведених словах у контексті сюжету поеми та образного окреслення невідрадного політичного становища Речі Посполитої передусім виразно прочитується глибокий авторський сарказм саме в погляді на історичні процеси. Під час створення Речі Посполитої (Люблінська унія 1569 р.) Підляшшя, Волинь, Брацлавщина й Київщина, незважаючи на протести литовців, були включені до Польського королівства. У зв'язку з цим історики констатують: «Проте, політична суб'єктність України-Руси як рівноправного партнера Корони Польської та Великого князівства Литовського люблінськими постановами не передбачалася. І це було чи не найголовнішою втратою України під час цих доленосних подій. Втрату, яку вповні усвідомлять уже наступні покоління української еліти»⁹. Натомість решта земель адміністративно залишалася у складі Великого князівства Литовського, що в новій країні зберігало автономний статус. Але він поступово втрачався. Із другої половини XVII ст. там уже не збиралися окремі сейми, а в 1788–1792 рр. рішенням сейму Речі Посполитої було ліквідовано й останні залишки автономії Великого князівства Литовського – створено єдині для країни органи виконавчої влади, військо, фінанси. Після

⁵ Див.: *Непокупний А.* Балтійські зорі Тараса: Литва в житті і творчості Т.Г.Шевченка. – С.309–328.

⁶ Див.: Там само. – С.330.

⁷ Див.: Там само. – С.330–331.

⁸ Там само. – С.301.

⁹ *Горобець В.М.* Сподівання та розчарування від народження нової вітчизни // Україна: хронологія розвитку. – Т.4. – К., 2009. – С.14.

третього поділу Речі Посполитої в 1795 р. більшу частину території Великого князівства Литовського загарбала Російська імперія. «Розбрелися по Литві» ще й тому, що під час проголошення 29 лютого 1768 р. Барської конфедерації маршалком було проголошено К. Радзивілла з роду литовських князів; її військо на чолі з братами К. і Ф. Пулавськими влітку вирушило в невдалий похід на Вільно; восени 1768 р. М.Я. Пац (згадується в «Гайдамаках») створив у першій історичній столиці Новогрудку генеральну конфедерацію Великого князівства Литовського як частину Барської¹⁰. «Розбрелись по Молдаванах», адже конфедерати поширювали свої впливи й дії до Дністра, на території, які входили до складу Молдавського господарства, що вже повністю залежало від Османської імперії та перебувало під загрозою поглинання Російською; Туреччина у жовтні виступила на боці Барської конфедерації й оголосила Росії війну¹¹. У назві Т. Шевченка вживає множину (іронічне – «Молдавани», що прочитується і як етнонім), тому що Молдавське князівство, як і Литовське, від самого початку, за рахунок українців, було біетнічною державою, у деякі історичні моменти включало й Волощину (пізнішу Румунію). Так само в «Гайдамаках» він не випадково в тексті пісні кобзаря згадав про волохів (збірна назва деяких романських народів), яких «осталось трохи» та молдаванів, котрі «тепер вже не пани» (рядки 931–934). Наведені топоніми, що сприймаються і як етноніми, з одного боку показують історичні реалії, а з іншого – підтекстуально відбивають неприйнятний для автора примусовий історичний процес розривання (поділу) народів (українців зокрема), коли автономні чи федеративні форми політичних взаємин замінюються реакційнішими, насильницько-імперськими.

Удруге назва «Литва» (з авторським наголосом на першому складі, як у словнику П. Білецького-Носенка)¹² тричі вживається у четвертому розділі поеми-циклу «Царі» (друга половина 1848 р.), написаному на основі літописного сюжету. У княжому Полоцьку під правлінням Рогволода очікують «із Литви князя-жениха», «сподіваного, давно жаданого», а натомість «...Із Києва туром-буйволом / Іде веприщем за Рогнідою / Володимир-князь со киянами» (рядки 179, 198–202). За літописом Рогніда мала вийти заміж не за литовського, а київського князя Ярополка, натомість Володимир на той час ще лише йшов із Новгороду на захоплення Києва. Думка Ю. Івакіна про те, що «Шевченко призабув другорядні фактичні деталі літописної розповіді і не мав на Кос-Аралі відповідних історичних джерел»¹³ є поспішною та, як висловився А. Непокупний, «надто категоричною»¹⁴. Адже дослідник сам звернув увагу на лексичну й навіть стилістичну подібність текстів – літописного

¹⁰ Див., зокрема: Даниляк П. Г. Барська конфедерація: хід подій та наслідки // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С. 137, 140–141; Пац Михаил Ян. [Електронний ресурс]: https://ru.wikipedia.org/wiki/Пац,_Михаил_Ян

¹¹ Див.: Даниляк П. Г. Барська конфедерація: хід подій та наслідки. – С. 139–141.

¹² Див.: Непокупний А. Балтійські зорі Тараса: Литва в житті і творчості Т. Г. Шевченка. – С. 301.

¹³ Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – С. 92.

¹⁴ Непокупний А. Балтійські зорі Тараса: Литва в житті і творчості Т. Г. Шевченка. – С. 304.

(за Лаврентіївським списком, видання 1846 р.) і Шевченкового¹⁵. Власне, це зазначив і А.Непокупний¹⁶. Доповню: про добру Шевченкову орієнтацію у життєпису князя Володимира, що подавався тодішньою літературою, побіжно може свідчити те, що він уживає вислів «Бо ви й самі не знаєте, / Що царики коять» («Холодний яр», рядки 47–48). А саме «самодержцем» і «Великим Князем Руским и Цариком над всеми Князьями» іменується він в «Истории Русов»¹⁷. «Забудькуватість» відпадає. «Образ Володимира, – як висловився Ю.Івакін, є своєрідною паралеллю до образу Давида»¹⁸, а ширше – своєрідним «вітчизняним зразком» до всіх аморальних правителів оголошених «святими». А ця «першосвятість» правителів в офіційній історії йшла з Києва. Тому, як слушно помітив А.Непокупний, у поемі має місце вигадане своєрідне протистояння образів: «Із Литви князь» і один із «царів»¹⁹. Уважаю, що воно має значно ширший історіософський підтекст. Нагадує про природність та історичну тривалість білорусько-литовських (а почасти й українсько-литовських) зв'язків, їх давність²⁰, та особливу, порівняно поступальну, значимість Великого князівства Литовського в історії України й Білорусії. Не випадково, що в повісті «Капитанша» читаємо в первісному варіанті щось на зразок: «Вскоре началась польская революция, и нашему корпусу велено было двинуться в *минскую Литву*»²¹ (курсив мій – В.Я.). Шевченкову незгасну цікавість до литовсько-слов'янської ойкумени засвідчує наявність в його бібліотеці двох подарованих праць білоруського письменника й етнографа П.Шпилевського: «Путешествие по Полесью и Белорусскому краю» (друкувалася в №6–8 за 1853 і №7 за 1854 рр. журналу «Современник» та окремо видана в Петербурзі 1858 р.)²² і «Мозырщина. Из путевых заметок по западнорусскому краю» (друкувалася трьома розділами 1859 р. в Петербурзі у третій книзі збірника М.Количева «Архив исторических и практических сведений, относящихся к России» (с.111–159)²³. Думаю, що своєрідне історичне протиставлення прочитується й у художньому прийомі замовчування (для концентрації уваги) слова «університет» в поезії «У Вільні, городі преславнім...»: «Ще був тойді... От, як на те / Не вбогаю в віршу того слова... / Тойді здоровий-прездоровий / Зробили з його лазарет / А бакалярів розігнали...» (рядки 3–6). Маю на увазі протиставлення давнього (з 1579 р.)

¹⁵ Івакін Ю.О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – С.92.

¹⁶ Непокупний А. Балтійські зорі Тараса: Литва в житті і творчості Т.Г.Шевченка. – С. 304

¹⁷ Подаяу за: История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа белорусского. [Репринтне відтворення видання 1846 р.]. – К., 1991. – С.3.

¹⁸ Івакін Ю.О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – С.94.

¹⁹ Непокупний А. Балтійські зорі Тараса: Литва в житті і творчості Т.Г.Шевченка. – С.305.

²⁰ Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2-ге, перероб. та розшир. – К., 2005. – С.137.

²¹ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М.Г.Жулинський (гол.) та ін. – Т.6. – К., 2003. – С.440 (далі наступні посилання на це видання вказуватимуться в тексті із зазначенням номерів тому і сторінок).

²² Див.: Терлецький В. Нове ім'я з кола Кобзаря // Київ. – 1992. – №3. – С.158–159.

²³ Див.: Шпилевський П.М. Мозырщина. Из путевых заметок по западнорусскому краю // Архив исторических и практических сведений, относящихся к России. – Кн.3. – Санкт-Петербург, 1859. – С.111–159 [Електронний ресурс]: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/4849-arhiv-istoricheskikh-i-prakticheskikh-svedeniya-otnosyaschihsya-do-rossii-kn-1-6-spb-1858-1861>

Віленського університету київському Університетові св. Володимира, заснованого 1834 р. російським урядом після першого польського повстання 1830–1831 рр. із метою підготовки кадрів для витіснення зі структур «Юго-Западного краю» неблагодійного шляхетства й чиновництва, вихованого на традиціях польської культури, для сприяння деполонізації та російщенню Київської, Волинської, Подільської губерній. Адже після закриття в 1832 р. Віленського університету залишився медичний факультет, реорганізований у медико-хірургічну академію, а після її ліквідації в 1841 р. було відкрито медичний факультет Київського університету. Крім того, Т.Шевченко знав, що університет у Києві створювався передусім на основі ліквідованого після польського повстання й переведеного до Києва із Кременця Волинського ліцею. Французький історик Д.Бовуа вважає, що «спектакль переведення до цього міста всього, що становило гордість Кременця, став ключовим моментом у політиці деполонізації». І конкретизує: «До «Києва перевезли без жалю всю бібліотеку на 34 тис. томів, що мала вартість символу тим більшого, що до її складу входила куплена Чацьким стара бібліотека королівського замку у Варшаві разом із королівськими меблями. Така сама доля чекала 264 прилади з фізичного кабінету, 14 195 зразків колекції мінералів, 540 препаратів з кабінету хімії... Не уникнув конфіскаційних апетитів росіян і ботанічний сад, що його роками любовно плекав Бессер»²⁴. У повісті «Варнак» є місце, яке підтверджує добре знання Т.Шевченком перипетій, пов'язаних із Кременецьким лицеем. Там згадано розповідь про бажання героя твору подивитися у Кременці на «королеву Бону», яка продовжується словами: «и на воздвигавшиися в то время палаты, или кляштор, для Кременецкого лицея» (т.3, с.146). І відразу після них іде досить несподіваний для читача гарячий панегіричний відступ, який можна приписувати не лише розкаяному розбійнику, а й авторові повісті: «Мир праху твоему, благородный Чацкий! Ты любил мир и просвещение! Ты любил человека, как нам Христос его любитъ заповедал!»). Історики сходяться на тому, що засновник гімназії та лицю у Кременці й інспектор шкіл Волинської, Подільської, Київської губерній Т.Чацький (1765–1813 рр.) був великим просвітником перших десятиліть ХІХ ст. на теренах Правобережної України, чий прогресивні зусилля стали помітними як у Російській імперії, так і в європейському масштабі. Лицей був «феноменом, діючим в умовах національної неволі»²⁵, – пояснює польський фахівець. Високу оцінку Т.Чацькому дає й український історик: «Не можна не захоплюватися невтомною енергією, саможертвністю та результатами праці [...]. Створена й апробована у Кременці система навчання та виховання й сьогодні заслуговує на увагу. Зайве й казати, що без Т.Чацького та його гімназії, очевидно, також ще довго не було б і головного університету України – Київського»²⁶. Думаю, що передусім своєю дійсною

²⁴ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – С.280–281.

²⁵ Шмит А. Кременецький лицей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині ХІХ ст. / Пер. з пол. – Кременець, 2012. – С.191.

²⁶ Даниляк П.Г. Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні // Український історичний журнал. – 2009. – №2. – С.64–65.

християнською саможертвовністю й, зумовленою нею, результативністю дій для блага ближнього в несприятливих історичних умовах імпонувала ця людина Т.Шевченкові. Між іншим, Т.Чацький був автором праць, які стосувалися литовсько-руського права, походження назви «Україна» та козаків, які могли бути відомі митцеві. Троп «А бакалярів розігнали» теж може мати глибокий підтекст. Адже Віленський університет разом із Варшавським був одним з осередків створення такої складової польського визвольного руху, як таємні й легальні студентські організації: товариства 1817–1820 рр. «філоманів», «променистих», «філаретів», «Союз вільних поляків»²⁷. Ці своєрідні давні та новочасні «історіософські протиставлення» не могли не впливати й на загальне сприйняття Т.Шевченком литовсько-руської доби української історії. Як же він розумів її першопочатки?

А.Непокупний звернув увагу на наступні факти. 25 серпня 1844 р. газета «Северная пчела» надрукувала проспект планованого видання збірки офортів «Живописна Україна», де в історичній частині повідомлялося: «[...] 3) Важнейшие события, известные из бытописания Южной России, начиная от основания Киева, имевшие влияния на судьбу обитателей того края. В сем последнем отношении Т.Г.Шевченко воспользовался сведениями, почерпнутыми им от известнейших ученых малороссиян: Будкова, Стороженка, Кулеша и пр.». Але коли сам випуск першого альбому побачив світ у кінці листопада цього ж року, то на вкладеному аркуші, наклеєному на звороті титульної сторінки, у програмі вже стояло інше: «[...] 3-е. Исторические важнейшие события от Гедимины до уничтожения Гетьманства, и краткое описание картин на языке южно-русском и французском» (т.6, с.359)²⁸. А.Непокупний запитував, що спричинило цю зміну²⁹, тобто зміну точки відліку історії України. Думаю, що можливі такі варіанти. Текст проспекту видання, поданого у «Северной пчеле», усупереч твердженню шевченковзнавців³⁰, усе-таки не належав Т.Шевченкові або кимось редагувався. У поемі «Великий льох» це видання згадувалося в іронічному тоні: «Тойді б разом дві руїни / В «Пчеле» описали...» (рядки 311–312). По-друге, Т.Шевченко міг прислухатися до порад істориків. «А текст исторический будете вы компоновать, бо треба, бачте, по-нашому або так, як есть в літописях. А ви як що-небудь начитаєте таке, що можна нарисовать, то зараз мені й розкажіть, а я й нарисую. Будкова й Стороженка я теж оцим турбую, а Грабовський буде мені польські штуки видавать...» (т.6, с.28–29), – писав він у листі до О.Бодяньського 29 червня 1844 р. І це було вже повторне прохання. Збережене поетове листування з О.Бодяньським і П.Кулішем засвідчує, що вони не брали участі у цьому проекті. І тому навряд, щоб Т.Шевченко власноручно зазначив у «Северной пчеле», що «воспользовался сведениями [...] Кулеша». Можна з

²⁷ Див.: Громакова Н.Ю. Масонство і польська дворянська опозиційність на Правобережній Україні // Збірник наукових праць молодих вчених ДДУ: Історія. – Вип.1. – Дніпропетровськ, 1999. – С.29–31.

²⁸ Верикієвська І., Наумова Н. «Живописная Украина» // Шевченківська енциклопедія. – Т.2: Г–З. – К., 2012. – С.618–619.

²⁹ Непокупний А. Балтійські зорі Тараса: Литва в житті і творчості Т.Г.Шевченка. – С.329.

³⁰ Див.: Т.Г.Шевченко. Біографія / Відп. ред. Є.П.Кирилюк. – К., 1984. – С.115.

великою ймовірністю стверджувати, що оте «от Гедимина до уничтожения Гетьманства» означив сам митець. Тут багато важить слово «уничтожение». Хоч воно й відповідає поглядам Т.Шевченка стосовно історичної долі козацької держави, але тут, уважаю, було взяте з назви третього видання книги Д.Бантшиша-Каменського «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства» (1842 р.), присвяченої імператорові Миколі I³¹. Із цієї праці він міг також дізнатися, що за відомостями польського історика М.Стрийковського саме Гедимін почав підпорядковувати собі Подніпров'я й Київ, хоч у ній сам автор схилявся до думки М.Карамзіна про віднесення цих подій до правління Ольгерда³². В «Истории Русов» указувалося, що Гедимін 1320 р., «пришедши в пределы Малороссийские», «возстановил правление Руское под начальством выбранных от народа особ, а над ними устроил наместником своим из Руской породы Князя Ольшанского, после которого были из сей же породы многие другие наместники и воеводы»³³. Уважаю, що Т.Шевченкова позиція стосовно цієї праці у чомусь корелювала зі сучасною історичною думкою: це – «старшинська версія історії України» і «автор трактату навряд чи був принциповим противником імперії чи імперського правління як такого»³⁴. Але, розповідь про дії Гедиміна повідомляли й інші тексти, поетові імпонувало, що він ніби відновив «правління руське». У Кулішевих творах «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (червень – липень 1843 р.) та поеми «Україна», що містилися у справі кирило-мефодіївців, є розгорнута оповідь у стилі народної думи про запрошення Гедиміна як визволителя: «Не було б тобі лучшої слави, не було б вищої честі, якби тобі Бог допоміг древнюю і преславною Руською землею Україну з-під кормиги татарської ослобонити і до свого сильного княжества Литовського прилучити»³⁵. Цю незакінчену поему-епопею було надруковано в Києві 1843 р. в університетській типографії під назвою «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького» (95 с.)³⁶ і вона могла бути доступною для Т.Шевченка. Принаймні коментатори його повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» припускають, що митець знав про її зміст (т.4, с.570, примітка). О.Рігельман у своїй праці, яку видав О.Бодянський 1847 р. в Москві, теж указував, що Гедимін «наступил, 1320, на Киевское княжение [...], завладел городом и всею Украиною, лежащею по обеим сторонам вниз Днепра, и присовокупил княжение оное к своему владению»³⁷.

³¹ Див.: *Бантшиш-Каменский Д.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства [Репринтне вид.]. – К., 1993. – С.10.

³² Див.: Там же. – С.16–17.

³³ Цит. за: *История Русов...* – С.5.

³⁴ Див.: *Плохий С.* Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій. – К., 2013. – С.372, 393.

³⁵ *Справа П.О.Куліша // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т.2. – К., 1990. – С.68; Справа Г.Л.Андрузького // Там само. – С.534.*

³⁶ *Івашків В.* Пантелеймон Куліш і його спроба поетичної історії України: епопея «Україна» та «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» // *Вісник Львівського університету: Серія філологічна. – Вип.37. – Л., 2006. – С.66.*

³⁷ Цит. за: *Рігельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С.46.

Т.Шевченко міг читати цю працю ще до видання. Принаймні відомо, що навесні 1854 р. О.Бодяньський передав її покараному солдатчиною митцеві через А.Головачова й вона збереглася в бібліотеці поета³⁸. А М.Маркевич у своїй «Истории Малороссии» (1842 р.) ще й наголошував на добровільності приєднання українських територій за Гедиміна: «Это присоединение Малороссии к Литве было добровольное; слова мои вполне подтверждаются трактатами, пактами и привилегиями: по ним оба народа названы друг к другу приобщившимися, “яко равные к равным и вольные к вольным” – и это же служит доказательством, что если русские князья были в татарских войсках против Гедимина, то не иначе, как по принуждению»³⁹. Подібна інформація названих джерел особливо могла імпонувати Т.Шевченкові. Сучасні історики-литваністи вважають походи Гедиміна (1316–1341 рр.) на Волинь і Київщину легендою, але констатують, що саме він уперше почав титулувати себе «великим князем литовським, руським і жемайтійським», заснував власну династію й нове біетнічне утворення (балти та слов'яни) називав «королівством литвинів і русинів»⁴⁰.

Можна навести й інші міркування, чому Т.Шевченко відмовився від подачі матеріалів старокіївського періоду, але, основна мотивація, на мій погляд, наступна. За історичними поглядами того часу, у Київській Русі не знаходилося місця для України та предків українців, які «губилися» у слов'янському й російському морі. У матеріалах слідства про Кирило-Мефодіївське товариство є висновок про передмову О.Бодяньського до перекладеної ним із польської мови книги Д.Зубрицького «Критико-историческая повесть временних лет Червонной или Галицкой Руси», з якої дізнаємося, що охоронців режиму турбували ті письменники, «которые выводят, что Русь Западная и Южная (Литва, Польша и Малороссия) не походят на Россию»⁴¹. Саме хронологічними рамками «від Гедиміна до знищення гетьманства» Т.Шевченко відокремлював історію України (з нею й історії Литви та Польщі) від московсько-російської історії.

Крім того, офіційна історіографія була переповнена передусім розповідями про акції військово-колонізаційного спрямування з боку Києва та князівські міжусобиці. А у Шевченка-художника не знаходимо жодної батальної теми, хоч він був учнем К.Брюллова, який в Академії мистецтв обіймав посаду молодшого професора класу історичного живопису. Для одержання посади старшого професора, за якою могло прийти і звання академіка, метр розпочав писати велику картину, відому під назвою «Облога Пскова польським королем Стефаном Баторієм у 1581 році». У повісті «Художник», описуючи це незакінчене батальне полотно, Т.Шевченко не випадково демонструє своєрідну «історіософську нейтральність»: для учасників цієї заключної

³⁸ Зленко Г. Рігельман Олександр Іванович // Шевченківська енциклопедія. – Т.5: Пе–С. – К., 2015. – С.485.

³⁹ Цитую за: Івашиків В. Пантелеймон Куліш і його спроба поетичної історії України... – С.78.

⁴⁰ Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С.138–139; Русіна О.В. Переділ давньоруської спадщини (1340–1380-ті рр.) // Україна: хронологія розвитку. – Т.3. – К., 2009. – С.130–136.

⁴¹ Справа про слов'янофільство та українофільство // Кирило-Мефодіївське товариство. – Т.3. – С.321.

баталії Лівонської війни – щонайменшого позитиву, а лише захоплення майстерністю художника в передачі найдрібніших епізодів із гуманістичними вкрапленнями⁴². Опис свідчить про добре знання історичної основи картини, але його пронизує гірка іронічна тональність: указівка на різноманітність найманого з усієї Європи Баторієвого війська, на контрастність хресного ходу з іконами та мечем у руках «торжественно-спокойного» єпископа із загальною картиною смерті; «бледный монах с крестом в руке, верхом на гнедой лошади»; «по левую сторону монаха благочестивая старуха благословляет юношу, лучше сказать, мальчика на супостата» (т.4, с.181). Думаю, що саме такий опис був зумовлений ще й авторським усвідомленням того, що Лівонська війна (1556–1583 рр.) була серед чинників, які пришвидшили утворення Речі Посполитої та відтермінували відновлення ранньомодерної української державності, що виросла б «із князівств литовської удільної доби»⁴³. Мистецтвознавці зазначають, що у процесі роботи над картиною К.Брюллов «не міг не відчувати, що вона потрапляє в тон миколаївської православно-самодержавної народності»⁴⁴. У Т.Шевченка до цього відчуття могло долучатися ще й усвідомлення того, що патріотизм демонструється на прикладі міста, яке перед тим разом із Новгородом було у криваво-насильницький спосіб приєднане до Московії, утративши глибокі традиції вічового ладу.

Т.Шевченко у своїх творах не зловживав лексемою «ляхи/поляки», іноді замінюючи її історично точнішим щодо козацтва антонімом «шляхта». Можливо, що ця назва також використовувалася як одна зі вказівок протиставлення Великого князівства Литовського пізнішій Речі Посполитій. Зокрема до Шевченкового сприйняття литовсько-руської доби української історії має відношення його поезія «Полякам» (1847 р.). Адже в ній контекстуально ніби порівнюється в релігійному сенсі цей період із річпосполитським, що приніс крім політичної й церковну унію (1596 р.). Твір подається як зразок доброзичливого ставлення до польського народу та вияв бажання брататися з ним у майбутньому. Але при цьому майже всі шевченковзнавці вважають, що автор ідеалізував доунійний період стосунків українців і поляків. Такі судження поверхові. Шевченкове протиставлення «до унії – після унії» є художнім засобом, поетичною гіперболою на означення історичного рубежу, якими дійсно були унійні процеси. Як справедливо відзначив В.Скуратівський, поет не стільки писав про попередній «рай», скільки про майбутнє «пекло»⁴⁵. Посилення постуційних суперечностей – реальний історичний факт. Зрештою саме протиставлення не позбавлене історичного ґрунту. М.Костомаров у праці «Южная Русь в конце XVI века», яку вперше було надруковано 1842 р. у Харкові під назвою «О причинах и характере унии в Западной Руси» (магістерська дисертація), указав: «При обоих Сигизмундах все вероисповедания пользовались равенством прав и

⁴² Див.: Яременко В.І. Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С.179.

⁴³ Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С.141.

⁴⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <http://bryullov.ru/returnto>

⁴⁵ Див.: Скуратівський В. Світовий контекст української історії // Генеза. – 1995. – №1. – С.134.

безумовною свободою»⁴⁶. Т.Шевченко, мабуть, не читав цієї забороненої і знищеної дисертації, але міг знати даний висновок історика від спілкування з ним. І сучасний дослідник В.Ульяновський констатує, що у другій половині XVI ст. Велике князівство Литовське було єдиною державою, де принцип релігійної толерантності закріплювався і юридично, а ідея віротерпимості в 1560–1580-х рр. ще не панувала над унією⁴⁷. Натомість у Речі Посполитій широким правом релігійного вибору з часом було наділено лише еліту. Між іншим, у «Поляках» є слова: «Кат лютує, / А ксьондз скаженим язиком / Кричить: “Te deum! Алілуя!”» (рядки 23–24), які дивним чином корелюють зі сценою братовбивчої «Волинської різанини» в роки Другої світової війни в одному із сіл, поданий у спогаді: «1 квітня 1945 року, на перший день католицької Пасхи, ксьондз Міш під час відправи закликав: “Доки ви дивитиметеся на кабанув (українців – В.Я.) крізь пальці? Беріться до діла!”. І частина поляків узялася за “діло”. Радянська військова залога була ними споєна і не рятувала. За цим прийшла відплатна акція від загону УПА»⁴⁸. Не розходиться за великим рахунком з історичною правдою й Шевченкове наголошення ролі окремих історичних осіб у проведенні унії: єзуїти А.Поссевін (згадується у «Приписах» до «Гайдамаків») та П.Скарґа розробили нерівноправний варіант унійної програми з повним підпорядкуванням папству, на відміну від ідей С.Оріховського, К.Острозького, І.Потія, а король Сигізмунд III Ваза (1587–1632 рр.) («Аж поки третій Сигизмонд...», – у поезії 1850 р. «Буває в неволі іноді згадаю...», рядок 53) за допомогою єзуїтів активно проводив його у життя⁴⁹. За оцінками сучасних істориків, саме цей монарх викоринив у Речі Посполитій протестантизм; як патрон над християнами грецького обряду офіційно закріплював церковні посади, кафедри, монастирі та їхні землі лише за уніатами; не затвердив висвячених 1620 р. православних єпископів⁵⁰. Д.Яворницький свого часу цитував про цього релігійного фанатика такі слова польського історика й політика М.Бобржинського: «Сигізмунд настільки був просякнутий релігійним завзяттям, настільки присвятив усі свої почуття, переконання й сили зміцненню католицизму, що зробився найвидатнішим поборником церкви, водночас ставши найгіршим політиком, найгіршим оборонцем земного добробуту довіреної його піклуванню держави»⁵¹. Тому Т.Шевченко не випадково у щоденниковому запису за 30 червня 1857 р., розповідаючи про безневинні побрехеньки відставного чиновника Зигмонтавського стосовно його королівського походження, іронічно зазначив: «Происхождение свое ведет он от какого-то короля польского Сигизмонта,

⁴⁶ Подаю за: *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С.112, 687.

⁴⁷ Див.: *Ульяновський В.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн.1. – К., 1994. – С.119.

⁴⁸ Див.: *Васюта О.* Про події 1945 року в селі В'язівниця // *День*. – 2013. – №150/151. – С.13.

⁴⁹ Див.: *Ульяновський В.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн.2. – К., 1994. – С.158.

⁵⁰ Див.: *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С.160–162.

⁵¹ Цит. за: *Яворницький Д.* Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний // *Дніпро*. – 1990. – №11. – С.109.

вероятно Третьего» (т.5, с.34). Чи не тому Т.Шевченка привабила вже згадана публікація про Барбару Радзивілл і Сигізмунда II Августу, – великого князя литовського (1544–1572 рр.) й короля польського (1548–1572 рр.), що він не лише був останнім правителем із литовської династії Ягелонів і першим монархом Речі Посполитої, а й тому, що роки його правління, за висловом сучасних істориків, «стали часом мирного співіснування на українських землях православних, протестантів, католиків, чого так гостро бракуватиме в пізніших часах», «добою найвищого розквіту політичної культури»⁵²? Він першим адресував свого універсалу не прикордонній адміністрації, а вже «подданим нашим, козакам тим, которые з замков и мест украинных зъехавши, на Низу перемешкивают», можливо започаткував козацьке землеволодіння⁵³.

Основне у Шевченковій рецепції церковної унії 1596 р. полягає в тому, що благородна ідея була використана з політичною метою. І.Франко писав, що це був «засіб ще міцніше прив'язати до Польщі просторі і родючі землі України»⁵⁴. На його думку, для Т.Шевченка «в боротьбі між ляхами і українцями винна була не різниця віри, а «ксьондзи-езуїти»»⁵⁵. Примітно, що вже після тісної дружби у солдатах із польськими засланцями, митець у поемі «Гарасова ніч» замінив слова «віру рятувати» на «волю рятувати», а «ляхи налітають» – на «ляхи, уніяти». «Уніяти», «ксьондзи-езуїти» – це у Шевченкових текстах слова-символи, які виражають релігійний фанатизм, релігійну нетерпимість, нав'язування своїх релігійних цінностей, що в історії призводило до так званих «священних» або релігійних війн. Тим паче, він не міг поділяти позицію М.Костомарова, який знаходив у річпосполитському проекті церковної унії протилежний задуму такий позитивний аспект: мовляв, «унія збудила до повстання Україну (Малоросію); повстання мало наслідком з'єднання цієї країни з Московією»⁵⁶. У припису 13 до поеми «Гайдамаки» читаємо: «До унії козаки з ляхами *мирилися* і якби не езуїти, *то може б і не різалися*» (т.1, с.512; курсив мій – В.Я.). Оце прозаїчно-спокійне «мирилися» ніби протилежне емоційно-вибуховому «Отам-то весело жилось!» (рядок 3) у вірші «Полякам». При цьому можна припустити, що Т.Шевченко мав на увазі не лише релігійну, а й неодноразові політичні унії. Принаймні знаємо, що він цікавився унійними процесами. Грузинський поет А.Церетелі згадував, що коли він розмовляв із М.Костомаровим і Т.Шевченком 1860 р. про історію Грузії, обставини «російського сюзеренства», релігійні ересі й забобони, останній завважив історичну спільність двох народів, а тоді «зітхнув і почав говорити про Україну, унії і т. д. [...], сумним тоном, але жваво»⁵⁷. Сучасний французький історик Д.Бовуа висловлює такі міркування: «З історичної точки зору уніатська церква змагала до утвердження польськості [...]. Просто поляки накинули

⁵² Горобець В.М. Сподівання та розчарування від народження нової вітчизни. – С.37; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С.197.

⁵³ Цит. за: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С.259, 271.

⁵⁴ Франко І. Українсько-руська (малоруська) література // Його ж. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.41. – К., 1984. – С.174.

⁵⁵ Франко І. Чи справді Т.Шевченко написав вірш «Слов'янам» // Там само. – Т.31. – К., 1981. – С.25.

⁵⁶ Див.: Пінчук Ю.А. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М.І.Костомарова // Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С.85.

⁵⁷ Церетелі А. Зустріч з Т.Г.Шевченком // Спогади про Шевченка. – К., 1958. – С.399–400

місцевому населенню свою релігію, чи, скажімо, напіврелігію під виглядом уніатської церкви. Треба шкодувати, але це був рід імперіалізму»⁵⁸.

І.Дзюба відзначав, що у всій творчості Т.Шевченка «знаходимо нестримно гостру реакцію» на всякий релігійний цинізм, на «принципове підпорядкування людської віри і совісті державній політиці, потребам начальства», на «низведення Бога до ролі стратегічного покровителя російського деспотизму»⁵⁹. Особливо великим блюзнірством поет уважав, коли насильство чинилося «іменем Христовим» («Полякам»), «во ім'я Господа Христа і матері Його Святої» («Буває в неволі іноді згадаю...»). І зовсім не випадково, а у чомусь, як пересвідчуємося нині, і пророче, що саме в поезії «Полякам» зустрічаємо дихотомію «іменем Христовим». З одного боку, тут «Ім'я Христове» – ідеологічний прапор, відокремлена від людини субстанція, а з іншого – це здійснений доброю волею кожного акт всетворящої любові («Подай же руку козакові / І серце чистее подай! / І знову іменем Христовим ми оновим наш тихий рай» (рядки 29–32)). Не враховуючи цього, годі допускати на історичному матеріалі Шевченкових творів правдивої відповіді про його ставлення до інших народів. У польських романтиків зустрічається євангельський топос розпінання: уподібнення поділеної загарбниками Польщі до розп'ятого Ісуса Христа. І Т.Шевченко цю метафору використовував стосовно України, але, як помітив Є.Нахлік, на відміну від них, в алюзійній формі: за допомогою лише лексеми «розпінати», тобто без зазначення Господнього імені⁶⁰. Уважаю, що номінативно ця метафора відбиває наступний погляд Т.Шевченка на історію: після розпінання Спасителя всі інші «розпінання» є історичним анахронізмом, ознакою регресу.

При розгляді даної теми не оминати вислову з розповіді розкаяного розбійника в повісті «Варнак» (близько 1853 р.): «Возвращаясь из Почаева, я зашел в Кременец посмотреть на королеву Бону и на воздвигавшиеся в то время палаты, или кляштор, для Кременецкого лицея» (т.3, с.146). «Посмотреть на королеву Бону» – це подивитися на високу гору, що здіймається над містом, де стояв мурований замок-резиденція королеви Бони Сфорци д'Араґони (1494–1557 рр.), за походженням герцоґині міланської і принцеси неаполітанської, дружини (з 1518 р.) вдвічі старшого за неї польського короля й великого князя литовського Сигізмунда I Старого. Два десятиліття вона володіла Баром (названим на честь рідного міста Барі в Італії) і Крем'янцем (Кременцем) на Волині. Місто тоді розрослося, розвивалися торгівля та ремесла, у Кременецькій волості засновувалися нові села⁶¹. Уважається, що вона започаткувала у Кременці шкільництво, адже після одержання Кременецького староства почала створювати школи при

⁵⁸ Цит. за: *Дашкевич Я.* Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – С.21.

⁵⁹ Див.: *Дзюба І.* Тарас Шевченко: Життя і творчість. – К., 2007. – С.315.

⁶⁰ Див.: *Нахлік Є.* Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Л., 2003. – С.179.

⁶¹ *Русіна О.В.* Час змін (1506–1569 рр.) // *Україна: хронологія розвитку.* – Т.3. – К., 2009. – С.551.

костелах⁶². Підприємлива й рішуча, вона ще за життя чоловіка, усупереч усім законам та звичаям, домоглася, аби їхнього 10-літнього сина проголосили великим князем литовським і королем польським. Сигізмунд I після цього отримав наймення Старого. У 1548 р. він помер і на трон остаточно зійшов Сигізмунд II Август. Бона Сфорца виношувала плани об'єднання під своєю владою чи не всієї Європи шляхом династичних шлюбів своїх дітей. Цим планам заважав шлюб, таємно від матері взятий Сигізмундом II після смерті першої дружини Єлизавети Габсбург із Барбарою Радзивілл. Як уже зазначалося, після коронації в 1550 р. ця молода королева померла й Бона підозрювалася в отруєнні⁶³. Згадка про цю постать у Шевченковій повісті в устах недавнього розбійника може мати й моральний підтекст: низького походження грішник згадав про високопоставлену грішницю. Адже Т.Шевченко, що побував у Кременці, можливо, знав численні легенди про занадто розпусне життя тодішньої власниці міста⁶⁴. Як бачимо, в аспекті аналізованої теми у митця згадуються дуже яскраві історичні постаті з неабиякими пристрастями і саме причетні до переломної віхи історії України – переходу територій зі складу Великого князівства Литовського до Речі Посполитої.

Варто навести деякі тези сучасного історика стосовно литовсько-руської доби: привчених до традицій місцевого побуту Гедиміновичів не сприймали як завойовників; українська еліта аж до початку XVII ст. ще діяла як «живий соціальний організм», виразник інтересів Русі-України, «стабільний консервант звичаїв і традицій»; залишилися у силі руські закони і звичаї, від кінця XIV ст., підтверджені в договорах («рядях») великого князя з місцевими землевласниками та городянами⁶⁵. «Секрет такого швидкого розвитку Литовського князівства полягав у тому, що, ставши за своєю сутністю поліетнічним державним утворенням, воно не провокувало переваги якогось одного етносу над іншими»⁶⁶, – відзначає і спеціаліст у вивченні цього періоду Б.Черкас. «Взагалі ж за литовської доби бере свій початок або вже й вповні формується цілий ряд суспільних явищ, яким судилось пізніше відіграти величезну роль в житті українського народу упродовж цілих століть»⁶⁷, – писав ще Д.Дорошенко. А як на цей період дивився Т.Шевченко? Примітно, що дотичні до того часу окошини знаходимо в текстах, написаних у роки солдатчини або після її закінчення. Припускаю, що це обумовлено не лише впливами революції 1848 р.⁶⁸, яку називають

⁶² Подаю за: *Шмит А.* Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX ст. – С.57.

⁶³ Див: [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Бона_Сфорца

⁶⁴ [Електронний ресурс]: https://gazeta.ua/articles/history/_koroleva-bona-zasnuvala-bar-irozbuduvala-kremenec/467932

⁶⁵ *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.269; *Й ж.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С.140–141.

⁶⁶ *Черкас Б.* До питання про місце та роль ВКЛ в історії України // V Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі», Кам'янець-Подільський, 13–16 вересня 2017 р.: Тези доповідей. – К.; Кам'янець-Подільський, 2017. – С.12.

⁶⁷ *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. – Л., 1991. – С.132.

⁶⁸ *Непокупний А.* Балтійські зорі Тараса: Литва в житті і творчості Т.Г.Шевченка. – С.308–309.

«Весною народів», а й особистим невільництвом, коли свідомість і в минулому зверталася до порівняльних станів та шукала прогресивніших прикладів людського співіснування. Приятель Т.Шевченка М.Костомаров у «Книзі буття українського народу», наголошуючи порівняльно на негативах історичного устрою Польщі й Московії, стосовно Литви обмежився коротким пунктом: «74. А в Литві були литв'яки, та ще Україна» (варіант – «[...] та ще до Литви належала Україна») ⁶⁹. А у статті «Две русские народности» (журнал «Основа», 1861 р., №3, с.33–80) історик писав: «Литовское владычество обновило одряхлевший, разложившийся порядок, так точно, как некогда прибытие Литовской Руси на берега Днепра обновило и поддержало упавши силы, разложившиеся под напором чуждых народов. Но жизнь пошла по-прежнему. Князьки не Рюрикова, но уже нового Гедиминова дома, обрусев скоро, как и прежние, стали, как и прежние, играть своей судьбой. До какой степени было здесь участие народа, за скупостью источников нельзя определительно сказать; несомненно, что в сущности было продолжение прежнего» ⁷⁰. Як бачимо, і в М.Костомарова спостерігається тенденція до зазначеного вище історичного протистояння/протиставлення і Т.Шевченко міг про це знати.

Ураховуючи викладене тут, очевидно, що митець не вважав литовсько-руську добу в історії України змарнований часом. Дуже характерно, що у згаданій історичній складовій свого проекту «Живописна Україна» поєднав його з українською козацькою державністю. А.Непокупний запримітив, що початковий рядок поезії «У Вільні, городі преславнім...» перегукується з прикінцевими рядками «Малой подорожньої книжиці» 1522 р., в якій повідомлялося, що вона видана «доктором Франциском Скориной в славном городе Вильне» ⁷¹. І хоч дослідник указав на певну постійність епітета «славний» і його притаманність народно-поетичній творчості, слід зважати, що у словнику поетичної мови Т.Шевченка він стосовно певного міста вживається лише в історичному й позитивному сенсі ⁷². Наприклад: «Як Батурин славний / Москва вночі запалила» («Великий льох», рядки 77–78); «У славному-преславному / Місті в Чигирині» («У неділеньку, у святу...», рядки 3–4). А ще врахуємо, що у Шевченковій поетичній мові назви міст часто є номінантами історичного процесу, уживаються як політоніми, тобто символізують політичні утворення, державність («Чигрине, Чигрине...», «Як Батурин славний / Москва вночі запалила» та ін.). Теза «Вільно – город преславний» для Т.Шевченка могла нести й націєтворче навантаження. Т.Снайдер, вивчаючи націєтворення у Східній Європі, «зосереджує увагу передусім на спадку Великого князівства Литовського та ранньомодерної Речі Посполитої, а також його впливові на модерні змагання за Вільнюс» між поляками, литовцями, білорусами, росіянами та

⁶⁹ Справа М.І.Костомарова // Кирило-Мефодіївське товариство. – Т.1. – С.256; Справа М.І.Гулака // Там само. – С.74.

⁷⁰ Цит. за: [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos38.htm>

⁷¹ *Непокупний А.* Балтійські зорі Тараса: Литва в житті і творчості Т.Г.Шевченка. – С.309.

⁷² Див.: Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: У 4 т. – Т.3. – Едмонтон; Торонто, 2001. – С.1643–1644.

євреями»⁷³. Молодий Т.Шевченко, проживаючи у цьому місті, міг запримитити цей процес. Принаймні сюжетом його твору стало трагічне кохання знатного християнського юнака та юдейки.

«Вильно так же дорого по воспоминаниям моему сердцу, как твоему» (т.6, с.121), – писав Т.Шевченко до Б.Залеського з Новопетровського укріплення в листі від 10 лютого 1857 р. І тут теж можна припустити, що в тих пригадуваннях могла бути не лише біографічна, а й історична складова. Отже, уважаю, що Шевченкове сприйняття та розуміння литовсько-руської доби української історії за великим рахунком не розминається з історичною наукою.

REFERENCES

1. Bantysk-Kamenskyj, D. (1993). *Istoriija Maloj Rossii ot vodvorenija slavjan v sej strane do unichtozhenija getmanstva*. Kyiv: Chas. [in Russian].
2. Bovua, D. (1996). *Shliakhtych, kripak i revizor. Pol'ska shliakhta mizh tsaryzom ta ukrains'kymy masamy (1831–1863)*. Kyiv: INTEL. [in Ukrainian].
3. Vasiuta, O. (2013). Pro podii 1945 roku v seli V'iazivnytsia. *Den' – Day*, 150-151, 13. [in Ukrainian].
4. Verykivs'ka, I., Naumova, N. (2012). «Zhivopisnaja Ukraina». In M.H.Zhulyns'kyj (Ed.), *Shevchenkivs'ka entsyklopediia* (Vol.2, pp.618–621). Kyiv: NAN Ukrainy, In-t l-ry im. T.H.Shevchenka, 2012. [in Ukrainian].
5. Horobets', V.M. (2009). Spodivannia ta rozcharuvannia vid narodzhennia novoi vitchyzny. In V.A.Smolii (Ed.), *Ukraina: khronolohiia rozvytku* (Vol.4, pp.8–121). Kyiv: Krion. [in Ukrainian].
6. Hromakova, N.Yu. (1999). Masonstvo i pol'ska dvorians'ka opozytynist' na Pravoberezhnii Ukraini. *Zbirnyk naukovykh prats' molodykh vchenykh DDU: Istorii*. Dnipropetrovs'k: DDU, (1), 13–31. [in Ukrainian].
7. Danyliak, P.H. (2007). Bars'ka konfederatsiia: khid podii ta naslidky. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 134–145. [in Ukrainian].
8. Danyliak, P.H. (2009). Tadeush Chats'kyi ta yoho rol' u rozvytku osvity na Pravoberezhnii Ukraini. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 64–65. [in Ukrainian].
9. Dashkevych, Ya. (1997). Daniel' Bovua ta istoriia pol's'ko-ukrains'kykh vidnosyn. *Vsesviut – The Universe*, 3-4, 131–142. [in Ukrainian].
10. Dziuba, I. (2007). *Taras Shevchenko. Zhyttia i tvorchist'*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia». [in Ukrainian].
11. Doroshenko, D.I. (1991). *Narys istorii Ukrainy*. – L'viv: Svit. [in Ukrainian].
12. Zlenko, H. (2015). Rihel'man Oleksandr Ivanovych. In M.H.Zhulyns'kyi (Ed.), *Shevchenkivs'ka entsyklopediia* (Vol.5, p.485). Kyiv: NAN Ukrainy, In-t l-ry im. T.H.Shevchenka. [in Ukrainian].
13. Zashkil'niak, L., Krykun, M. (2002). *Istoriia Pol'shchi: vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*. L'viv: LNU im. I.Franka. [in Ukrainian].
14. Ivakin, Yu.O. (1968). *Komentar do «Kobzaria» Shevchenka. Poezii 1847–1861 rr.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
15. Ivashkiv, V. (2006). Panteleimon Kulish i yoho sprobа poetychnoi istorii Ukrainy: epopeia «Ukraina» ta «Knyha o dilakh narodu ukrains'koho i slavnoho Viis'ka kozats'koho Zaporoz'koho». *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriia filolohichna*, (37), 66–98. [in Ukrainian].

⁷³ Див.: Шевчук Д. Відгук на книгу: Тімоті Снайдер. Перетворення нації. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. – К., 2012 // Критика. – 2014. – Ч.5/6. – С.8.

16. Zamlyns'kyi, V.A. (Ed.). (1991). *Ystoriia Rusov ili Maloj Rossii. Sochynenie Georhija Konisskogo, arkhijepiskopa belorusskogo [Repryntne vidtvorennia vydannia 1846 roku]*. Kyiv: RYF «Dzvin». [in Ukrainian].
17. Kolomiets', P. (n.d.). Koroleva Bona zasnuvala Bar i rozbuduvala Kremenets'. Retrieved from http://gazeta.ua/articles/history/_koroleva-bona-zasnuvala-bar-i-rozbuduvala-kremenec/467932 [in Ukrainian].
18. Il'nyts'kyi, O., Havrysh, Yu. (Ed.). (2001). *Konkordantsiia poetychnykh tvoriv Tarasa Shevchenka*. (Vols.3). Edmonton, Toronto: Kanads'kyi instytut ukrains'kykh studii. [in Ukrainian].
19. Kostomarov, N.I. (n.d.). Dve russkije narodnosti. Retrieved from <http://litopys.org.ua/kostomar/kos38.Htm> [in Russian].
20. Kostomarov, N.I. (1989). Istoricheskije proizvedenija. Avtobiografija. Kiev: Izdatel'stvo pri Kievskom gosudarstvennom universitete. [in Ukrainian].
21. Nakhlik, Ye. (2003). Dolia–Los–Sud'ba: Shevchenko i pol's'ki ta rosiis'ki romantyky. L'viv: Tz. OV «Prostir-M». [in Ukrainian].
22. Nepokupnyi, A. (1980). U Vil'ni, horodi preslavnim. Khudozhn'o-dokumental'nyi dyptykh. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
23. Pinchuk, Yu.A. (2007). Vidobrazhennia elementiv ukrains'koi natsional'noi idei v naukovi tvorchosti M.I.Kostomarov. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 78–88. [in Ukrainian].
24. Plokhii, S. (2013). *Kozats'kyi mif. Istoriiia ta natsiietvorenna v epokhu imperii*. Kyiv: Laurus. [in Ukrainian].
25. Rihel'man, O.I. (1994). *Litopysna opovid' pro Malu Rosiiu ta ii narod i kozakiv uzahali*. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].
26. Rusina, O.V. (2009). Peredil davn'orus'koi spadshchyny (1340–1380-ti rr.). In V.A.Smolii (Ed.), *Ukraina: khronolohiia rozvytku* (Vol.3, pp.120–193). Kyiv: Krion. [in Ukrainian].
27. Rusina, O.V. (2009). Chas zmin (1506–1569 rr.). In V.A.Smolii (Ed.), *Ukraina: khronolohiia rozvytku* (Vol.3, pp.462–609). Kyiv: Krion. [in Ukrainian].
28. Skurativs'kyi, V. (1995). Svitovyi kontekst Ukrains'koi istorii. *Heneza – Genesis*, 1, 130–134. [in Ukrainian].
29. Sokhan', P.S. (Ed.). (1990). Kyrylo-Mefodiivs'ke tovarystvo. (Vols.2, pp.10–194, 411–608, Vols.3, pp.291–324). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
30. Kyryliuk, Ye.P. (Ed.). (1990). Taras Shevchenko. Dokumenty ta materialy do biohrafii. 1814–1861. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
31. Kyryliuk, Ye.P. (Ed.). (1984). T.H.Shevchenko. Biohrafii. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
32. Terlets'kyi, V. (1992). Nove im'ia z kola Kobzaria. *Kyiv – Kiev*, 3,158–159. [in Ukrainian].
33. Ul'ianovs'kyi, V. (1994). Istoriiia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini. Seredyna XV – kinets' XVI st. (Vols.1, 2). Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].
34. Tsereteli, A. (1958). Zustrich z T.H.Shevchenkom. In A.I.Kostenko (Comp.), *Spohady pro Shevchenka*. (pp.398–400). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhn'oi literatury. [in Ukrainian].
35. Cherkas, B. (2017). Do pyttannia pro mistse ta rol' VKL v istorii Ukrainy. Abstracts of Papers '2017: *Ukraina i Velyke kniazivstvo Lytovs'ke v XIV–XVIII st.: politychni, ekonomichni, mizhnatsional'ni ta sotsiokul'turni vidnosyny v zahal'noieuropeis'komu vymiri*. (pp.11–14). Kyiv, Kamianets'-Podil's'kyj: Aksioma. [in Ukrainian].
36. Shevchuk, D. (2014). Vidhuk na knyhu: Timoti Snaider. Peretvorenna natsii. Pol'shcha, Ukraina, Lytva, Bilorus' 1569–1999. Kyiv: Dukh i litera, 2012, 464 p. [in Ukrainian].
37. Shcherbyna, T. (2013). Lytovs'ka literatura i Shevchenko. In M.H.Zhulyns'kyi (Ed.), *Shevchenkivs'ka entsyklopediia*. (Vol.3, pp.786–791). Kyiv: NAN Ukrainy, In-t l-ry im. T.H.Shevchenka. [in Ukrainian].

38. Shmyt, A. (2012). Kremenets'kyi litsei iak zrazok prosvitnyts'koi modeli shkoly na terytorii Ukrainy u pershii polovyni XIX st. Per. z pol's. (H.Strons'kyi, Trans.). Kremenets'. [in Ukrainian].
39. Yakovenko, N.M. (1993). Ukrains'ka shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII st. (Volyn' i Tsentral'na Ukraina). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
40. Yakovenko, N. (2005). Narys istorii seredn'ovichnoi ta rann'omodernoi Ukrainy. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
41. Yaremenko, V.I. (2007). Svitova istoriia u tvorchii spadshchyni Tarasa Shevchenka: sprobna istoriosofs'koho prochyttannia. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 174–188. [in Ukrainian].

VASYL' YAREMENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Docent,
Department of History and Country Studies,
Khmel'nyts'kyi National University
(Khmel'nyts'kyi, Ukraine), v.yarema@ukr.net

TARAS SHEVCHENKO AND LITHUANIAN-RUTHENIAN PERIOD OF THE HISTORY OF UKRAINE

The concept of "Shevchenko's historiosophy" is included to "Shevchenko Encyclopaedia", but discussions about the relation between historicism and mythology in his word outlook and works are continuing. It is necessary to involve wider the achievements of historical science to solve this problem. Particularly fruitful can be the clarification of Shevchenko vision of the certain historical periods. This article continues the previous author's exploration on Taras Shevchenko's attitude of to the prince's era in the history of Ukraine and deeped the study of linguist A.Nepokupnyi. The article refers to the sources concerning to Lithuanian-Ruthenian period, which Shevchenko used or could use. It is shown that the very bright historical figures are mentioned in Shevchenko's texts – the figures that dealt with the turning point of the history of Ukraine when the transition of territories from the Grand Duchy of Lithuania to the Commonwealth took place. It is analysed also what place this period occupied in the Shevchenko's project "Painterly Ukraine". Historiographical material, as well as the one which refers to later times – the absorption of these territories by the Russian Empire (in particular, the liquidation of the University of Vilno and the Kremenets' Lyceum), is widely used to clarify Shevchenko's vision of the historical processes of that period. It is shown on the example of Shevchenko's texts that certain contrast between the Lithuanian-Ruthenian era and period of Polish-Lithuanian Commonwealth was in his historiosophical vision. And the foreign moments at the same time for him were political and religious uniate processes. The statement reinforces the thesis about extremely negative Shevchenko's attitude towards the use of religion for political purposes and manifestations of religious fanaticism in history. It is argued that Shevchenko did not consider the Lithuanian-Ruthenian period in the history of Ukraine as a "wasted" historical time, and his perception and understanding of this period does not extend far from the historical science. The commentary on the works of Taras Shevchenko, mentioned in the article, is enriched.

Keywords: *historiosophy, historiography, Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth, Church Union, Vilno, Radziwills.*

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД АРХЕОГРАФІЇ В УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розглядається формування теоретичних засад археології в УРСР упродовж першого післявоєнного десятиліття та їх особливості в умовах остаточного утвердження єдиних вимог до публікації історичних документів у СРСР, а також принципи їх відбору та підготовки. Історія української археології займає особливі позиції серед напрямів археологічної діяльності, оскільки є не лише окремою темою дослідження, але й виступає як дослідницький метод, а в деяких визначеннях археології – складова частина її предмету. Аналізується процес розробки теорії та формування методології археології у «загальносоюзних» археологічних центрах у зазначений період та їх визначальний вплив на археологічну діяльність на республіканському рівні. Археологія в УРСР у післявоєнний період перебувала на маргінесі наукових процесів, центрами яких були Москва й Ленінград. Це означало, що базові розробки в галузі теорії й методики, а також провідні фахівці з цих питань знаходилися поза межами республіки. Окрім того, багато тем були закритими для дослідження. Загалом українська радянська археологія зазнавала послідовного російщення. Насамперед стверджувалася вищість російської культури над українською. Робиться висновок про те, що вже в той час було закладено основні напрями, за якими рухалася теоретико-методологічна думка в Україні в наступні десятиліття. Цей період характеризувався й некритичним наслідуванням загальносоюзних правил, одночасним наслідуванням і розвитком окремих положень, зумовленим «опірністю матеріалу», досвідом практичної роботи з українськими історичними документами та, зрештою, виробленням власних теоретико-методологічних засад, щоправда у формі поодиноких зауваг, а не системних ґрунтовних досліджень.

Ключові слова: археологія, теорія й методика, УРСР, післявоєнний період, публікація, історичний документ.

Вивчення питань з історії науки вже давно посіло помітне місце серед історичних досліджень. Історія української археології займає особливі позиції серед напрямів археологічної діяльності, оскільки є не лише окремою темою дослідження, але й виступає дослідницьким методом, а в деяких визначеннях археології – складовою частиною її предмету¹.

Загалом до завдань історичного дослідження відносять наступні позиції: «[...] точний облік опублікованих документів і пам'яток письменства, а також

---

¹ Див.: Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археологічна українська»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С.70–80; Єдліньська У.Я., Страшко В.В. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст. // Передача текстів документів і пам'яток: Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. – К., 1990. – С.5.

вивчення історії організації археографічної роботи, характеристику методів і способів публікації різних видавничих осередків у минулому»². Як бачимо, питання теорії й методики є складовими об'єкту вивчення історії археографії. Для означеного періоду цей аспект ключовий, оскільки в радянську добу археографія намагалася перетворитися на наукову дисципліну, формулюючи свій власний предмет, метод, функції та завдання.

Окремо слід окреслити зміст понять «теорія» і «методика». Чітке та стисле визначення теорії й методу археографії свого часу дав С.Шмідт. Теорія – це визначення предмету дослідження, а метод – це окреслення шляхів дослідження цього предмету³. В.Стрельський став автором більш розгорнутого визначення предмету: «Визначити предмет кожної конкретної науки – означає встановити ту область дійсності й законів її розвитку, те коло питань, які вона вивчає, з'ясувати, чим вона відрізняється від інших наук»⁴.

Історія післявоєнної української радянської археографії – це все ще недостатньо вивчена наукова проблема. Існують різні думки щодо значення й місця цього періоду у загальній історії української археографії. Частина дослідників схильна трактувати цей час як період відродження окремих археографічних традицій, основи яких було розгромлено в 1930-х рр. репресіями й утисками. Деякі дослідники вважають, що в післявоєнні роки українська археографія так і не змогла відродитися та остаточно її залишки було знищено вже в 1970-х рр.⁵

Остання думка небезпідставна з огляду на ті умови, в яких змушена була існувати українська археографія в післявоєнні часи. Вона перебувала на маргінесі наукових процесів, центрами яких були Москва й Ленінград. Це означало, що базові розробки в галузі теорії та методики, а також провідні фахівці з цих питань знаходилися поза межами УРСР. Певним чином маргінальний статус зокрема й української археографії підтверджує той факт, що московські теоретики, розробляючи питання археографії, довгий час не зважали та не зверталися до досвіду республіканських археографічних осередків. Окрім того багато тем були закритими для дослідження. Було, наприклад, повністю припинено розвиток української орієнталістики, а дослідження перенесено в Москву, Єреван, Казань⁶. Писемна спадщина Київської Русі досліджувалася майже винятково у загальносоюзних центрах. Українська радянська археографія мала хронологічні обмеження – починалися дослідження з XIV ст., а після «маланчуківського погрому» суспільних наук у 1970-х рр., коли добою феодалізму взагалі стало небезпечно

² Там само.

³ Шмидт С.О. Некоторые вопросы развития советской археографии // Археографический ежегодник за 1978 г. – Москва, 1979. – С.134.

⁴ Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР. – К., 1968. – С.16.

⁵ Сохань П.С. Стан і перспективи розвитку української археографії // Український археографічний щорічник. – Вип.1. – К., 1992. – С.15.

⁶ Дашкевич Я.Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р. – К., 1988. – С.62.

займатися⁷, рубіж пересунувся до XIX ст. Зупинилися студії над документами Запорозької Січі. Існували певні обмеження щодо:

- форми видання: тематичні збірники замість пофондових;
- типу видання: домінували видання популярного типу;
- при перекладі з іноземних мов нарративних джерел, що стосувалися історії України, допускався довільний переклад як до зразків літератури⁸.

Окрім того українська радянська археографія зазнавала послідовного російщення. Насамперед стверджувалася вищість російської культури над українською. Зокрема в «Українській радянській енциклопедії» історія української археографії подавалася як додаток до історії «загальної» російської археографії. За останньою визнавалася беззаперечна першість у розробці базових питань. Практично ігнорувалася, або всіляко «возз'єднувалася» величезна історико-культурна спадщина українського народу. Мала місце очевидна дискредитація української мови. Так, українські тексти, опубліковані за «Основними правилами» 1945 р. і «Правилами» 1955 р. є цілком зросійщеними⁹. Навіть нейтральні формулювання предмету археографії: «історичні джерела», «історичний документ», «пам'ятка» наповнювалися російським змістом, набуваючи конкретики на прикладі російських історичних пам'яток. Методологічні рекомендації було пристосовано до реалій російської археографії та проілюстровано в переважній більшості зразками видань російських історичних пам'яток російськими археографами. Усе це безумовно впливало на стан і рівень наукового розвитку української радянської археографії. Але все ж є підстави вважати, що археографія в УРСР навіть у цих складних умовах усе ж ставала українською археографією й у підсумку (на початок 1990-х рр.) мала власне обличчя та вагомі здобутки.

Сучасні уявлення про розвиток теорії й методики української радянської археографії базовані на вивченні досить великого матеріалу: окремі монографії та статті, передмови до збірників джерел і матеріалів, тези конференцій, семінарів, довідкові видання тощо. Післявоєнний період розвитку української радянської археографії варто розглядати як окремий період в історії української археографії, де фактично з нуля почали з'являтися обриси нової археографії, що базувалася на комуністичній ідеології, у межах якої все ж таки українські радянські археографи запропонували деякі власні розробки в галузі теорії й методики. Зокрема важливим було випрацювання підходу до історичних документів як до пам'яток епохи, що передбачало точну та без скорочень передачу тексту оригіналу; розгорнутий (такий, що охоплює максимально широкий спектр параметрів) зовнішній і внутрішній опис документів; принцип розуміння, що має лежати в основі роботи з документом, а не формальний підхід. Також у теоретичному плані важливим моментом

⁷ Швидько Г.К. Щоб горіла свіча (пам'яті професора М.П.Ковальського) // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... – Дніпропетровськ, 2007. – С.16.

⁸ Щербак В.О. Мемуари як джерело для вивчення історії українського козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст. // Українська археографія... – С.49.

⁹ Яковлев С.О. Українська радянська археографія. – К., 1965. – 172 с.; Бевзо О.А. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI–XVIII ст. // Вісник Академії наук Української РСР. – 1958. – №2. – С.20.

було усвідомлення того, що український історичний документ (особливо XIV–XVIII ст.) є окремим предметом вивчення, що почасти не вкладається в дослідницькі рамки, запропоновані всесоюзними археографічними центрами. Особливо виразно ця особливість проступає на результатах роботи з актовим (українські грамоти, книги ґродських і земських судів) та наративним (козацькі літописи) матеріалом.

У методологічному плані важливими були напрацювання українських радянських археографів у царині дослідження історії археографії, архівної евристики, камеральної археографії. Було вироблено досить багато конкретних методичних прийомів: методика встановлення недатованих середньовічних і ранньомодерних документів; принципи встановлення осіб та імен у грамотах, актових документах; окремі принципи видової публікації й укладання науково-довідкового до них апарату; методика опису окремих груп українських історичних документів та їх едиція; робота з малозрозумілою і спеціальною термінологією тощо.

Безумовно, наведені вище приклади – це лише окремі елементи, пунктири становлення теорії й методики української радянської археографії. Насправді питання про вироблення теоретичних і методологічних питань української радянської археографії було поставлено як наукове завдання лише у другій половині 1980-х рр.¹⁰ Але слід зважати на те, що постановка цього питання була б неможливою, якби всі сорок років інтелектуальна робота фахівців, думка спеціалістів української радянської археографії не рухалися у цьому напрямі й не мали на період перебудови вже певних здобутків.

Щодо 1940–1950-х рр., то це – ланка вагомого, у значній мірі суперечливого процесу. Цей період досить показовий, оскільки закладені в ньому тенденції мали місце в наступних етапах розвитку української радянської археографії. Але перш, ніж викласти власне бачення цього періоду, слід звернутися до історіографії питання. Аналізуючи історію української археографії радянської доби, не можна оминати розгляду основних тенденцій у становленні її теоретико-методологічних основ. Осмислення цих проблем розпочалося вже в 1940–1950-х рр. У своїх дослідженнях радянські археографи С.Валк¹¹ та С.Яковлев¹², детально розглядаючи віяння епохи, свідками якої вони були, за масою деталей залишали поза увагою перспективні напрями розвитку теоретико-методологічної думки зазначених десятиліть. Водночас, узагальнюючі праці, написані з певної хронологічної відстані¹³, часто «губили» ті особливі риси, що були притаманні археографії 1940–1950-х рр. Окрім того, власне в українській радянській історіографії домінувала схильність

¹⁰ Сохань П.С. Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР у світлі сучасних вимог перебудови // Українська археографія... – С.3–14.

¹¹ Див.: Валк С.Н. Советская археография. – Москва; Ленинград, 1948. – 290 с.; *Его же. Судьбы «археологии»* // Археографический ежегодник за 1961 год. – Москва, 1962. – С.453–465.

¹² Яковлев С.О. Українська радянська археографія.

¹³ Шмидт С.О. Некоторые вопросы развития советской археографии. – С.132–141; Шорохов Е.Ф. О некоторых вопросах теории советской археографии // Советские архивы. – 1976. – С.50–56; Добрушкін Е.М. О некоторых вопросах изучения терминологии и истории археографии // Археографический ежегодник за 1987 год. – Москва, 1988. – С.92–102.

зводити розвиток української археографії в 1940–1950-х рр. суто до видавничої діяльності¹⁴. Деякі дослідники, окрім видавничої діяльності, розглядали й окремі аспекти теоретико-методологічних засад української радянської археографії¹⁵. Лише в 1990-х рр. з'явилися спеціальні праці з теорії та методики української археографії¹⁶ й заклали основи подальшого розвитку цього напрямку наукових студій. З огляду на їх невелику кількість і формат статей, відповідного розділу кандидатської дисертації (розглядався весь період післявоєнної радянської археографії, без акцентування уваги на зазначеному періоді)¹⁷, варто повернутися до розгляду питання про теоретико-методологічні засади української археографії 1940–1950-х рр. у контексті археографії загальносоюзної.

Стосовно основних ліній дослідження, то, за проведеними спостереженнями, процеси, що відбувалися в теорії й методиці української радянської археографії в означений період цілком вкладаються у три напрями:

Повне наслідування теоретико-методологічних настанов, вироблених загальносоюзними археографічними центрами, їх перенесення на український ґрунт.

У процесі розвитку окремих положень всесоюзної археографії українські радянські археографи створили окремі методи й напрями, що цілком вписувалися у загальну концепцію, збагачуючи останню.

Виходячи з досвіду роботи з конкретними історичними документами у працях узагальнюючого характеру окремі українські радянські археографи, намагаючись наповнити абстрактні формули теорії й методики конкретним змістом українських історичних документів, приходили до усвідомлення необхідності вироблення таких засад теорії й методики, що враховували б індивідуальні риси того документального комплексу, котрий склався в Україні.

З огляду на заявлену тему й формат, у цій статті необхідно зосередитися на двох останніх напрямках.

Як уже зазначалося, українська радянська археографія була частиною загальносоюзної, центр якої перебував поза межами УРСР. Це означало, що головні напрацювання московських археографічних осередків ставали своєрідним дороговказом і для республіканських фахівців. Звернемось до головного довідкового видання СРСР – «Великої радянської енциклопедії». В її першій редакції, у 1920-х рр., було дане таке визначення археографії: «Галузь історичної науки, основні завдання якої полягають у збиранні, опису

¹⁴ Дмитрієнко М.Ф. Археографічна робота в АН УРСР // Український історичний журнал. – 1969. – №3. – С.27–33; Швидько А.К. Этапы развития советской археологии на Украине и их особенности // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки. – Днепропетровск, 1987. – С.42–51.

¹⁵ Бутич І.Л. Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. – Вип.3. – К., 1968. – С.161–170.

¹⁶ Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка». – К., 1995. – 348 с.; Його ж. Археографія як спеціальна історична дисципліна: до історії становлення поняття // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.2. – К., 1998. – С.46–59.

¹⁷ Прилепішева Ю.А. Археографічна діяльність архівних установ України (1945–1991): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – С.76–123.

й виданні історичних пам'яток»¹⁸. Таке визначення археографії, на думку С.Шмідта, узагальнювало й відображало досвід дореволюційної археографії¹⁹. У післявоєнну добу визначення дещо змінилося. У другому виданні «Великої радянської енциклопедії» археографія – це вже «допоміжна історична наука, завданням якої є розробка методів публікації історичних документів і підготовка їх до видання»²⁰.

Зміни, що відбувалися з археографією за тридцять років (1920–1950 рр.) – це ряд трансформацій і перетворень. Із 1920-х рр. археографія фактично стала структурним підрозділом архівної справи, що добре проаналізував Н.Бельчиков²¹. У післявоєнний період археографія вийшла з підпорядкування архівної справи й потрапила у сферу впливу історичної науки як допоміжна історична дисципліна. При цьому археографія втратила польову та камеральну функції, зберігши лише едиційну²². Статус допоміжної дисципліни вона мала впродовж усієї радянської доби. Варіанти зміни статусу археографії, що зафіксовані в термінологічних словниках, з'являються вже після 1990 р. Це певним чином пов'язано з розпадом радянської системи і переосмисленням та зміною засад самої історичної науки. Функція цієї допоміжної дисципліни в 1950-х рр. – це фактично підготовка історичних документів до друку. Підготувати історичні документи означає зробити підбірку історичних матеріалів, що полегшують роботу історика з синтезування історичних знань. У 1960-х рр. термін «історичний документ» як об'єкт археографії було замінено на точніший – «історичне джерело». Допоміжний характер цієї дисципліни був чітко зумовлений: «Стан і розвиток археографії залежить від загального стану історичної науки, її методології»²³. Основний метод роботи історичної науки з документами – це вибірковий підхід: «[...] саме вибірковим методом доводиться користуватися при реалізації переважної більшості історичних досліджень: адже стан джерел лише в дуже рідкісних, виняткових випадках дає можливість повної індукції»²⁴.

Саме цей (вибірковий) підхід було зафіксовано в головному здобутку теоретико-методологічної думки 1940-х рр. – в «Основних правилах публікації документів державного архівного фонду Союзу РСР» (Москва, 1945 р.). Окрім вибіркового підходу, ще одним ключовим принципом була уніфікація, що також зафіксовано в передмові до «Основних правил...».

Хоча в їх заголовку²⁵ фігурує термін «документ», так само, як і у визначенні «археографія» у 2-му виданні «Великої радянської енциклопедії», у тексті зустрічаємо як рівнозначний термін «історичне джерело». Але важливо те, що у «Загальних положення» цих правил відображено процес перетворення

¹⁸ Большая советская энциклопедия. – Т.3. – Москва, 1926. – С.531.

¹⁹ Шмидт С.О. Некоторые вопросы развития советской археографии. – С.132–135.

²⁰ Большая советская энциклопедия. – Т.3. – Москва, 1950. – С.164.

²¹ Бельчиков Н.Б. Теория археографии. – Москва; Ленинград, 1929. – 73 с.

²² Большая советская энциклопедия. – Т.3. – С.164.

²³ Українська радянська енциклопедія. – Т.1. – К., 1971. – С.261.

²⁴ Брайчевський М. Перша наукова конференція «Кібернетика і методи історичного дослідження» // Український історичний журнал. – 1965. – №8. – С.153.

²⁵ Основные правила публикации документов государственного архивного фонда Союза ССР. – Москва, 1945. – 27 с.

документа на історичне джерело: «Публікація документів Державного архівного фонду Союзу РСР має на меті дати систематично підібрані, критично перевірені й точно відтворені джерела, що можуть слугувати надійною основою для історичних, історико-літературних, економічних, юридичних та інших досліджень»²⁶. Головним методом перетворення історичного документа на історичне джерело є відбір, що пов'язаний принаймні з двома аспектами з трьох, названих у цитаті. Але й останній етап роботи з документами, який своїм формулюванням «точного відтворення» начебто виключає принцип вибіркової, насправді у самих «Основних правилах...» у багатьох випадках передбачає його. Це випускання цілого ряду зовнішніх ознак документа, а також можливість публікувати його у скороченому вигляді (п.73), «у витягах» (п.74), «випускання частини тексту» (п.75), а також надання простору для широкого узагальнення.

Принцип відбору укладачем «Основних правил...» подано як інновація: «Іншою відмінною рисою цих “Правил” є включення до них основних методичних вказівок із питань виявлення й відбору документів для друку. Усі попередні правила обмежувалися вимогами переважно технічного характеру»²⁷. Принципу відбору підпорядковано всі пункти «Основних правил...». Його вводило й зумовлювало таке поняття, як «тема». Ще С.Валк відзначав тотожність, з якою в «Основних правилах...» ужито терміни «вибірковість» і «тематичність»²⁸. «Тема» стала базовим поняттям «Основних правил...». Хоча саме поняття не є предметом обговорення, але воно корелює всі головні аспекти археографічної роботи, згадані в «Основних правилах...»: II. «Виявлення і відбір документів»; III. «Підготовка тексту документа до друку»; IV. «Оформлення документів і груп документів»; V. «Науково-довідковий апарат». З усіх наявних можливостей у кожному розділі розвиваються ті аспекти, що найбільш задовольняють тематичність публікації.

Ще одним аспектом, на якому базуються «Основні правила...» – принцип уніфікації. Фактично це означає ігнорування специфіки документів, створених у різні епохи; їх видову належність; мовні особливості тощо. Правила зорієнтовані не лише на масові документи, але й передбачають однорідність документального масиву. Окремі поправки та уточнення вирізняють лише такі категорії, як «особливо важливі документи» й «документи літературного характеру». Уніфікація – це теж один із методів формування історичного джерела, адже формаційний підхід передбачав, що попри відмінність формацій, у них діють одні й ті самі концепти. Береться до уваги «станова боротьба», «економічний чинник» «ідеологія» тощо. Тому тематичні збірники, зокрема присвячені соціальній боротьбі, часто охоплювали часові відрізки в декілька століть. Історикові легше було працювати з уніфікованим матеріалом, аніж із документами, що мали цілий ряд особливостей, індивідуальних рис, зумовлених багатьма факторами. У вступі до «Основних правил...» цей аспект окреслювався так: «На відміну від усіх попередніх, ці “Правила”

²⁶ Там же. – С.3.

²⁷ Там же.

²⁸ Валк С.Н. Советская археография... – С.72.

укладалися стосовно не до документів одного, якогось певного періоду, а загалом до документів, незалежно від їх характеру і часу походження»²⁹.

У «Правилах видання історичних документів»³⁰ закріплювалися й розвивалися тенденції, що знайшли місце в «Основних правилах...» 1945 р. Отже останні були базовані на двох принципах: універсальності й вибірковості. Універсалізм спирався на загальне переконання, що велику кількість документального різноманіття можна звести до декількох типових правил, проігнорувавши їх індивідуальні особливості. Принцип вибірковості базувався на тому, що в документі є важливі й неважливі частини, якими можна знехтувати. Археограф може порушувати цілісність документа, вибираючи важливе й легковажаючи другорядним. «Правила...» хоча й були більш гнучкішими до індивідуальних рис (зокрема з'явилися параграфи про особливості документів, що належать до різних епох), усе ж були аналогічними «Основним правилам...» і розвинули закладені в них позиції.

Наслідкування всесоюзних теоретико-методологічних засад археографії з подальшим розвитком окремих її положень досить чітко простежується у роботі українських радянських археографів над збірниками документів. Виділивши головні засади методики їх укладання за «Правилами...» 1955 р. і використавши статистичну методичку, можна визначити головні напрями розвитку цього виду діяльності української радянської археографії. Їх близько 20 позицій. Найголовніші: організаційні питання; принципи виявлення й відбору документів; відбір історичних джерел для тематичних збірників; структура збірника та принципи розташування документів у середині збірника; відбір текстів документів для публікації; передача тексту; заголовок; датування; легенда; коментарі; покажчики; оформлення.

Активного розвитку в 1940–1950-х рр. в українській радянській археографії здобула така тема, як організація видавничої справи. Найчіткішим був проект, запропонований В.Місюрою. Він включав етапи та форми організаційної роботи, що передбачало створення тематичного плану і проекту збірника; перелік фондів; планування робочого часу та визначення напрямів роботи³¹. Найбільш детально організаційний процес від найперших кроків до завершального етапу, коли збірник передається до видавництва, описано у статті І.Дьомкіна³².

Також за допомогою статистичного підходу виокремилася пріоритетна група питань для української радянської археографії 1940–1950-х рр. Це пошук і відбір історичних документів; засади групування їх у збірники. Цим питанням приділено найбільше уваги в тогочасних статтях методологічного характеру.

У питаннях виявлення й відбору документів напрацювання українських радянських археографів за досить короткий час пройшли шлях від окремих

²⁹ Основные правила... – С.3.

³⁰ Правила издания исторических документов. – Изд. 2-е. – Москва, 1956. – 71 с.

³¹ Мисюра В.П. Выявление документальных материалов для подготавливаемых сборников в Государственном архиве Закарпатской области // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1956. – №2/3. – С.30–41.

³² Демкин И.В. Археографическая обработка документов и составление научно-справочного аппарата к сборнику (из опыта работы ЦГАОР УССР) // Там же. – С.42–49.

зауважень методологічного характеру до вироблення методики пошуку документів, що втілювалося в ідеї укладання робочої інструкції³³. Доволі поширеною практикою в 1950-х рр. був пошук, що на виході не мав потрібного результату, – потрібних для висвітлення теми документів³⁴. Інколи причиною цього була фізична їх відсутність. Альтернативою в таких випадках часто ставали матеріали преси³⁵.

Принципам відбору документів багато уваги приділено у всесоюзних «Правилах...» 1955 р. (п.7, 9–15). В українській радянській археографії цей аспект здобув свого розвитку на рівні інструкцій про етапність процесу відбору³⁶; характеристик самого матеріалу, що підлягає відбору³⁷, та методологічних напрацювань у царині використання відібраних, але не опублікованих документів.

Українські радянські археографи не лише конкретизували та розвинули положення «Основних правил...», «Правил...» 1955 р., але й указали на ряд моментів, що вимагали доопрацювання або навіть перегляду. Вадами тематичних збірників 1940–1950-х рр. була, на їхню думку, нечіткість положень всесоюзних правил, що потребували додаткових інструкцій щодо українських історичних документів; незабезпеченість у повній мірі історичними документами соціально значущих й ідеологічно важливих тем; нерівномірність висвітлення окремих періодів і питань; недостатня увага до своєрідності місцевих проявів загальних тенденцій. Необхідність на місцевому рівні коригувати теми як спосіб відійти від уже добре вивченого питання, а отже від неминучого дублювання джерел, та освоєння нових тем також порушувалися у цей час.

Більшість праць українських радянських археографів слухняно наслідували теоретико-методологічні засади загальносоюзної археографії, невелика частина – намагалася розвивати їх, але були й поодинокі дослідження, що самим фактом свого існування змушували сумніватися в їх незаперечності.

³³ Демкин И.В. Археографическая обработка документов и составление научно-справочного аппарата к сборнику (из опыта работы ЦГАОР УССР); Корнеева Е.Е. Организация работы по выявлению документальных материалов для использования в научных целях // Научно-информационный бюллетень... – 1956. – №2/3. – С.62; Мисюра В.П. Выявление документальных материалов для подготавливаемых сборников в Государственном архиве Закарпатской области.

³⁴ Бутич И.Л. К итогам научно-издательской работы государственных архивов УССР за 1951–1955 гг. // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – Вып.1 – К., 1956. – С.3–10.

³⁵ Бутич И.Л. Нові публікації джерел з історії боротьби за встановлення і зміцнення радянської влади на Україні // Український історичний журнал. – 1957. – №2. – С.131–134.

³⁶ Мисюра В.П. Выявление документальных материалов для подготавливаемых сборников в Государственном архиве Закарпатской области; Корнеева Е.Е. Организация работы по выявлению документальных материалов для использования в научных целях.

³⁷ Мисюра В.П. Выявление документальных материалов для подготавливаемых сборников в Государственном архиве Закарпатской области; Степанова А.А. Подготовка к изданию документов (из опыта работы Госархива Крымской области) // Научно-информационный бюллетень Архивного управления. – 1956. – №2/3. – С.16–17; Сизоненко Г.С. Из опыта работы по составлению сборника документов Госархивом Львовской области // Там же. – С.21–29; Стрельский В. К вопросу о критике документальных источников // Там же. – 1956. – №1. – С.28–34; Демкин И.В. Археографическая обработка документов и составление научно-справочного аппарата к сборнику (из опыта работы ЦГАОР УССР).

Таким у 1950-х рр. став доробок П.Фостик, яка узагальнила досвід роботи львівських археографів із місцевим матеріалом. Сам цей доробок було представлено виступом на конференції та окремою статтею. У них аналізувалися досвід роботи над збіркою документів «Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.» (Львів, 1961 р.), де містилися документи, писані іноземними мовами. Отже впорядники одразу потрапили у ситуацію, що не регулювалася всесоюзними нормами. Нормативних правил не було тоді, зокрема, і у сусідній Польській Народній Республіці щодо старопольських текстів³⁸. Праці П.Фостик, а також передмову до «Соціальної боротьби...» цілком можна було б віднести до ілюстрації попередньої тези про внесок української радянської археографії в розвиток закладених всесоюзними «Правилами...» 1955 р. позицій, зокрема щодо іноземних документів, якби не коло поставлених питань. Воно значно ширше та, слід наголосити, торкалося самих засад радянської археографії.

Перш за все, після ознайомлення зі статтею П.Фостик³⁹, поставало питання про доцільність використання археографічної методики, базованої на принципах вибіркової й уніфікації. Упорядники збірника «Соціальна боротьба...» спробували застосувати до текстів цих документів норми, запроваджені «Правилами...» 1955 р. щодо текстів документів XVI–XVIII ст. Тож, згідно з правилами, уніфікували документи: старовинні тексти привели до норм сучасних мов⁴⁰; спрощено підійшли до передачі титулів⁴¹, проігнорували оригінальність графіки; втрутилися в текст документа (прибрали помилки й описки, «виправили граматичні помилки письма, неправильну пунктуацію», спростили складні граматичні конструкції, розшифрували скорочення; виправили смислові помилки тощо); зробили літературний переклад сучасною українською мовою. Насамперед застосували метод вибіркової: для забезпечення висвітлення соціальної тематики, змушені були «виривати» документи з документальних комплексів; вибірково підійти до самих текстів і їх варіантів. Але у своїй статті П.Фостик зазначала, що титули, яких у цих документах велика кількість, несуть дуже важливу інформацію⁴², тому їх необхідно ретельно вивчати; внесення сучасних мовних норм, перебудова важких граматичних конструкцій можуть впливати на зміст документа; запропонований спосіб розшифровки скорочень містить велику долю ймовірності, як і загалом «правильний літературний переклад» українською мовою цих документів, оскільки «інколи було важко передати словами оригіналу зміст документа так, щоб він був зрозумілим для сучасного читача»⁴³.

³⁸ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.: Зб. док. – Л., 1961. – С.12.

³⁹ Фостик П.И. К вопросу о принципах публикации документов XIV–XVIII вв. на иностранных языках // Научно-информационный бюллетень. – 1957. – №1. – С.70–82.

⁴⁰ Соціальна боротьба... – С.12–13; Фостик П. К вопросу о принципах публикации документов XIV–XVIII вв. на иностранных языках. – С.74, 76.

⁴¹ Фостик П. К вопросу о принципах публикации документов XIV–XVIII вв. на иностранных языках. – С.77–78.

⁴² Там же. – С.81.

⁴³ Там же. – С.80.

Таким чином, напрошується висновок, що вибірковість недоцільна. І не лише тому, що поза виданням залишається багато цікавих документів⁴⁴. Вона ускладнює саме розуміння матеріалу, оскільки зміст термінів, речень, фактів часто можливо встановити лише із залученням повного тексту документа⁴⁵, суміжних і подібних документів⁴⁶, текстових варіантів документа⁴⁷ тощо. Тож сумніви щодо правильності перекладу внаслідок застосування цих правил змушували упорядників робити поправки у вигляді приміток і подавати оригінальні записи.

Стаття П.Фостик – це перш за все окреслення труднощів («В процесі роботи над збірником колектив упорядників зустрівся з великим труднощами, про які я хочу розповісти в цій статті»⁴⁸). Спочатку археографів зустрічають труднощі, як невід’ємна особливість самих документів: мовне багатоголосся⁴⁹; особливий лексикон, що є наслідком симбіозу декількох мов⁵⁰; наявність незрозумілих термінів; особливості світоглядних уявлень жителів Львова XVI–XVIII ст., що втілюється в різноманітних фактах тексту, а також особливості, зумовлені самою епохою⁵¹. Потім труднощі виникають як результат застосування методики спрощення до складних об’єктів.

П.Фостик торкалася цієї проблеми, зазначаючи, що такі підходи ведуть до модернізації. Щоправда, відзначено лише модернізацію орфографії. Археограф обережно пропонує трохи змінити підходи до видання таких документів: «Збірник мав би більшу цінність, якби поряд з археографічно обробленими документами, вміщувалась і їх фотокопії»⁵². Але змінити методику можливо, лише змінивши предмет.

Дослідження П.Фостик, очевидно, ставило проблеми крупнішого масштабу, ніж просто методичні поради щодо роботи з документами XVI–XVIII ст., писаними іноземними мовами. Поодинокі зауваги щодо необхідності максимально точної передачі тексту документа у формі фотокопій; про обов’язковість укладання особливого науково-довідкового апарату до таких документів; про особливості едіції, пов’язані з проблемою розуміння тексту документів і врахування його індивідуальності – повертають нас до проблеми розуміння історичного документа як пам’ятки епохи.

Стаття П.Фостик порушила цілий комплекс проблем, що на рівні загальносоюзної археографії загостряться в 1960-х рр. і відобразяться у формі змін до правил видання історичних документів. У цьому відношенні проблеми, окреслені П.Фостик, суголосні з думками інших радянських археографів, які працювали з текстами давніх документів. Слід відзначити, що не менше

⁴⁴ Соціальна боротьба... – С.12.

⁴⁵ *Фостик П.И.* Выступление на совещании руководящих и научных работников Украины о некоторых особенностях подготовки сборника, посвященного 700-летию основания г. Львова // Научно-информационный бюллетень. – 1956. – №2/3. – С.120–122.

⁴⁶ *Фостик П.* К вопросу о принципах... – С.72, 80.

⁴⁷ Там же. – С.74.

⁴⁸ Там же. – С.70.

⁴⁹ Там же. – С.71.

⁵⁰ Там же. – С.76.

⁵¹ Там же. – С.79–81.

⁵² Там же. – С.78.

значення мали й дослідження історії української археографії, здійснені в 1950-х рр. Б.Ватулею. Його дисертація була однією з перших комплексних праць з історії археографії загалом⁵³. Щоправда формат дисертації обмежував поширення ідей, а поодинокі статті не давали всього уявлення про них. Для загальносоюзної археографії студії Б.Ватулі набудуть особливого значення лише в 1970-х рр. Тоді М.Селезньов, намагаючись змінити предмет археографії, увівши до нього дослідження історії археографії, спиратиметься на розвідки в тому числі й Б.Ватулі.

Попри загальносоюзний резонанс (а праці П.Фостик і Б.Ватулі часто згадувалися у статтях, уміщених у тогочасних центральних фахових виданнях), значно важливішими вони були для розвитку в 1950-х рр. окремих елементів теорії й методики української радянської археографії. Зокрема щодо бо-дай пунктирного означення її власного предмету дослідження. Український історичний документ у дослідженнях П.Фостик – це певний унікальний об'єкт, що є результатом поєднання багатьох факторів. Тому він насичений термінами, котрі не можна знайти у жодному словнику іноземних мов; у ньому присутня особлива західноукраїнська актова термінологія⁵⁴, а також ціла низка особливих мовних фактів. Вони вимагали окремого вивчення, так, як і інших, особливих правил їх видання. Власне дослідження місцевих історичних пам'яток накладало відбиток на історію становлення української археографії. Остання містила факти відходу археографів УРСР від загальних правил передачі текстів, вироблених «імперськими» археографічними центрами, і створення власних методик, що враховували особливості українського актового та нарративного матеріалу⁵⁵.

Безумовно, у 1950-х рр. питання про вироблення власних теоретичних засад української радянської археографії не могло бути вирішеним, або хоча б артикульованим. Але на рівні добросовісного опису всіх труднощів, з якими стикалися археографи, працюючи з українськими історичними документами, або фактів з історії їх дослідження, це питання поставало саме по собі.

Таким чином, повертаючись до питання про місце й роль 1940–1950-х рр. в історії вітчизняної археографії у частині формування теоретичних засад археографії в УРСР, слід відзначити, що вже в той час було закладено основні напрями, за якими рухалася теоретико-методологічна думка в Україні в наступні десятиліття. Цей період характеризувався некритичним наслідуванням загальносоюзних правил; одночасним наслідуванням і розвитком окремих положень, зумовленим «опірністю матеріалу», досвідом практичної роботи з українськими історичними документами та, зрештою, виробленням власних теоретико-методологічних засад, щоправда у формі поодиноких зауваг, а не системних ґрунтовних досліджень.

⁵³ Ватуля Б.С. Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1952. – 378 с.

⁵⁴ Фостик П. К вопросу о принципах... – С.80.

⁵⁵ Ватуля Б.С. Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX в. – С.311–350.

REFERENCES

1. Arkheografija. (1926). Bolshaja Sovetskaja Entsiklopedia. (Vol.3). Moskva: Sovietskaja Entsiklopedia. [in Russian].
2. Arkheografija. (1950). Bolshaja Sovetskaja Entsiklopedia. (2nd Ed., Vol.3). Moskva: Bolshaja Sovetskaja Entsiklopedia. [in Russian].
3. Arkheografija. (1971). Ukrains'ka radians'ka entsyklopediia. Ed. 2nd. Vol.1. Kyiv: Ukrains'ka Radians'ka Entsyklopediia. [in Ukrainian].
4. Bevzo O. (1958). Pro pravyla drukuvannia istorychnykh dokumentiv, pysanykh ukrains'koiu movoiu v XVI–XVIII st. *Visnyk Akademii nauk Ukrains'koi RSR*. №2. P.12–26. [in Ukrainian].
5. Belchikov, N. (1929). Teorija arkheografii. Moskva; Leningrad: Academia. [in Russian].
6. Boriak, H. (1995). Natsional'na arkhivna spadshchyna Ukrainy ta derzhavnyi reiestr «Arkheografichna ukrainika». *Arkhivni dokumental'ni resursy ta naukovo-informatsiini systemy*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Boriak H. (1998). Arkheografija yak spetsial'na istorychna dystsyplina: do istorii stanovlennia poniattia. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*. Kyiv. №2. P.46–59. [in Ukrainian].
8. Braichevs'kyi M. (1965). Persha naukova konferentsiia «Kibernetyka i metody istorychnoho doslidzhennia». *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*. №8. P.153–154. [in Ukrainian].
9. Butich I. (1956). K itogam nauchno-izdatelskoj raboty gosudarstvennykh arkhivov USSR za 1951–1955 gg. *Naukovo-informatsiinyi biuleten Arkhivnogo upravlinnja*. №1. P.3–10. [in Russian].
10. Butych I. (1968). Literatura do istorii ukrains'koi arkheografii. *Istorychni dzherela ta ikh vykorystannia*. Kyiv: Naukova Dumka. Vol.3. P.161–176. [in Ukrainian].
11. Butych I. (1957). Novi publikatsii dzherel z istorii borot'by za vstanovlennia i zmitsnennia radians'koi vlady na Ukraini. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*. №2. P.131–134. [in Ukrainian].
12. Dashkevych Ya. (1988). Vyvchennia i publikatsiia skhidnykh dzherel z istorii Ukrainy. *Ukrains'ka arkheografija: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku. Tezy dopovidei respublikans'koi narady, hruden' 1988 r.* Kyiv. P.62–64. [in Ukrainian].
13. Demkin I. (1956). Arkheograficheskaja obrabotka dokumentov i sostavleniye nauchno-spravochnogo apparata k sborniku (iz opyta raboty TsGAOR USSR). *Naukovo-informatsionnyj biulleten Arkhivnogo upravlenija USSR*. №2/3. P.42–49. [in Russian].
14. Dmytriienko M. (1969). Arkheografichna robota v AN URSSR. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*. №3. P.27–33. [in Ukrainian].
15. Dobrushkin E. (1988). O nekotorykh voprosakh izuchenija terminologii i istorii arkheografii. *Arkheograficheskij ezhegodnik za 1987 god*. Moskva. P.92–102. [in Russian].
16. Fostik P. K voprosu o printsipakh publikatsii dokumentov XIV–XVIII vv. na inostrannykh yazykakh. *Naukovo-informatsiinyi biuleten Arkhivnogo upravlinnia USSR*. №1. P.70–82. [in Russian].
17. Fostik P. (1956). Vystuplenie na soveshchanih rukovodiashchikh i nauchnykh rabotnikov Ukrainy o nekotorykh osobennostjakh podgotovki sbornika, posviashchennogo 700-letiju osnovanija g. Lvova. *Naukovo-informatsionnyj biulleten Arkhivnogo upravlenija USSR*. №2/3. P.120–122. [in Russian].
18. Korneeva Ye. (1956). Organizatsija raboty po vyiavlenniu dokumentalnykh materialov dlja ispolzovanija v nauchnykh tseliakh. *Naukovo-informatsionnyj biulleten Arkhivnogo upravlenija USSR*. №2/3. P.59–63. [in Russian].
19. Misiura V. (1956). Vyjavlenije dokumentalnykh materialov dlja podgotavlivaemykh sbornikov v Gosudarstvennom arkhive Zakarpatskoj oblasti. *Naukovo-informatsionnyj biulleten Arkhivnogo upravlenija USSR*. №2/3. P.30–41. [in Russian].

20. Osnovnye pravila publikatsii dokumentov gosudarstvennogo arkhivnogo fonda Sojuza SSR. (1945). Moskva. [in Russian].
21. Pravila izdaniya istoricheskikh dokumentov. Izdanie vtoroje. (1956). Moskva: Izdatelstvo akademii nauk SSSR. [in Russian].
22. Prylepisheva Yuliia Anatoliivna. (2003). Arkheohrafichna diial'nist' arkhivnykh ustanov Ukrainy (1945–1991). *Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Shcherbak V. (1988). Memuary yak dzherelo dlia vyvchennia istorii ukrains'koho kozatstva kintsia XVI – pershoi polovyny XVII st. *Ukrains'ka arkheohrafiia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku. Tezy dopovidei respublikanskoï narady, hruden' 1988 r.* Kyiv. P.48–49. [in Ukrainian].
24. Shmidt S. (1979). Nekotorye voprosy razvitija sovietsoj arkheografii. *Arkheograficheskij yezhegodnik za 1978 god*. Moskva: Izdatelstvo «Nauka». P.132–141. [in Russian].
25. Shvidko A. (1987). Etapy razvitija sovietsoj arkheografii na Ukraine i ikh osobennosti. *Teoretiko-metodologicheskie voprosy razvitija sovietsoj istoricheskoy nauki*. Dnepropetrovsk. P.42–51. [in Russian].
26. Shvyd'ko H. (2007). Shchob horila svicha (pamiaty profesora M.P.Koval's'koho). *Mykola Pavlovych Koval's'kyi. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk: Lira LTD. [in Ukrainian].
27. Sizonenko G. (1956). Iz opyta raboty po sostavleniju sbornika dokumentov Gosarkhivom Lvovskoj oblasti. *Nauchno-informatsionnyi biulleten Arkhivnogo upravleniia USSR*. №2/3. P.21–29. [in Russian].
28. Sokhan' P. (1988). Pro deiaky osnovni napriamy diial'nosti Arkheohrafichnoi komisii AN URSS u svitli suchasnykh vymoh perebudovy. *Ukrains'ka arkheohrafiia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku. Tezy dopovidei respublikans'koï narady, hruden' 1988 r.* Kyiv. P.3–14. [in Ukrainian].
29. Sokhan' P. (1992). Stan i perspektyvy rozvytku ukrains'koï arkheografii. *Ukrains'kyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*. Vol.1. Kyiv. P.9–18. [in Ukrainian].
30. Sotsial'na borot'ba v misti L'vovi v XVI–XVIII st. Zbirnyk dokumentiv. (1961). L'viv: Vydavnytstvo L'vivs'koho Universytetu. [in Ukrainian].
31. Stepanova A. (1956). Podgotovka k izdaniyu dokumentov (iz opyta raboty Gosarkhiva Krymskoy oblasti). *Nauchno-informatsionnyi biulleten Arkhivnogo upravleniia USSR*. №2/3. P.14–20. [in Russian].
32. Strelskij V. (1956). K voprosu o kritike dokumentalnykh istochnikov. *Naukovo-informatsiyni biuleten Arkhivnogo upravlinnia USSR*. №1. P.28–34. [in Russian].
33. Strelskij V. (1968). Teorija i metodika istochnikovedenija istorii SSSR. Kiev: Izdatelstvo Kievskogo universiteta. [in Russian].
34. Shorokhov Ye. (1976). O nekotorykh voprosakh teorii sovietsoj arkheografii. *Sovietskije arkhivy*. P.50–56. [in Russian].
35. Valk S. (1948). Sovietskaja arkheografija. Moskva, Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR. [in Russian].
36. Valk S. (1962). Sudby “arkheografii”. *Arkheograficheskij ezhegodnik za 1961 god*. Moskva. P.453–465. [in Russian].
37. Vatulja B. (1952). Razvitije arkheografii na Ukraine v XIX i nachale XX veka. *Dissertatsija na soiskaniye uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk*. Kiev. [in Russian].
38. Yakovlev S. (1965). Ukrains'ka radians'ka arkheohrafiia. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivs'koho universytetu. [in Ukrainian].
39. Yedlyns'ka U., Strashko V. (1990). Metodychni rekomendatsii po peredachi tekstiv dokumentiv XVI–XVIII st. *Peredacha tekstiv dokumentiv i pamiatok. Metodychni rekomendatsii za materialamy naukovo-metodychnoi narady, kviten' 1990 r.* Kyiv. P.5–24. [in Ukrainian].

OLEKSANDR MAVRIN

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Worker,
Deputy Director for Scientific Work,
M.S.Hrushevs'kyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), mavrinol@ukr.net

TO THE ISSUE OF THE FORMATION OF THEORETICAL PRINCIPLES OF ARCHEOGRAPHY IN THE UKRAINIAN SSR IN THE POST-WAR PERIOD

The formation of theoretical principles of archeography in the Ukrainian SSR during the first post-war decade and their specific features in the conditions of the final approval of the uniform requirements for the publication of historical documents in the USSR and the principles of their selection and preparation, are considered. The history of Ukrainian archeography occupies a special position among trends of the archeographical activities, since it is not only a separate topic of the research, but also serves as a research method, and in some definitions of archeography it is an integral part of its subject. The process of development of the theory and forming the methodology of archeography in the "All-Union" archaeological centers during the specified period and their decisive influence on archaeological activity at the republican level are analyzed. Archeography in the Ukrainian SSR in the postwar period was on the margin of scientific processes, the centers of which were Moscow and Leningrad. This meant that basic developments in the field of theory and methodology, as well as leading experts on these issues were outside the Ukrainian SSR. In addition, many topics were closed for research. In general, Ukrainian Soviet archeography was subjected to consistent Russification. First of all, it was alleged a fact of the superiority of the Russian culture over the Ukrainian. It is concluded that at that time the main directions followed by the theoretical and methodological thinking in Ukraine in the next decades were laid. This period was characterized through uncritical adoption of the all-Union rules; with the simultaneous these's rules adoption and development of particular issues caused by the "resistance of material" and due to the experience of practical work with Ukrainian historical documents, and, finally, with the elaboration of their own theoretical and methodological principles, albeit in the form of individual remarks, rather than like systematic thorough research.

Keywords: archeography, theory and methods, Ukrainian SSR, post-war period, publication, historical document.

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94:930.1(477)«Єфименко»

АЛЕКСАНДРА ЄФИМЕНКО

ПИСЬМА ИЗ ХУТОРА. ОБ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ (До 170-річчя О.Єфименко та 100-ліття першої публікації її допису)

***

У листі-дописі О.Єфименко окреслюються кардинальні трансформації українського культурного простору, спричинені революційними метаморфозами 1917–1918 рр. Висвітлюється феномен культурно-просвітницького руху, пов'язаного з масовим поширенням самоосвітніх курсів українознавства. Обстоюється теза, що українознавство є початковою, недиференційованою та дисциплінарно неоформленою формою соціогуманітарних знань про Україну, в якій поважне місце посідає історія України. Наголошується, що Українська держава 1917–1918 рр. постала як вислід суспільного волевиявлення, а не як продукт еволюційної й органічної поступовості в розрізі позитивістських уявлень. Розглядаються специфічні складнощі в репрезентації історії України з державно-політичної та територіально-просторової перспектив, зокрема у царині педагогічних і культурно-освітніх практик. Акцентується увага на тому, що історія України не є одноманітним просторовим тереном, а вирізняється культурною й територіальною багатоманітністю, позаяк історичний процес розгортався у сфері впливів трьох держав («політичних організмів») – Московської Русі, Польщі й Татарського ханства.

Ключові слова: історія України, українська історіографія, українознавство, Єфименко, Українська революція, 1918 р.

Революція – магічне, чаруюче й, водночас, руїнницьке, страшне означення, котре продукує генералізуючий і навіть тотальний смисл, пов'язаний із нищенням звичного соціокультурного буття, передусім усталених моделей організації та функціонування суспільства. Суцільна невідомість майбуття здебільшого спричиняється до того, що горизонт революційних очікувань вирізняється надзвичайною поляризацією. З одного боку, радикалізація й ейфорія суспільних настроїв і почувань сягають свого апогею, проте, з іншого боку, генеруються небувалі скептичні, негативні та навіть катастрофічні, апокаліптичні передбачення ближчої прийдешності.

Мабуть, саме тому революція сприймається вкрай суперечливо й вибірково. Зазвичай із революційними ідеалами пов'язуються найсвітліші мрії та оптимістичні проєкції успішного майбуття. Натомість революційні практики часто-густо асоціюються з приземленою прагматикою політичної боротьби, освяченої ідеологічними догматами, коли задля досягнення «ідеалізованої» мети, точніше конкретної перемоги у змаганнях за владу, масово руйнуються культурні цінності, суспільні інститути, господарські структури, людські життя, ба навіть самодостатність буття самого соціуму.

Проте революційні метаморфози спричиняють незвичайну, майже фантастичну багатоманітність суспільних реакцій, рефлексій і візій, які годі звести до якоїсь чорно-білої контраверсійності чи виразно окресленої мапи соціокультурних розломів. Адже революція генерує прискорений ритм суспільного буття, котрий окреслює новітню темпоральність та означає нову демаркацію історичного часу, кінець-кінцем пропонує інші обриси прийдешності. Саме тому горизонт революційних очікувань, надій і сподівань є напрочуд розмаїтим, суперечливим і складним.

Водночас революційний хронотоп продукує кардинальні трансформації, переформатування самого культурного простору, зокрема на теренах історієписання. У певному сенсі революційні перетворення стають своєрідним каталізатором, який запліднює історичну думку новими концептами, кидає новітні виклики, висуває інші пізнавальні запити до минувшини та нав'язує відмінні мірила вартості. Зрештою революційна дійсність продукує розмаїтий спектр історичних асоціацій, ретроспекцій і рефлексій, у межах яких прагнуть осягнути ту соціо- та етнокультурну палітру сучасності, котра тільки-но вимальовується на суспільному обрії.

Із такої перспективи 1918-й рік був переломним моментом у рецесії революційної чи «фантастичної» дійсності, як означувала її сімдесятирічна Олександра Єфименко (народжена Ставровська; 1848–1918 рр.)¹ – український історик, вихована в дусі ідеалістично-народницької традиції, росіянка за походженням, дружина старого українофіла, етнографа й статистика П.Єфименка (1835–1908 рр.).

У культурному просторі Російської імперії О.Єфименко посідала доволі своєрідне становище емансипованої інтелектуалки, громадської діячки, палкої прихильниці самоосвіти, котра першою з-поміж жінок здобула ступінь почесного

¹ Див. докл. про О.Єфименко: *Багалей Д.И.* В историко-филологический факультет Харьковского университета [представления О.Я.Єфименко на ступінь почесного доктора російської історії] // Записки Императорского Харьковского университета. – X., 1910. – Кн.2, часть официальная. – С.1–22; Юбилей А.Я.Єфименко // Исторический вестник. – 1910. – Кн.12. – С.1207–1208; *Багалей Д.* Олександра Яковлевна Єфименкова // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн.1. – К., 1919. – С.104–113; *Його ж.* Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879–1906) // Науковий збірник науково-дослідної кафедри історії української культури. – Т.10. – X., 1930. – С.5–15; *Марков П.Г.* А.Я.Єфименко – історик України / Под ред. И.А.Гуржия. – К., 1966. – 124 с.; *Скакун О.Ф.* Історичні погляди О.Я.Єфименко // Український історичний журнал. – 1967. – №1. – С.22–30; *Ильинская В.Н.* Автобиографии П.С. и А.Я. Єфименко // Из истории русской фольклористики. – Ленинград, 1978. – С.93–106; *Смолий В.А.* А.Я.Єфименко: Очерк жизни и научного творчества // *Єфименко А.Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С.403–426; *Ковалевська О.* Олександра Єфименко // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.12. – К., 2003. – С.152–181; *Марков П.* На крыльях бессмертия: Диалогия. – К., [2003]. – 525 с.; *Капелер А.* Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа // Україна модерна. – 2010. – №6/17. – С.45–76; *Kappeler A.* Russland und die Ukraine: verflochtene Biographien und Geschichten. – Wien, 2012. – 395 s. та ін.

доктора російської історії (1910 р.) та стала професором Вищих жіночих курсів імені К.Бестужева-Рюміна у Санкт-Петербурзі, незважаючи на те, що була матір'ю п'ятьох дітей і навіть не мала вищої освіти. Від юнацьких років вона працювала як викладачка двокласного жіночого училища у Холмогорах і перебрала на себе тягар піклування про велику родину через передчасну смерть батька та брата, згодом зазнала чималих життєвих лихоліть і поневірянь як вірна супутниця П.Єфименка й мати досить великої родини.

За візією А.Капшелера, інтелектуальна біографія О.Єфименко та її чоловіка являє собою цікавий і своєрідний приклад переплетеної російсько-української історії, котра розгорталася в низці культурних сфер – історії української історіографії, українського національного руху та гендерної історії кінця XIX – початку XX ст.²

Українська проблематика ввійшла до кола наукових і культурних зацікавлень О.Єфименко, народженої в родині станового пристава в одному з віддалених сіл Архангельської губернії, завдяки її чоловіку, котрий від початку 1860-х рр. перебував у цьому краї на адміністративному поселенні, себто на засланні. За автобіографічним спомином О.Єфименко, спершу вона відігравала роль помічниці у фольклорних, етнографічних, статистичних та інших практиках П.Єфименка, але поступово перейшла до самостійних студій і навіть сформулювала досить амбітну мету – «написати популярну історію південноросійського народу для інтелігентних читачів»³.

Та з часом звичний розподіл культурних ролей у родині кардинально змінився й інтелектуальну першість здобула О.Єфименко. Письменник та історик Г.Хоткевич, який познайомився з подружжям Єфименків наприкінці 1890-х рр. у Харкові, згадував, що в той час Олександра напівжартома називала свого чоловіка «мій архіваріус», оскільки він ретельно підбирав і документував робочі матеріали до її наукових праць, а сам уже нічого не писав⁴.

На полі української історіографії О.Єфименко сприймалася здебільшого як талановита дослідниця-аматорка, публікації якої хоч і привертали увагу, проте зазвичай спричиняли критичні відгуки й реакції⁵. Вочевидь провідну роль у цьому відіграла історія з конкурсом, оголошеним журналом «Киевская старина» у січні 1896 р. за активної участі В.Антоновича на кращу студію з систематичної історії України (планувався обсяг у 25 друк. арк., 2 роки для її підготовки, а також 1 тис. руб. сріблом як винагорода авторів)⁶. Зрештою О.Єфименко стала єдиним істориком, хто подав свою працю на конкурс, оскільки родина існувала на гонорари від її студій і хронічно потерпала від браку грошей. Справа затягнулася на кілька років, розпочалися непрості перемовини з В.Антоновичем та іншими особами і студію авторки так і не було опубліковано під маркою журналу «Киевская старина». Видали її лише 1906 р. у

² Капелер А. Самоучка, жінка, кацапка... – С.46; Kappeler A. Russland und die Ukraine... – S.10–17.

³ Ильинская В.Н. Автобиографии П.С. и А.Я. Ефименко. – С.104–105.

⁴ Хоткевич Г. Єфименкова // Науковий збірник науково-дослідної катедри історії української культури. – Т.10. – Х., 1930. – С.38.

⁵ Див., напр.: Джиджора І. З новітньої української історіографії: Критична студія: Рец. на кн.: Ефименко А. Южная Русь, очерки, исследования и заметки. – СПб., 1905. – Т.1–2 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.71. – Л., 1906. – С.134–157.

⁶ Объявление о конкурсе, назначаемом редакцией «Киевской старины» // Киевская старина. – 1896. – №1. – С.[П]; Багалій Д.І. Акад. М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії (історично-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – №1. – С.172–173.

Санкт-Петербурзі у книжковій серії «История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время», редакторами якої були М.Кареев та І.Луцицький⁷.

А.Капелер гадає, що В.Антонович і його київська школа кінець-кінцем відхилили, точніше відмовилися від праці О.Єфименко (вона отримала лише частину грошової винагороди) з цілої низки причин. По-перше, дослідниця вступила в конфлікт із «дискурсом чоловічої гегемонії»; по-друге, авторка обстоювала й реалізовувала інший стиль писання, зорієнтований на літературно-художній, популяризаторський виклад історії, котрий у чомусь навіть наслідував М.Костомарова, на відміну від фактографічно зорієнтованих «обласних» монографій; по-третє, давалися взнаки вимоги дальшої політизації українського національного руху, котрі транслювалися до історіографії й упереджено висувалися до її праці⁸.

Та у цьому конфлікті поважну роль відіграли не тільки ці чинники, а й проблема входження О.Єфименко як авторки-самоучки чи приватного вченого на «фахову територію» тодішнього історика, позаяк позитивістські стандарти й вимоги до історієписання нав'язували всеосяжну професіоналізацію історичної науки. Натомість стара культурна програма народників – «сіяти просвіту у народі» – разюче дисонувала з вимогами та стандартами фахової інституціоналізації науки і сцієнтизації історичного знання на рубежі XIX–XX ст.

Утім у Харкові та Санкт-Петербурзі О.Єфименко успішно реалізувала намічений інтелектуальний сценарій і тріумфально ввійшла до корпорації істориків не тільки де-факто, а й де-юре. Недаремно Д.Багалій у своєму історіографічному огляді зараховував її до представників харківської історичної школи, зокрема характеризував як «типову великоруську народницю з слов'янофільським українофільським нахилом»⁹.

Окрім того, варто згадати про напрочуд широкі культурні й інтелектуальні зацікавлення О.Єфименко, котрі включали найрізноманітніші захоплення, зокрема творами Ф.В.Ніцше¹⁰, що помітно випадало з традиційного читацького репертуару старих народників-українофілів. Недаремно сучасні історики віднаходять в «Истории украинского народа» елементи модерністського мислення¹¹. Більше того, А.Капелер вважає, що ця студія О.Єфименко мала б стати новаторською і спричинити неабиякий резонанс, якби була своєчасно опублікована¹².

Пропонований допис О.Єфименко 1918 р. репрезентує її як історика з креативним способом мислення, спроможного до швидких рефлексій і влучних спостережень. На той час її життєва історія невпинно добігала кінця, а чималий культурний багаж попередніх десятиліть, здавалося б, мав неодмінно продукувати узвичаєні асоціації та нав'язувати інерційність й упередженість в авторській рецепції революційних подій. Та цього не сталося... Ба більше, у тексті О.Єфименко споглядаємо виразно артикульовану спробу подивитися на тогочасну Українську державу та історію України з культурної перспективи.

⁷ *Єфименко А.* История украинского народа. – Санкт-Петербург, 1906. – Вып.1. – [2], 192 с.; Вып.2. – С.193–391.

⁸ *Капелер А.* Самоучка, жінка, кацапка... – С.46–52.

⁹ *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т.1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – Х., 1928. – С.63.

¹⁰ *Хоткевич Г.* Єфименкова. – С.39.

¹¹ *Яковенко Н.* Вступ до історії. – К., 2007. – С.280.

¹² *Капелер А.* Самоучка, жінка, кацапка... – С.70.

Передусім авторка протиставляє позитивістським тезам про «еволюційну поступовість» і природний процес визрівання «політичного організму», властивий для більшості тодішніх країн, думку про те, що Українська держава постала як вислід суспільного волевиявлення, себто масового й реалізованого вольового бажання суспільства – бути... Ця ідея тією чи іншою мірою перегукується, принаймні тяжіє, до ніщепанського культу «волі» та «життєвої сили».

Водночас О.Єфименко слушно звертає на своерідну парадоксальність конституювання культурного простору тодішнього українства, котрий породив широкий просвітницький та освітній рух, пов'язаний з українознавством. Причому дослідниця влучно наголошує на своерідності, ба навіть унікальності цього культурного руху, порівняно, наприклад, із фінським національно-державним проектом, у межах якого не було жодних подібних явищ.

О.Єфименко надзвичайно точно окреслює найголовніший смисл, яке продукує саме поняття «українознавство», себто «початкове», «недиференційоване» знання, котре не оформилося в окремі дисциплінарні сегменти. Таким чином, вона обстоює думку про несподівану «внутрішню суперечність», яку вбачає в тому, що успішно реалізований на той момент державно-політичний проект Української держави потребував культурно-просвітницької підтримки. Д.Багалій розглядав термінологічне означення «українознавства», запропоноване авторкою, як цікаве й оригінальне¹³.

Урешті О.Єфименко дотримується думки про територіально-просторову різномірність, а не «органічну» суспільно-політичну одноцільність історії України. Таку розмаїту просторову конфігурацію української минувшини дослідниця пов'яже зі «сплетінням» історичного життя з «трьома політичними організаціями» – Московської Русі, Польщі й Татарського ханства.

Зауважимо, що ця думка якоюсь мірою нагадує відому тезу галицького історика С.Томашівського про «трикутник» історичного розвитку України – Степ, Польща, Московщина¹⁴. Отож авторка апіорі постулювала ідею про необхідність представлення історії України з різних просторових масштабів і культурних перспектив.

Лист О.Єфименко став першим та останнім із намічених дописів авторки до редакції двомовного харківського журналу «Позашкільна освіта» («Внешкольное просвещение»), в яких вона планувала подати свої роздуми щодо написання та викладання історії України¹⁵. Трагічний перебіг подій завадив її планам. У ніч із 17 на 18 грудня 1918 р. історик та її донька Тетяна – російськомовна поетеса, котру зараховують до початкуючих діячів культурної доби, метафорично означеної як «Срібний вік», загинули від рук бандитів на хуторі Любочка Вовчанського повіту Харківської губернії.

Д.Багалій у коментарях до листа О.Єфименко звертав увагу на її «великий талантистський викладання історичних питань для широкого суспільства – популярного, яскравого, артистичного, але укупі з цим і наукового, і оригінально-самостійного»¹⁶. На думку

¹³ Багалій Д. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879–1906). – С.14

¹⁴ Томашівський С. Українська історія: Нарис І: Старинні і середні віки. – Л., 1919. – С.12.

¹⁵ Багалій Д. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879–1906). – С.14.

¹⁶ Багалій Д. Олександра Яковлевна Єфименко // Позашкільна освіта / Внешкольное просвещение (Харків). – 1918. – №1 (июль). – С.22.

А.Кашпелера, вузлові проблеми з конструювання та представлення історії України, порушені в листі О.Єфименко, залишаються актуальними й до сьогодні¹⁷.

***

Допис О.Єфименко друкується мовою оригіналу за першою публікацією 1918 р.¹⁸ До тексту долучено примітки історіографічного спрямування. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Виділення курсивом збережено за першодруком. Уточнюючі відомості подано у квадратних дужках.

Олексій Ясь

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), alexyas@ukr.net

Oleksii Yas'

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net

***

Конечно, из хутора было бы естественнее писать о земельном вопросе, настроениях крестьянства, видах на урожай, а не об истории, хотя бы и украинской. Но наша современная жизнь насковзь пропитана стихией чудеснейших случайностей и неожиданностей. И если автор этих строк нежданно-негаданно выбрался из петроградского «жития» на житье-бытье украинского хутора, то немудрено, что мысли его по инерции работают в старом направлении, вынесенном с насиженного места, с кафедры, на которой прошли годы спокойного труда¹⁹. Но как иначе работает мысль там – в атмосфере академического бесстрастия, и здесь – под аккомпанемент горячего, лихорадочно возбужденного жизненного пульса. Сколько новых, неожиданных сомнений, недоумений...

Без всякой привычной взгляду историка эволюционной постепенности, с быстротой и неожиданностью феерии выдвинулся из мрака небытия великий исторический факт – Украинская держава. Неожиданность эта была одинаково разительна и для старых «украинофилов», и для новых «украинцев», и для новейших и крайних «самостийников». Ярко демонстрирует

¹⁷ Kappeler A. Russland und die Ukraine... – S.308.

¹⁸ *Єфименко А.* Письма из хутора. Об украинской истории // Позашкільна освіта / Внешкольное просвещение. – 1918. – №1 (июль). – С.17–21. Примірник цього числа журналу зберігається у фондах Державного архіву друку Книжкової палати України імені Івана Федорова (Київ). Е-републікації допису О.Єфименко див.: [Електронний ресурс]: http://qwercus.narod.ru/efim_pisma.htm; <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1579-aleksandra-efimenko-pis-ma-iz-khutora-ob-ukrainskoj-istorii>

¹⁹ Упродовж 1907–1917 рр. О.Єфименко була викладачкою, а від 1910 р. – професоркою Вищих (Бестужевських) жіночих курсів у Санкт-Петербурзі (Петрограді). Наприкінці 1917 р. вона перебралася на Харківщину.

эту неожиданность такое явление, как бы правильное и необходимое, но в тоже время поражающее своим несоответствием с положением. Это явление: курсы украиноведения, возникающие во всех городах и городках Украины.

В самом деле, что такое «украиноведение»? «Украиноведение» – термин, обозначающий то начальное состояние «ведения» о предмете – в данном случае об Украине, – когда это «ведение» только начинает дифференцироваться на свои элементарные отрасли: язык, географию, историю. Украинское общество, складывающееся в Украинскую державу и в то же время нуждающееся в украиноведении – ведь в этом есть какое-то глубокое несоответствие, внутреннее противоречие. Для иллюстрации возьмем такой пример. Финляндия самоопределяется политически так же, как и Украина. Но придет ли кому-либо в голову предположить, что она нуждается в курсах «финноведения». Даже намек на такое предположение является в глазах всякого политически грамотного человека абсурдом, бессмыслицей. И, однако ж, для нас эта бессмыслица, есть вполне необходимое и закономерное жизненное явление. Вот и еще новая загадка нашей фантастической действительности.

Немало лет тому назад, когда еще был жив проф[ессор] Потєбня²⁰, наш знаменитый харьковский соотечественник, мне пришлось услышать от него такие слова. Кто-то спросил его: «Можно ли считать украинский язык за язык самостоятельный, а, следовательно, и украинскую народность за самостоятельную народность?». Мы жадно ждали от него в ответ его обычной мудрой речи, полной оригинальной мысли и глубокого знания. Но, к удивлению, услышали только следующее: «Да, если украинцы сами этого захотят». Странно показались тогда нам эти слова. Но, привычно ценя глубину их источника, мы благоговейно замкнули их в сокровищнице своей памяти. И вот на наших глазах произошло чудо, в возможность которого едва ли верил великий ученый, несмотря на всю свою горячую любовь к Украине и всему украинскому: *украинцы захотели*.

Да, конечно, это чудо своего рода. Украинская держава возникла «волеизъявлением», а не тем естественно-обычным процессом, когда накапливающееся национальное самосознание выдвигает социально-политический организм на историческую сцену с той же органической необходимостью, с какой семя дает росток, с какой завязь дает плод. Но в наши фантастические дни кто будет удивляться чуду? Хочется верить только, что это чудо есть действительно акт своего собственного украинского «волеизъявления».

Как бы то ни было, «украиноведение» есть в данный момент неотложная острая потребность, настоящий духовный голод украинской жизни. В ряду пунктов программы этого «украиноведения» украинская история занимает необходимо одно из виднейших мест. И всякие курсы, и школы, и учреждения для внешкольного образования – всюду и всеми отдается исключительное внимание украинской истории.

---

²⁰ Олександр Опанасович Потєбня (1835–1891 рр.) – український мовознавець, фольклорист, етнограф, член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук, один із засновників психологічної школи в мовознавстві, обстоював візію про мову як особливу форму людської діяльності.

Надо сказать правду – без сорама казка²¹, – что подданные вновь народившейся Украинской державы совершенно не знают своей истории. Не знают – до анекдотического; и не только народная масса, для которой невежество есть неотвратимый рок, а и украинские интеллигенты. Да и как бы оно могло быть иначе? Ведь весь этот культурный верхний слой украинской народности приобрел свое образование в средней или высшей русской школе. С украинской историей приходилось знакомиться по учебникам русской истории, тщательно профильтрованным Ученым Комитетом Мин[истерства] Нар[одного] Просвещения. В этих учебниках учащиеся находили и украинскую историю – в кратких по несколько десятков строк, в пространных – по несколько страниц. Из этих строк и страниц учащиеся узнавали о Люблинской и Брестской церковной униях, о казаках и Богдане Хмельницком как воссоединителе, об измене Мазепы, реформах Екатерины – и все. В последнее время в некоторых высших учебных заведениях – очень немногих – читался курс истории Западной Руси, куда входила история Украины как составная часть, но читался как курс необязательный. Для любителей, которых бывало больше или меньше, смотря по лектору. Конечно любители эти – исключительно украинцы, патриотически настроенные, могли почерпнуть знание украинской истории также и из литературы. Но научная литература по украинской истории крайне скудна. Кто захочет наглядно убедиться в этом, пусть заглянет хотя бы в только что изданные «Материалы по вопросу о предметах украиноведения в учебных заведениях» (Изд[ание] Киевск[ого] учебного округа. Киев, 1918 г.), где перечислена литература по украинской истории почти что исчерпывающим образом.

И вот на таком-то утлом фундаменте приходится наспех создавать широкое ознакомление населения Украинской державы с его родной историей. И при каких условиях! И без того незначительные украинские интеллигентные силы, которые могли бы работать в данной области, отвлечены политикой. Разрыв с севером, лишая социальный организм Украины обычного притока культурных средств, создает обесиливающую анемию. Печатание крайне затруднено тем, что нет бумаги. Но самая большая трудность в деле распространения знаний по украинской истории заключается, на мой взгляд, в характере самой истории.

Ведь история в общепризнанном и специфическом смысле этого понятия, имеет своим содержанием развитие политического организма, государства. Но когда и при каких условиях Украина жила политической жизнью, была государством?

В самый старый период своего исторического существования, так называемый Киевский, южнорусские (украинские) земли были в общей политической связи с землями западнорусскими (белорусскими) и севернорусскими (великорусскими). Затем они вошли в состав Литовско-Русского государства. Далее, актом Люблинской унии украинская территория обратилась в провинцию Польши, в каком виде она и существовала до великой

²¹ У буквальному розумінні – відверто, прямо.

української революції 1648 г. Вслід за нею промелькнула метеором самостійна Українська держава. Уже через шість лет, в 1654 г. її дальнєйшеє розвитєє в напрямленнєє государственной самостійности было задержано присоединеннєє к Московскому царству. Если это присоединеннєє до поры до времени можно рассматривать как формальное, не стеснявшее существенно свободы самоопределения, то едва ли можно остаться на той же точке зрєния, когда Московское царство обратилось в Российскую империю. Общеизвестно, как наступательно ставила себя эта империя по отношению ко всяким самоопределениям. С реформами Екатерины II украинские земли окончательно превратились в русские наместничества и губернии.

Таким образом, историческая жизнь Украины тесно переплеталась – и сплеталась по типу зависимости и подчинения – с жизнью целых трех политических организмов, государств. Но мало этого. Говоря выше, я употребляла термин – украинские земли, Украина. Можно подумать, что дело шло действительно о территории всей украинской народности. Ничуть не бывало. Слово «Украина» употреблено лишь для упрощения: на самом деле речь шла не об Украине, в смысле территории всей украинской народности, а каждый раз лишь об ее части, и в иных случаях – небольшой. Напр[имер] в силу договора Богдана Хмельницкого фактически вошла в состав Московского государства лишь так наз[ываемая] Малороссия, Левобережье, – Гетманщина. История этой Гетманщины – самая яркая, выразительная часть украинской истории. А между тем в историю Гетманщины, – украинскую историю *par excellence* – не входят даже соседние, соприкасающиеся, части украинской территории, не уступающие ей по размерам – Правобережная Украина и Слобожанщина²². А сколько еще есть украинских земель, история которых идет вне главного русла исторической украинской жизни. На первом плане – Галичина, затем Холмщина, дальше Угорская Русь, Буковина. Да и Запорожскую Сечь с ее огромной, хотя и пустынной территорией, приходится рассматривать особо, так как она не смогла приобрести положения устойчивого политического равновесия между Московской Русью, Польшей, Татарским ханством. Сопоставьте в уме все эти сделанные мною элементарные указания, и вы легко поймете, какие практические трудности вытекают из этих особенностей украинской истории и для лиц, руководящих ее изучением в той или иной форме, и для самих учащихся.

Мне приходилось много лет заниматься украинской историей, то разрабатывать отдельные ее вопросы, то составляя систематические обзоры, то, наконец, читая лекции и руководя семинарскими работами на Петроградских В[ысших] Ж[енских] Курсах. Таким образом, помимо знаний, получился и некоторый педагогический опыт. По мере сил и возможности, хотела бы я поделиться приобретенным багажом с читателями «Внешкольного

²² Почасті намір О.Єфименко представити різноманітні регіонально-просторові проєкції історії України було реалізовано в підручнику, виданому після її трагічної загибелі. Див.: Єфименко О.Я. Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народніх. – Х., 1919. – 90 с.; Єфименко А.Я. Начальное руководство по украинско-великорусской (русской) истории для народных школ. – Х., 1919. – 89 с.

Просвещения». Боюсь, что мои добрые намерения будут парализоваться отсутствием под рукой библиотеки и вообще книжных пособий. Но – попытаюсь.

Хут[ор] Любочка,
Волчанского у[езда]

REFERENCES

1. Il'inskaya, V.N. (1978). Avtobiografii P.S. i A.Ya. Efimenko. In A.A.Gorelov (Ed.), *Iz istorii russkoj fol'kloristiki* (pp.93–106). Leningrad: Nauka. [in Russian].
2. Kapeler, A. (2010). Samouchka, zhinka, katsapka: Oleksandra Yefymenko ta Kyiv's'ka istorychna shkola. *Ukraina moderna*, 6/17, 45–76. [in Ukrainian].
3. Kappeler, A. (2012). *Russland und die Ukraine: verflochtene Biographien und Geschichten*. Wien: Böhlau Verlag. [in German].
4. Kovalevs'ka, O. (2003). Oleksandra Yefymenko (Yu.A.Pinchuk, Ed.). *Istoriografichni doslid-zhennia v Ukraini – Historiographical Researches in Ukraine*, (12), 152–181. [in Ukrainian].
5. Markov, P.G. (1966). *A.Ya.Efimenko – istorik Ukrainy*. Kiev: Izdatel'stvo Kievskogo universiteta. [in Russian].
6. Markov, P. (2003). *Na kryl'jakh bessmertija: Dilogija*. Kiev: Vipol. [in Russian].
7. Skakun, O.F. (1967). Istorychni pohliady O.Ya.Yefymenko. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 22–30. [in Ukrainian].
8. Smolij, V.A. (1990). A.Ya.Efimenko. Oчерк zhizni i nauchnogo tvorchestva. In F.P.Shevchenko (Ed.), *A.Ya.Efimenko. Istorija ukrainskogo naroda* (pp.403–426). Kiev: Lybid'. [in Russian].
9. Yakovenko, N. (2007). *Vstup do istorii*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

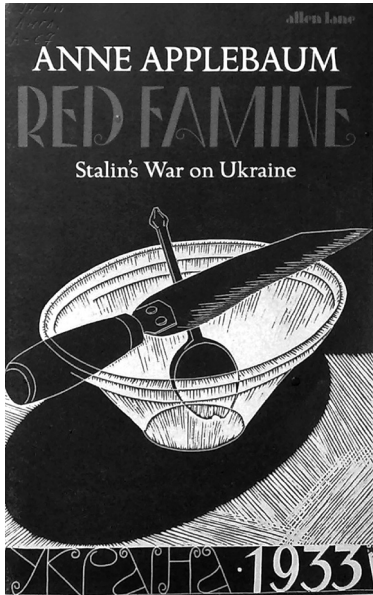
ALEKSANDRA EFIMENKO

LETTERS FROM FARMSTEAD. ABOUT THE UKRAINIAN HISTORY

In the letter-post by O.Yefimenko outlines the cardinal transformations of the Ukrainian cultural space caused by the revolutionary metamorphoses of 1917–1918. Author lightens up the phenomenon of the cultural-educational movement related with the mass spread of self-education courses of Ukrainian studies. Also, author based the thesis that Ukrainian studies are an original, undifferentiated and disciplined unformed form of the socio-humanitarian knowledge about Ukraine, in which the history of Ukraine occupies a respectable place. In the article noted that the Ukrainian state of 1917–1918 appeared as a result of public willing expression, but not as an evolutionary and organic progression product in the context of positivist representations. Moreover, the article researches the specific difficulties in the history of Ukraine representation from the state-political and territorial-spatial perspectives. In particular, in the field of pedagogical and cultural-educational practices. Author paid the attention that the history of Ukraine is not a monotonous spatial area, but is distinguished by cultural and territorial variety, because the historical process was unfolded in the field of three states ("political organisms") influence – Moscow Rus', Poland and the Tatar Khanate.

Keywords: history of Ukraine, Ukrainian historiography, Ukrainian studies, Yefymenko, Ukrainian revolution, 1918.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

APPLEBAUM A.
RED FAMINE: STALIN'S WAR ON UKRAINE. – ALLEN LANE / PENGUIN RANDOM HOUSE UK, 2017. – XXVIII, 482 p.

Епплбом Е.
ЧЕРВОНИЙ ГОЛОД: СТАЛІНСЬКА ВІЙНА З УКРАЇНОЮ. – АЛЛЕН ЛЕЙН / ПЕНГВІН РЕНДОМ ГАУЗ ВЕЛИКОБРИТАНІЯ, 2017. – XXVIII, 482 с.

Як тільки книга Енн Епплбом потрапила в Інститут історії України НАНУ, мій відгук на неї з'явився в газеті «День»¹. Зважаючи на величезне суспільно-політичне значення цієї праці, часопис подав його без скорочень. Повертаючись до рецензії у журнальному форматі, варто повторити одну висловлену в газеті думку: книжка є своєрідним рупором, через який ми звертаємося

до всього світу з розповіддю про Голодомор, улаштований радянською владою українському народові в 1932–1933 рр. Усе інше у журнальному варіанті має будуватись як діалог між фахівцем, котрий присвятив дослідженню цієї болічної теми 32 роки, і журналісткою світового рівня, котра вивчила нагромаджений усіма нами фактичний матеріал, прониклася ним до найглибших глибин своєї душі та звернулася з посланням обсягом у 482 сторінки до світової громадськості на мові, яку розуміють у більшості країн – від Ірландії до Нової Зеландії. Мета такого діалогу подвійна: по-перше, виявити, у чому ми помилялися, осмислюючи досліджувані впродовж десятиліть архівні матеріали та свідчення тих, хто вижив; по-друге, у чому помилялася Е.Епплбом, коли осмислювала здобутки української історіографії з цієї проблеми. До 85-ї річниці в листопаді 2018 р. треба підійти з несуперечливою розповіддю про Голодомор, адресованою urbi et orbi. Людство повинно переконатися, що ця трагедія мала не менш важкі наслідки для українців, аніж Голокост – для євреїв.

В есе, присвяченому книзі Р.Конквеста «Жнива скорботи» професор Альбертського університету Ф.Сисин підрахував, що після виходу друком в

¹ Кульчицький С. Голодомор 1933 року очима Енн Епплбом // День (Київ). – 2017. – 24 листопада, 30 листопада.

англомовному світі на неї з'явилося 63 відгуки, після чого зауважив: «Жодна книга про Україну не одержувала такого широкого розголосу»². Справді, праця Р.Конквеста «Жнива скорботи: радянська колективізація й терор голодом» (1986 р.), яка спиралася на джерельну базу, зібрану співробітником Українського наукового інституту Гарвардського університету Дж.Мейсом, була шоком для дослідників і широкої громадськості Заходу. Британський фахівець у галузі російської історії Дж.Госкінг зазначив, що «патріарх русистів» Е.Карр припинив свою багатотомну працю з історії радянської Росії на 1930-му році, тому що на Заході забракло доступних друкованих джерел, а архівні матеріали були неприступними для зарубіжних авторів. Аж раптом виявилось, що Р.Конквест спромігся розповісти про радянську колективізацію і штучний («man-made») голод із багатомільйонними людськими жертвами, спираючись на джерела, більша частина яких відклалася в бібліотеках західного світу.

Книга Е.Ешплбом про Голодомор в Україні (її український переклад з'явиться цьогооріч) побачила світ через 31 рік після праці Р.Конквеста. Можна передбачити (повторюючи висновок Ф.Сисина про студію Р.Конквеста), що жодна книжка про Україну за весь період її незалежності не одержить на Заході такого широкого розголосу, як твір Е.Ешплбом. По-перше, до сучасної України вже п'ятий рік прикуті погляди світової громадськості, адже вона веде нерівну боротьбу з путінською Росією. По-друге, Голодомор, подібно до Голокосту, стає предметом пильної уваги людства. По-третє, Е.Ешплбом не поступається Р.Конквесту здатністю донести до читачів у доступній формі всю гаму вражень від дослідження української трагедії. Цілковито можливо, що за цим критерієм у досвідченого публіциста є перевага перед поетом і літературним критиком, яким спочатку був відомий науковець Р.Конквест. І, нарешті, останнє за переліком, але не за значенням: Е.Ешплбом донесла до читачів добре систематизований архівний матеріал про Голодомор, якого не було й бути не могло в Р.Конквеста.

Можуть сказати, що у «Червоному голоді» мало посилань на архівні матеріали, здобуті безпосередньо авторкою. Справді, мало... Проте в її книзі присутні побудовані на архівних матеріалах праці співробітників Інституту історії України НАНУ, які з 1986 р. досліджують проблематику Голодомору. Так само враховано й публікації фахівців гуманітарного профілю з інших академічних установ та вищих навчальних закладів нашої країни. Слід узяти до уваги, що засновані на архівах публікації українських дослідників про Голодомор за винятком небагатьох виступів на міжнародних конференціях, друкуються невеликими накладками й українською мовою, а тому малодоступні навіть для фахівців в англомовному світі.

Книга Е.Ешплбом живе самостійним життям менше року, але вже набрала велику кількість відгуків у західній пресі:

---

² *Sysyn F. Thirty Years of Research on the Holodomor: a Balance Sheet // Contextualizing the Holodomor: The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies.* – Edmonton; Toronto, 2015. – Р.4. У додатку до есе Ф.Сисин подає бібліографію всіх відгуків (див. с.10–13).

- Rayfield Donald. Emptying the Bread Basket. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine. By Anne Applebaum // *Literary Review*. – 2017 [Electronic resource]
- Montefiore Simon Sebag. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // *Evening Standart*. – 2017. – 31 August [Electronic resource]
- Matthews Owen. Stalin was fully committed to using hunger as a weapon of mass destruction. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // *The Spectator*. – 2017. – 23 September [Electronic resource]
- Finkelstein Daniel. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // *The Times*. – 2017. – 2 September [Electronic resource]
- Stalin's famine, a war on Ukraine. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // *The Economist*. – 2017 [Electronic resource]
- Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum – Review. // *The Jewish Chronicle*. – 2017 [Electronic resource]
- Figs Orlando. Famine or genocide? [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine. By Anne Applebaum // *The Daily Telegraph*. – 2017. – 16 September [Electronic resource]
- Red Famine by Anne Applebaum – enemies of the people [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // *Financial Times*. – 2017. – 15 September [Electronic resource]
- Rule by Starvation. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // *Wall Street Journal*. – 2017. – 6 October [Electronic resource]
- Clash of Nationalisms [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum // *New York Times*. – 2017. – 22 October [Electronic resource]
- Snyder Timothy. The deliberate starvation of millions in Ukraine. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine. By Anne Applebaum // *The Washington Post*. – 2017. – 3 November [Electronic resource]
- Naimark Norman. [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine. By Anne Applebaum // *The Berlin Journal*. – 2017. – September
- Patrikarakos D. Why Stalin Starved Ukraine [Review]: Red Famine: Stalin's War on Ukraine. By Anne Applebaum // *New Republic*. – 2017. – 21 November
- Smith D. Flames and Famine: On Laura Engelstein and Anne Applebaum // *Los Angeles Review of Books*. – 2017. – 16 November
- Кульчицький С. Голодомор 1933 року очима Енн Ешплбом. [Рец. на]: Applebaum Anne. Red Famine: Stalin's War on Ukraine // *День*. – 2017. – 24 листопада, 30 листопада
- Gilley Christopher Red Famine: Stalin's War on Ukraine by Anne Applebaum : Review // *Reviews in History*. – 2017. – 30 November

Не всі відгуки позитивні. Негатив пов'язаний із поглядами автора на тематику Голодомору. Більшість русистів в університетах Заходу вважають, услід за російськими дослідниками, що Голодомор 1932–1933 рр. нічим не відрізняється від загальносоюзного голоду 1932–1933 рр.

Погоджуюсь з усіма фахівцями, котрі закликають не політизувати розповідь про минувшину, тобто історію. Прагнення здобути додаткові бонуси у сучасній політичній боротьбі шляхом викривлення реальних обрисів того, що колись сталося, вартє засудження. Воно не виправдане навіть під політичним кутом зору, тому що завжди знайдуться ті, хто виправить викривлене. Водночас про минуле розповідають люди, які належать до різних національностей і дотримуються різних поглядів – політичних, релігійних, етичних тощо. Минувшину «переписати» не можна, але розповідь про неї, тобто історія – завжди різна. Адресовані дослідникам заклики «не переписувати історію» означають лише одне: намір закріпити у свідомості наступних поколінь панівний гранд-нарратив. Це не може влаштовувати українців, в яких дореволюційна й сучасна російська історіографії експропріювала історію. Тому треба наполягати на величезному суспільно-політичному значенні досліджень про Голодомор, який у російській історіографії вважається неіснуючим. Та одночасно слід розповідати про нього з максимальним наближенням до реальної дійсності.

Свою розповідь Е.Ешплбом починає з нарису про Українську революцію 1917 р., що завершилася створенням Української Народної Республіки, а також про дві російсько-українських війни у зимові місяці 1917–1918 і 1918–1919 рр., які закінчувалися окупацією УНР. Третя й остання окупація України радянськими російськими військами на рубежі 1919 і 1920 рр. відбулася без чергової війни. Тоді мільйонна Червона армія «звільняла» УНР від російських же, але білогвардійських, сил. Окремі нариси Е.Ешплбом присвячує антирадянським селянським повстанням 1919 і 1930 рр., які показали на порядок вищу опозиційність українського селянства диктатурі комуністичних вождів порівняно із сільським населенням російських регіонів. Неспішна розповідь про події, що передували обраній темі, демонструє читачам істинну природу комуністичної диктатури, яка ховалася за лаштунками розписаної в радянських конституціях «робітничо-селянської влади», та її непримиренну суперечність з інтересами селян-власників. Читачі розуміють, що повномасштабне зіткнення радянської влади і примусово колективізованих селянських мас, яке сталося на рубежі 1932–1933 рр. в Україні, було неминучим.

Голодомор 1932–1933 рр. розгортався на тлі загальносоюзного голоду. Він теж датується цими двома роками, але причини його інші. Заперечуючи Голодомор, російська історіографія визнає, що в Україні голод був, але заявляє, що він нібито аніскільки не відрізнявся від голодування в інших хлібних регіонах СРСР. Книга Е.Ешплбом унаслідок своєї тематичної спрямованості аналізує Голодомор у відриві від загальносоюзного голоду, а тому не може переконливо заперечити цю тезу російської історіографії. Власне й в українській історіографії, коли мова заходить про причини Голодомору, наголос частіше за все робиться на реквізиціях збіжжя. Реквізиції були причиною загальносоюзного голодування, і вони так само послужили причиною українського голоду першої половини 1932 р. Та в останньому кварталі того року й особливо у жахливому 1933 р. причиною катастрофічної смертності

українського населення від голоду були вже не реквізиції зерна, а каральне вилучення всього наявного у селян продовольства, що добре показано в рецензованій книзі. Все ж механізм Голодомору ми не зможемо встановити в усій його повноті, якщо проігноруємо походження загальносоюзного голоду. Щоб розібратися з ним, треба збагнути специфіку «соціалістичного будівництва» у СРСР.

Установлена В.Леніним політична диктатура не мала нічого спільного з марксизмом. Проте вождь російських більшовиків скористався так званим революційним марксизмом, положення якого було викладено в «Маніфесті Комуністичної партії» (1847 р.) К.Маркса й Ф.Енгельса, аби віддати у володіння та розпорядження створеної ним держави засоби виробництва, що перебували у власності членів суспільства. Експропріація суспільства «державою-комуною» (термін В.Леніна) доповнювала політичну диктатуру вождів диктатурою економічною, тобто породжувала набагато могутнішу владу верхівки більшовицької партії, ніж самодержавна влада російських імператорів.

Обґрунтовані в «Маніфесті Комуністичної партії» рекомендації про експропріацію суспільства К.Маркс у статті «Критика Готської програми» (опублікована вже після його смерті Ф.Енгельсом у 1891 р.) доповнив ідеєю двофазового комунізму. На першій фазі, яку автор назвав популярним терміном «соціалізм», матеріальні блага між працюючими повинні були розподілятися за принципом: «від кожного – за здібностями, кожному – за його працею». На другій фазі, тобто в побудованому вже комунізмі, принцип розподілу кардинально змінювався: «від кожного – за здібностями, кожному – за його потребами». Принципова різниця між двома фазами комунізму стосувалася тільки *розподілу* матеріальних благ. Що стосується їх *виробництва*, то за цією ознакою обидві фази комунізму аніскільки не відрізнялися одна від одної. Ідеальний лад, який мав прийти на зміну капіталізму у ході пролетарської революції, вимагав уже на стадії соціалізму, за переконанням К.Маркса й марксистів, експропріації приватної власності на засоби виробництва, ліквідації товарно-грошових відносин і прямого, а не через вільний ринок, розподілу матеріальних благ між працюючими.

Треба підкреслити очевидну, але неусвідомлювану істориками обставину: коли створювався наявний тільки в головах будівників комунізму соціально-економічний лад, то компартійні вожді мали можливість переглядати свої дії, відмовляючись від нездійснених на практиці новацій. В історії КПРС були приклади подібних корекцій. Найбільш відомий відноситься до брежневського періоду, коли довелося двофазовий комунізм перетворювати на трифазний, щоб позбутися взятого в 1961 р. М.Хрущовим зобов'язання за 20 років перейти до розподілу матеріальних благ за потребами. Тут, однак, треба звернути увагу на корекцію, що мала місце в перші два десятиліття комуністичного будівництва.

Уявлення про першу фазу комунізму в В.Леніна і Й.Сталіна не відрізнялися від уявлень К.Маркса: вони вважали, що комуносоціалізм має бути позбавлений приватної власності на засоби виробництва й пов'язаних із

нею реалій, тобто товарно-грошових відносин та вільного ринку. «Маніфест Комуністичної партії» висловлювався безапеляційно: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням – знищення приватної власності»³. Це означало, що в «комуністичному будівництві» вони могли розраховувати на підтримку тільки тих членів суспільства, які були позбавлені приватної власності на засоби виробництва – робітників великої промисловості. І справді, починаючи навесні 1918 р. комуністичний штурм, В.Ленін попереджав: «Ми можемо розраховувати тільки на свідомих робітників, уся інша маса, буржуазія і дрібні хазяйки, проти нас»⁴.

Переважну більшість населення країни становили власники – великі або дрібні. Торкаючись долі поміщиків і капіталістів, цілком відверто висловився тільки І.Зінов'єв: «Ми повинні завоювати на наш бік дев'яносто зі ста мільйонів жителів Росії під радянською владою. Що стосується решти, нам нема що їм сказати. Вони повинні бути знищені»⁵. А з приводу дрібних власників – виробників сільськогосподарської і промислової продукції – В.Ленін висловився так: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосовувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів»⁶. Отже, у будь-якому разі, від «дрібно буржуазії» треба було «звільнитися».

В.Ленін у 1918–1920 рр. здійснив здійсненне, тобто ліквідував великих власників. Однак його спроби комунізувати українських селян після захоплення України, скасувати вільний ринок і замінити товарно-грошові відносини продуктообміном призвели до економічної катастрофи, загального повстання українських селян у 1919 р., захоплення України білогвардійцями й, нарешті, поразки в радянсько-польській війні 1920 р. Після капітуляції перед ринком, яку звикли називати «новою економічною політикою», він так охарактеризував попередню політику, якби вона тривала далі: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху»⁷. Водночас після переходу до непу вождь більшовиків урятував ідею комунізму, назвавши попередню політику «воєнним комунізмом», тобто комунізмом несправжнім, нав'язаним війною та іноземною військовою інтервенцією. Ідея комунізму залишилася недоторканою не тільки в уявленнях розпропагованих «мас», але і в умах інших вождів, які наступили на ті самі граблі під час повторного комуністичного штурму 1929–1932 рр.

Після припинення непу Й.Сталін розпочав уже свій комуністичний штурм з тими ж уявленнями про комуносоціалізм, які були в К.Маркса та В.Леніна. Обираючи курс на суцільну колективізацію сільського господарства, він урахував гіркий досвід першого штурму, але суто поверхово: селян

³ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.4. – С.422.

⁴ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.36. – С.348.

⁵ Северная коммуна (Петроград). – 1918. – 19 сентября.

⁶ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.44. – С.38.

⁷ Там само. – Т.43. – С.203.

змушували об'єднуватися в артїлі, які насправді були комунами. Це викликало гострий протест селянства в багатьох регіонах, але тільки в Україні він переріс у масштабні повстанські акції. Новому вождеві довелося на півроку припинити колективізацію, а потім здійснювати її в артільній формі, тобто залишати у приватній власності селян (під виглядом особистої власності) присадибну ділянку з певною кількістю худоби і птиці. Боротьба з ринком, товарно-грошовими відносинами, котра здійснювалася в більш-менш прихованій формі, породила економічну кризу, одним із наслідків якої став загальносоюзний голод 1932–1933 рр. У січні 1933 р. Й.Сталін перейшов, як і В.Ленін у березні 1921 р., від продрозверстки, тобто довільної реквізиції селянської продукції, до фіксованого продовольчого податку. Ліквідацію товарно-грошових відносин і ринку без зайвого шуму було перенесено на другу фазу комунізму. Після цього ситуація у сільському господарстві й в усій країні почала стабілізуватися. Адже реквізиції заводи́ли село у глухий кут: як одноосібники, так і колгоспники не бажали працювати на державу безплатно. Втрати врожаю на полі, під час жнив і перевезення з року в рік зростали в геометричній прогресії. Натомість при переході до продподатку від втрат урожаю почала страждати вже не держава, а ті, хто вирощував цей урожай. Селяни тепер знали, що вони здобули право власності на урожай за винятком фіксованого натурального податку, і можуть ним розпоряджатися як завгодно, у тому числі продавати свою продукцію за цінами попиту та пропонування.

Які висновки можна зробити з радянського досвіду комуністичного будівництва в міжвоєнний період? Усі три елементи Марксового «наукового комунізму», тобто ліквідація приватної власності, товарно-грошових відносин і вільного ринку, були логічно пов'язаними між собою. Третій елемент впливав із другого, другий – із першого. Та чи була здійсненою перша акція, яка мала створити умови для реалізації двох наступних? За півтора століття після появи «Маніфесту...» основоположників марксизму треба, нарешті, зробити такий висновок: можна експропріювати конкретного власника й навіть позбавити власності все суспільство, але не можна ліквідувати об'єктивно існуючу категорію приватної власності. Приватна власність не перетворювалася у «загальнонародну», як запевняли марксистки, а залишалася у володінні, розпорядженні й користуванні тієї сили, котра здійснювала у СРСР політичну диктатуру, тобто вузької групи вождів і вищих компартійно-радянських функціонерів. Це означало, що комуністичне будівництво звучилося до реалізації першого елементу Марксового комунізму, а саме – експропріації суспільства державою-комуною. Та й то прагнення вождів стовідсотково експропріювати суспільство під час обох комуністичних штурмів призводило до економічного колапсу та голоду. Селянина треба було наділити правом власності на продукцію, вирощувану у присадибному господарстві й одержувану за трудовими днями в колгоспі, щоб у нього виникла матеріальна зацікавленість у праці. Рекомендації революційного марксизму про ліквідацію товарно-грошових відносин і ринку взагалі не мали під собою підстав, а спроби втілити їх у життя тільки поглиблювали економічний колапс.

Голодомор в Україні обплутаний багатьма історичними міфами. Найбільш стійкою стала переконаність у тому, що він тривав два повних роки – тобто 1932-й і 1933-й. Навіть в уявленнях потерпілих від Голодомору обидва роки злилися в цілісну смугу голодування. У цьому нема нічого дивного: у першій половині 1932 р. в багатьох районах України рееструвався найбільш виразний показник важкого голодування – канібалізм. Однак якщо ми прагнемо ототожнити Голодомор із геноцидом, украї важливо відділити голод, спричинений будівництвом комуносоціалізму методами проб і помилок, від голоду, організованого владою з метою фізичного винищення великих мас населення. Досі в доведенні геноциду обмежувалися послідовним викладенням фактів, починаючи з антирадянських повстань 1919 і 1930 рр., як це зробила Е.Ешплбом. Однак у такому разі ми не доб'ємося того ступеня розуміння всім людством Голодомору, якого добилися євреї, розповідаючи світові про Голокост. Тим більше, що гітлерівські злочини щодо єврейства були відкритими та навіть обґрунтовувалися ідеологічно, тоді як антиукраїнський характер сталінських репресій в Україні ретельно маскувався.

Загальносоюзний голод 1932–1933 рр. став наслідком «підхльостування», як висловлювався Й.Сталін, радянської економіки. Політика «підхльостування» у сільському господарстві виявлялася у формі реквізицій зерна, що тривали три роки поспіль (1930–1932 рр.). Реквізиції, як слушно зауважує Е.Ешплбом, дедалі більше розхитували економіку села. Й.Сталін припинив «підхльостування», замінивши розверстку фіксованим продподатком, тільки тоді, коли переконався, що економіка впадає у ступор. Однак у рецензованій книзі немає відповіді на те, чому загальносоюзний голод на території України виявився в першій половині 1932 р. більш руйнівним, аніж в інших регіонах. Власне, аналізу інших регіонів, як уже підкреслювалося, у цій книжці ми не знайдемо.

Відповідь знаходимо у судженнях тодішньої української інтелігенції. На початку вересня 1932 р. науковий співробітник ВУАН В.Денисенко, попросив свого колегу, який поїхав до Москви попрацювати в архівах, передати їхньому спільному вчителю М.Грушевському таке: «Про політичне становище сказати, що на Україні панує справжній голод, вимирають цілі села та повіти, особливо підкреслити жахливу смертність серед дітей. Пояснити це як політику, спрямовану на те, щоб остаточно зламати українську націю як єдину національну силу, здатну на серйозний опір. Одні вимруть, інші розпорощатся по безкрайніх просторах Росії»⁸. До М.Грушевського повідомлення не дійшло, а ми знаємо про цей факт тільки тому, що колега В.Денисенка виявився сексотом.

Судження В.Денисенка – суто емоційне. А причини незіставно більшої руйнівності реквізицій для України можна збагнути, вивчаючи регіональний розріз хлібозаготівельних планів 1930–1932 рр. За даними В.Кондрашина, який досліджував голод у потрібному для влади ключі, а тому здобув доступ

⁸ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С.291.

до закритого Президентського архіву Російської Федерації, у 1930 р. вдалося вилучити з чотирьох зернових регіонів (Центрально-Чорноземна область, Північний Кавказ, Середня й Нижня Волга) 400 млн пуд. хліба, тоді як з однієї УСРР – 437 млн пуд. Ані до революції, ані в роки непу Україна не давала стільки товарного збіжжя, скільки всі інші зерновиробляючі регіони європейської частини Росії, разом узяті. Реквізиції в таких розмірах істотно підірвали продуктивні сили сільського господарства республіки. У 1931 р. у чотирьох перелічених регіонах держава взяла 439 млн пуд., тоді як в УСРР уже трохи менше – 415 млн. У третьому році продрозверстки Кремль запланував вилучити з України 364 млн пуд., а фактично вилучив тільки 263 млн пуд. Первинний хлібозаготівельний план для інших чотирьох регіонів дорівнював 411 млн пуд., а вилучено було 432 млн⁹.

Вивчаючи наведене співвідношення цифр, можна зробити два альтернативних висновки: або Україні доводилося виконувати значно важчі завдання, унаслідок чого її продуктивні сили прийшли у занепад, тоді як інші регіони зберігали здатність виконувати хлібозаготівельні плани на більш-менш однаковому рівні впродовж трьох років; або українські селяни відмовилися віддавати державі весь вирощений у 1932 р. урожай, а держава не спромоглася взяти його силоміць. Влада справді звинуватила селян у тому, що вони сховали у «чорних коморах» та ямах істотну частину врожаю й нацькувала на них чекістів та «активістів», які проводили на рубежі 1932–1933 рр. подвірні обшуки. Ясна річ, «чорні комори» та ями обшуковці знаходили, здіймаючи лемент на всю країну. Однак чекістська статистика засвідчила, що за період від 1 грудня 1932 р. до 25 січня 1933 р. з таємних схованок було вилучено 1,7 млн пуд. зерна при первинному хлібозаготівельному плані у 364 млн пуд.¹⁰ Ясна річ, що хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. залишили селян без збіжжя.

Планування є суб'єктивною дією, і можна лише здогадуватися, чого добивався Й.Сталін, установлюючи такі обсяги поставок для України. На думку спадає тільки одне: помста вождя за селянські повстання 1919 і 1930 рр., добре описані у книзі Е.Ешплбом. В.Денисенко не вивчав регіональний зріз хлібозаготівельних планів, коли характеризував ставлення Кремля до селянської України, але його емоційну оцінку потрібно визнати цілком справедливою. Навіть тоді, коли голод в УСРР не відрізнявся від загальносоюзного за походженням, у ньому була незримо присутня національна складова. Українцями завиченими хлібозаготівлями Кремль карав українських селян як соціально й національно спільноту.

У семи розділах із наявних п'ятнадцяти Е.Ешплбом характеризує передумови Голодомору. Таку структуру дослідження обрано не випадково: не обізнаному з радянськими реаліями західному читачеві потрібно було мати уявлення про події в Україні й навколо неї, починаючи від 1917 р. До

⁹ Голод в СССР 1929–1934: Документы. – Т.2 / Отв. ред. В.В.Кондрашин. – Москва, 2012. – С.19–20.

¹⁰ Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – С.299.

аналізу проблем, пов'язаних безпосередньо з Голодомором, авторка приступає у трьох наступних розділах з однаковою назвою – «Рішення, що призвели до голоду», але з різним змістом (реквізиція зерна, включаючи насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди, «чорні дошки», заходи з недопущення втечі голодуючих селян в інші регіони, деукраїнізація Кубані, чистки партійного й радянського апаратів, обшуки селянських садиб місцевими та міськими «активістами» під керівництвом чекістів тощо). У цих трьох розділах показано, як голод, породжений хлібозаготівлями, переростав у Голодомор, викликаний каральною конфіскацією всіх запасів продовольства, що колгоспники одержували з присадибної ділянки або як плату за трудові.

Останнє речення попереднього абзацу треба повторювати знову і знову. Справді, у кількох десятках тисяч публікацій про Голодомор в Україні, які вже існують у світовій історіографії, проводиться думка про те, що причиною цієї трагедії була конфіскація збіжжя, котре знадобилося владі, аби здобути валюту для закупівлі зарубіжного устаткування на індустріальні будови першої п'ятирічки. Однак в опублікованих документах і спостереженнях тих, хто вижив, наводяться й інші причини Голодомору – натуральні штрафи м'ясом і картоплею, що їх накладали на боржників по хлібозаготівлях, нищення продовольства під час подвірних обшуків. Не можна заперечити, що надмірне вилучення хліба стало причиною загальносоюзного голоду й передумовою Голодомору. Але доля врожаю 1932 р. вже охарактеризована у цій рецензії: невизначена кількість втрат через недбалу роботу селян, 263 млн пуд. хлібозаготівель і 1,7 млн конфіскованого зерна при обшуках (до 25 січня 1933 р.). Якби вилучали тільки зерно, то зареєстрована статистикою надсмертність в Україні не перевищувала б десятиразово в 1933 р. надсмертності в інших голодуючих регіонах. Але причина Голодомору – не вилучення збіжжя, яке у селян уже забрали, а конфіскація продовольства тривалого зберігання, що ним люди запасалися до нового врожаю. Якщо відібране збіжжя, услід за Й.Сталіним, можна було пояснювати «підхльостуванням» сільського господарства для прискореного досягнення техніко-економічної незалежності від «настроеного вороже» Заходу, то вилучення всієї їжі переслідувало одну очевидну мету: створення для селян умов, несумісних із життям.

Те, що факт вилучення всього продовольства ототожнював Голодомор із геноцидом, чітко розуміли російські історики, з якими ми зустрічалися на багатьох міжнародних конференціях із приводу голоду у СРСР. На наше пояснення в них була одна відповідь: покажіть документ! З очевидним задоволенням В.Кондрашин наводив у своїй головній книзі про голод 1932–1933 рр. такий документ: прийняту в листопаді 1932 р. рекомендацію Старомінського райкому ВКП(б) Північно-Кавказького краю щодо репресування козаків станиці Новосільської: «Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». Одразу після цього наводився відгук на таку рекомендацію голови Раднаркому СРСР та очільника надзвичайної хлібозаготівельної комісії в УСРР В.Молотова: «Рекомендація не більшовицька й така, що впливає з відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав, оскільки партія виступає

проти практики місцевих властей брати будь-який хліб і де завгодно, не рахуючись і т. п.»¹¹.

Звернемо увагу: навіть у цьому запереченні В.Молотов говорить тільки про хліб, адже держава мала законні підстави вимагати його у селян. Він не відреагував на рекомендацію райпарткому про «вилучення всіх продуктів харчування», оскільки вона звинувачувала партком у злочині проти людяності. І, нарешті, за традицією, що йшла від сталінського листа «Запаморочення від успіхів», В.Молотов звично перекинув на місцеві органи влади провину за всі надмірності у хлібозаготівлях.

Із факту, наведеного В.Кондрашиним, можна зробити один безперечний висновок: даремно було б шукати в найпотаємніших російських архівах накази радянського керівництва про вилучення у селян усіх продуктів харчування. Ми мусимо бути вдячними за такий висновок В.Кондрашину, котрий своїми фундаментальними працями про голод 1932–1933 рр. заслужив прихильність властей і став сенатором РФ. На щастя, у розпорядженні істориків залишалися ті, хто вижив у Голодомор. У своїх спогадах вони одностайно твердять, що вилучали все продовольство. Т.Боряк опублікувала книгу, складену з кількох рядків кожного свідчення, а саме тих, в яких фіксувався факт конфіскації всієї їжі під час подвірних обшуків. Дослідниця використала далеко не всі наявні публікації спогадів, але зібраного матеріалу вистачило на велику книгу¹².

Упорядковану Т.Боряк книгу, яка опублікована українською мовою накладом у тисячу примірників, можна знайти тільки у великих бібліотеках західного світу. Однак вона ввійшла своїми найбільш яскравими фактами до праці Е.Ешплбом. Один тільки факт інтерпретується у цій праці в невласливий спосіб: багато тих, хто вижив, розповідали, що обшуковці забирали або вбивали і кляли на свою підводу собак. Е.Ешплбом коментує: можливо, щоб припинити гавкіт або запобігти укусам («perhaps to stop them from barking or biting»; с.228). Ні – собаки й коти були м'ясом...

Ми знаємо, де жив кожен свідок, і їхні села позначено точками на карті в «Атласі Голодомору», який створюється в Кембриджському університеті (США). Ці точки покривають усю територію УСРР і Кубань у складі Російської Федерації. Карта, як і книга Е.Ешплбом, котра спирається на свідчення очевидців, мусять переконати світову громадськість у геноцидній природі Голодомору.

Один із найбільших розділів (1,3 авт. арк.) Е.Ешплбом присвятила обшукам та обшуковцям. Термін «обшуковець» (той, хто обшукує) не властивий українській мові, але це – прямий переклад з англійської («searcher»). Приділення пильної уваги проблемі смертних обшуків пояснюється, мабуть, подивом людини, котра ніколи не жила у спотвореному світі будованого комуносоціалізму: як так сталося, що влада спромоглася знайти величезну кількість людей, щоб успішно виконати задуману каральну операцію? «Тією

¹¹ Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – Москва, 2008. – С.216.

¹² 1933: «І чого ви ще живі?» / Упор. Т.Боряк. – К., 2016. – 720 с.

зимою (1932–1933 рр. – С.К.), – пише авторка, – бригади діяли у селах по всій Україні, шукаючи не тільки зерно, але все, що можна було з'їсти» («that winter the teams operating in villages all across Ukraine began to search not just for grain but for anything and everything edible»; с.226).

Вивчаючи цю тему, Е.Ешплбом із подивом пересвідчилася, що обшуковці були переважно українськими селянами, сусідами тих, чие продовольство вони крали: головою колгоспу, членами сільради, учителями та лікарями, комсомольськими ватажками, членами комнезаму, учасниками кампанії «розкуркулювання» 1930–1931 рр. «Як і в попередніх історичних геноцидах, їх переконали нищити людей, яких вони чудово знали», – зазначає авторка («as in other historic genocides, they were persuaded to kill people whom they knew extremely well»; с.238). Як «переконували» обшуковців, Е.Ешплбом не вказує, і тому не зайвим буде зробити три уточнення. По-перше, трирічна продрозверстка зруйнувала колишню селянську солідарність. Спущений на село хлібозаготівельний план розподілявся між селянськими дворами не за рішенням сільради, а цілком демократично – на сільському сході. Доводили план до двору незаможники, які не мали добре поставленого господарства, а тому не страждали від продрозверстки й допомагали владі її здійснювати. По-друге, незаможників не треба було вмовляти конфісковувати продовольство у своїх більш заможних сусідів. Вони раніше від інших починали голодувати та залюбки привласнювали конфіскат. По-третє, ключову роль в організації бригад обшуковців відігравали економічно залежні від держави люди (чиновники, учителі, лікарі). У ситуації репресій і голодування вони не могли діяти інакше.

У датованому 11 серпня 1932 р. листі Л.Кагановичу в Москву Й.Сталін писав зі Сочинського курорту, що близько 50 райпарткомів у Київській і Дніпропетровській областях визнали спущений «на Україну» хлібозаготівельний план нереальним і заявив у зв'язку з цим, що у КП(б)У знаходиться «немало (так, немало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлорівців, нарешті – прямих агентів Пілсудського»¹³. Посилаючи в Україну в листопаді 1932 р. заступника ОДПУ В.Балицького з особливими повноваженнями, Й.Сталін поставив перед ним завдання, озвучені в наказі по ДПУ УСРР №1 від 5 грудня 1932 р. У наказі говорилося про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом»¹⁴. Отже апарату чекістів наперед видавалася версія, яку він мав матеріалізувати у вигляді «контрреволюційних організацій» з уже заарештованим членським складом.

Приділяючи велику увагу низовій ланці виконавців сталінської волі, Е.Ешплбом не забуває про середню (район, область), коли розповідає про чистку компартійно-радянського апарату й дії В.Балицького, який виконував наказ №1 (с.212–217). На жаль, авторці залишився невідомим наказ

¹³ Сталин и Каганович: Переписка 1931–1936 гг. – Москва, 2001. – С.274.

¹⁴ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: Особа, час, оточення. – К., 2002. – С.189.

по ДПУ УСРР №2 від 13 лютого 1933 р., в якому підбивалися підсумки тероризування компартійно-радянського апарату під час кампанії з вилучення продовольства у сільській місцевості республіки: «Викрито контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. У процесі ліквідації встановлено зв'язок підпілля із закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, УВО і УНДО) і польським Головштабом»¹⁵.

Е.Ешплбом здійснює реконструкцію ситуації, в якій опинився Й.Сталін восени 1932 р.: економічна криза, що сягла апогею внаслідок трирічних ревізій зерна; голодування сільського населення, в якого забирали збіжжя без міри; голодування міського населення, якому урізали норми видачі хліба по картках або зовсім знімали з карткового постачання; адресований членам раніше розгромленого «правого ухилу» в партійному керівництві заклик М.Рютіна усунути Й.Сталіна з поста генерального секретаря ЦК ВКП(б); доповіді чекістів про наростання опозиційних настроїв у партійному апараті й серед рядових членів партії. Особливо гостра ситуація склалася в УСРР, де держава забрала практично весь урожай 1932 р.: тут селяни відмовлялися працювати в полі, стараючись запасти максимум продовольства з присадибного господарства, щоб вижити до нового врожаю. Не змовляючись, К.Ворошилов і С.Будьонний звернулися до Й.Сталіна з довірчими листами, в яких писали: повертаємося з відпустки через Україну, із вікон вагона бачимо, що поля стоять пустою, ніхто не працює (с.190).

У жовтні 1932 р. Й.Сталін направив надзвичайні хлібозаготівельні комісії в УСРР на чолі з В.Молотовим і на Північний Кавказ, очолювану Л.Кагановичем. Саме в них було розроблено такі методи впливу на боржників по хлібозаготівлях, як натуральні штрафи картоплею та м'ясом, а також занесення найбільш «відсталих» сіл і колгоспів на «чорні дошки». Останнім у книзі присвячено невеликий підрозділ (с.196–200), де ретельно перераховано засоби впливу на селян, які потрапили у «чорні списки» («black lists»). Ці засоби було передбачено в положенні про «чорну дошку», опублікованому у грудні 1932 р. газетою «Вісті ВУЦВК»: припинення торгівлі, дотермінове стягнення кредитів, очищення кооперативних і державних апаратів від «ворожих елементів» тощо. Здається, нічого істотного, що відрізняло б «чорнодошкові» села від інших. Але свідки Голодомору кажуть, що «замуровані» в таких селах жителі масово гинули голодною смертю. Повз увагу Е.Ешплбом пройшло джерело, яке в інших випадках вона використовувала: повідомлення італійських дипломатів із консульства у Харкові своєму послові в Москві. На додаток до опублікованих у газеті обмежень віце-консул Л.Сіркана сповіщає: «Абсолютна заборона покидати межі села або сільськогосподарського підприємства; обшуки і конфіскація продуктів»¹⁶.

¹⁵ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні / За ред. Ю.Шаповала. – [Б.м. (Канада)], 2005. – С.297.

¹⁶ Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 роки. – Х., 2007. – С.147.

Отже «чорнодошкові» села й колгоспи насправді були генеральною репетицією сталінського удару по всій Україні. У деяких із них (далеко не в усіх) відпрацьовувався механізм такого удару: фізична та інформаційна блокада і вилучення всього продовольства.

Аналізуючи у трьох розділах рішення, що призвели до голоду («Famine decisions», 1932 р.), Е.Ешплбом залишила поза увагою один важливий сюжет: виступ Й.Сталіна 27 листопада 1932 р. на спільному засіданні політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) з приводу групи О.Смирнова. Ряд діячів російського уряду (О.Смирнов, В.Толмачов, М.Ейсмонт) під впливом наростання кризи почали розглядати «генеральну лінію» ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозову для партії та країни. Заперечуючи свою особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу члени цієї групи, Й.Сталін назвав дві причини невдачі: а) проникнення в колгоспи й радгоспи «антирадянських елементів» із метою організації шкідництва і саботажу; б) «неправильний підхід» значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. «Було б нерозумно, – підкреслював генсек, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»¹⁷.

У 2007 р. Російський державний архів соціально-політичної історії та Гуверівський інститут війни, революції і миру опублікували відкориговану стенограму спільного засідання політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б), яка розсилалася партійному активу, а також справжню, що відбивала сказане 27 листопада. Порівняння обох варіантів дає уявлення про те, що саме Й.Сталін хотів сказати компартійно-радянському активу й що він уважав за доцільне приховати. У тексті, розісланому парткомам, вождь оголошував лише про намір влади завдати «нищівного» («сокрушительный») удару по «окремим колгоспникам і колгоспах». Напрямок «удару» був невизначеним. Але у промові перед вищим партійним керівництвом генсек був більш відвертим: назвав регіони, в яких діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії, а також конкретних ворогів – білогвардійців і петлюрівців¹⁸.

У структурі рецензованої книги наскрізною лінією проходять дві теми: реквізиція врожаю 1932 р. й обшуки селянських дворів із вилученням усього їстівного. Перша тема пов'язана з політикою «підхльостування», яка завершилася переходом від продрозверстки до продподатку у січні 1933 р. Друга тема пов'язана з оголошеною Й.Сталіним наприкінці листопада 1932 р. заявою завдати «нищівного удару» по «білогвардійцях» і «петлюрівцях» у колгоспах та радгоспах України й Кубані. Е.Ешплбом не використовує цього виразу, але події, які трапилися пізніше, роз'яснюють суть цієї заяви: вилучення всього їстівного з метою створити зону абсолютного голодування. Перша тема пов'язана з економічною політикою, яка стосувалася всього

¹⁷ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. – Т.3. – Москва, 2001. – С.559.

¹⁸ Стенограмма заседаний Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) 1923–1938 гг. – Т.3: 1928–1938 гг. – Москва, 2007. – С.589, 657–658.

СРСР і мала під собою певне теоретичне та практичне обґрунтування, про що вже йшлося у цій рецензії. Наслідком такої політики став загальносоюзний голод. Тема «нищівного удару» принципово інша. Вона пов'язана з наміром Й.Сталіна покарати українських селян за протистояння радянській владі в 1919 і 1930 рр. і за їх небажання працювати в колгоспах без матеріальної винагороди. Отже Голодомор пов'язаний не з невдачами в будівництві комуносоціалізму й не з бажанням очільників Кремля прискорити індустріалізацію країни політикою «підхльостування», а з наміром попередити назриваюче антирадянське повстання давно голодуючих селян, які мали великий досвід боротьби з владою. Карально-повчальну мету вилучення продовольства Е.Ешплбом ілюструє уривком із листа С.Косіора Й.Сталіну від 15 березня 1933 р. Схвалюючи намір свого патрона провчити селян, республіканський генсек підлесливо зауважував: «Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз у найбільш неблагополучних районах»¹⁹ («even starvation has not taught good sense to the peasants, who were still too slow in their spring sowing»; с.302).

Запроваджуючи продподаток, В.Ленін не тільки припинив відчайдушні спроби ліквідувати товарно-грошові відносини та ринок, але й дозволив приватне підприємництво. У 1933 р. перехід до продподатку теж супроводжувався відмовою Й.Сталіна від наміру ліквідувати товарно-грошові відносини та ринок, але приватне підприємництво відновлене не було. Вільний ринок обмежувався колгоспною торгівлею і промтоварними «товкучками» в містах – аж до горбачовської «перебудови». Одночасно з припиненням політики «підхльостування» Й.Сталін застосував «нищівний удар» у сільській місцевості України й Кубані.

У своїх працях про Голодомор я датував початок «нищівного удару» сталінською телеграмою, адресованою 1 січня 1933 р. українському селянству. У книзі Е.Ешплбом перехід очільників Кремля від реквізицій зерна до вилучення всього наявного продовольства не датується, унаслідок чого початок Голодомору втрачає чіткість і породжує невмотивовані структурні зміщення. Наприклад, тема обшуків та обшуковців подається в одному з трьох розділів під загальною назвою «Famine Decisions, 1932», хоча вона стосується кампанії вилучення всього продовольства, яка тривала у січні й на початку лютого 1933 р. Кампанія проходила під виглядом зимових хлібозаготівель, припинених постановою ЦК ВКП(б) тільки 5 лютого 1933 р.²⁰ А який інший зовнішній вигляд сталінська команда могла б надати злочинній кампанії вилучення продовольства?!

Коментуючи мій висновок про те, що сталінська телеграма була сигналом розпочати масові обшуки й переслідування, Е.Ешплбом зауважує: «Це радше інтерпретація, ніж солідний доказ: Сталін ніколи не писав або ніколи не зберігав будь-який документ із вимогою організувати голод»

¹⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.443.

²⁰ *Кульчицький С.* Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн.2. – К., 2013. – С.445.

(«His view is an interpretation rather than solid proof: Stalin never wrote down, or never preserved, any document ordering famine»; с.195). Необережних тверджень у текстах вождя справді не існує, але новорічна телеграма не дає підстав твердити, що в ній лунав заклик організувати голод. Тому є потреба проаналізувати текст телеграми, від розуміння чого залежить датування Голодомору. Позначати цю трагедію двома роками ми маємо підстави тільки тому, що у жовтні – грудні 1932 р. було створено передумови для організації абсолютного голоду, а його механізм перевірили на «чорнодошкових» селах.

Телеграма складалася з трьох невеликих абзаців:

«Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної соціалістичної власності)²¹.

Маємо лише один сюжет: розкрадання врожаю 1932 р. Ми можемо уявити ступінь розлюченості міського населення, яке перед новим, 1933-м, роком стало одержувати зменшену норму мізерної хлібної пайки внаслідок того, що «українські селяни розкрали врожай». Можемо оцінити й майстерність сталінської режисури, яка гротескно перебільшувала масштаби «вкраденого», та обтяжувала провиною за голод у СРСР не порочну систему хлібозаготівель, а українських селян. Радянські громадяни, що їх держава годувала одержаним по заготовлях хлібом, не знали, що селяни «крали» його кілограмами й колосками, а «вкраденого» виявилось замало, щоб вижити. Тепер ми знаємо, скільки хліба держава заготовила з урожаю 1932 р. і скільки чекісти виявили при обшуках... Й.Сталін не розраховував на одержання хліба, який «розкрали», адже знав, що його на селі немає. У чому тоді сенс телеграми?

Е.Епплбом має рацію, коли каже, що телеграма – це інтерпретація, але помиляється, коли вслід за цим твердить: мовляв, телеграма – ця несолідний доказ. Мою інтерпретацію вона сприйняла як доказ намірів Й.Сталіна організувати голод. Проте нічого подібного я не казав. Висновок, що його може зробити кожен зіставленням першого і другого пунктів телеграми, лежить на поверхні.

Перший пункт телеграми попереджав усіх селян: здавайте хліб, інакше буде зле. Другий адресувався тим селянам, які добровільно хліб не здавали, а продовжували його приховувати. Як можна було визначити другу категорію? Тільки одним способом: обшуком. Сталінська телеграма українським селянам була сигналом до застосування масових обшуків. Не більше, але й не менше²².

²¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.308.

²² *Кульчицький С.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С.300–303.

Від листопада 1932 р. з тих боржників, в яких зерно не знаходили, стягували натуральні штрафи м'ясом і картоплею. Відповідні постанови було ухвалено республіканськими органами влади під диктовку надзвичайної хлібозаготівельної комісії В.Молотова. До обшуків в останні два місяці 1932 р. селяни почали звикати, але натуральне штрафування, як свідчать джерела, ще не було масовим, хоч теж стало звичним. Поєднання масових обшуків із натуральним штрафуванням в одне ціле після цієї телеграми якраз і стало сталінським «нищівним ударом». Указівка конфіскувати або нищити будь-яку їжу під приводом натурального штрафування була усною. Те, що вона існувала, доводить ідентичність дій обшукових команд на всій території України й Кубані.

Каральна сталінська акція відбувалася у цілковитій інформаційній тиші. У кожному пограбованому селі не знали, що робиться у сусідніх селах. Обшуки тривали всю зиму 1932–1933 рр., і свідки Голодомору не могли визначити, що вони спочатку були вибірковими, а після сталінської телеграми стали суцільними. Ми, однак, уже можемо датувати початок «нищівного удару» новорічною сталінською телеграмою.

«Ничівний удар» мав початок і кінець. Зрозуміло, що кінець цієї каральної акції датується початком державної допомоги насінням, продовольством і фуражем для голодуючих регіонів із метою забезпечення весняної посівної кампанії. У 2004 р. С.Віткрофт (Австралія) і Р.Девіс (Великобританія) опублікували книгу «Роки голоду: сільське господарство СРСР у 1931–1933 рр.» (2011 р. вона з'явилася в Москві російською мовою). Автори наводять 56 постанов партійних і радянських органів про надання державної допомоги голодуючим регіонам. Насінневу позичку Україні було надано урядовим розпорядженням від 18 лютого 1933 р. (всього республіка одержала в першій половині року 325 тис. т зерна для посіву). Перша продовольча позичка була надана Одеській і Дніпропетровській областям 8 лютого в розмірі 6,6 тис. т зерна. Першу фуражну позичку Україна одержала 13 березня в розмірі 15,6 тис. т збіжжя. Продовольча допомога здійснювалася за 35 постановами. Держава надала в першій половині 1933 р. 320 тис. т продовольчої допомоги, з неї 265 тис. т – Україні й Північному Кавказу²³.

Якщо ми хочемо довести, що Голодомор є геноцидом, – а книга Е.Ешплбом усім своїм змістом доводить це, – то наведені Р.Девісом і С.Віткрофтом факти не можна ігнорувати. Тим часом Е.Ешплбом не використовує книгу цих двох впливових на Заході представників школи Е.Карра, і згадує її тільки в бібліографії, та ще й з неправильним датуванням виходу у світ (с.444). Треба було б підтвердити цифри Р.Девіса і С.Віткрофта, пояснюючи одночасно, що продовольча допомога може існувати як інтегральна частина акції, спрямованої на фізичне винищення мільйонних мас шляхом створення ситуації абсолютного голодування.

²³ Девіс Р., Віткрофт С. Годы голода: Сельское хозяйство СССР 1931–1933. – Москва, 2011. – С.489–498.

У каральній акції, яка мала, за виразом С.Косіора, «навчити селян умозуму», було кілька елементів: 1) цілковите винищення будь-яких істівних припасів, здійснюване в умовах інформаційної блокади; 2) запобігання втечам голодуючих із місць проживання в інші регіони; 3) надання під пропагандистські фанфари селянам, які зазнали «продовольчих утруднень», допомоги через колгоспи й радгоспи за умови участі в посівній кампанії. Ті, хто зміг витримати кількатижневе голодування і зберегти фізичну здатність працювати в полі, виживали. Ті, хто працювати вже не міг, гинули у зростаючих кількостях упродовж першої половини 1933 р.

На Заході поняття геноциду звикли ототожнювати з Голокостом, тобто іншим за своєю природою явищем, ніж Голодомор. Тому державна допомога голодуючим сприймається як свідчення відсутності геноцидної складової у природі Голодомору. Цим скористалися російські архівісти, які в 2009 р. опублікували надзвичайно коштовне видання – збірник кольорових факсиміле документів Кремля, у тому числі постанов про продовольчу допомогу. Це – 518 сторінок кольорових копій, завдяки чому у читачів виникає враження присутності у відповідному архіві. Ефектно виглядав підпис Й.Сталіна червоним чорнилом під постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р. про виділення по 200 тис. пуд. жита на продовольчі потреби робітників радгоспів, МТС і партійного та безпартійного активу Дніпропетровської й Одеської областей²⁴. Голова Федерального архівного агентства Російської Федерації В.Козлов у передмові волав: «Ми пропонуємо, перед тим, як поважні міжнародні або національні державні структури побажають висловитися з політичними оцінками про “голодомор-геноцид” в Україні, не поспішати з ними»²⁵. Написав навіть «в», а не «на» Україні – для більшої переконливості.

Е.Ешплбом зробила спробу визначити власну позицію в довготривалій суперечці між російськими й українськими вченими щодо правової оцінки Голодомору. Як уже зазначалося, російські фахівці вважають український голод частиною загальносоюзного, рамки якого вони іноді немотивовано розширюють – від 1930 до 1934 рр. Натомість українські вказують на докорінну різницю між загальносоюзним голодом і Голодомором, обґрунтовуючи її вже наведеними у цій рецензії переконливими фактами. Втручаючись в цю суперечку, дослідниця зазначає: «Селяни, які пережили обшуки і “чорні списки”, визначали їх як спільну атаку на себе та свою культуру. Українці, які були свідками арештів і вбивств інтелектуалів, академіків, письменників і людей мистецтва, визначали їх так само – як умисну атаку на свою національну культурну еліту. Архівні матеріали підтверджують свідчення тих, хто вижив. Голод в Україні спричинили не погано організовані жнива або несприятлива погода. Хоча хаос, викликаний колективізацією, створював умови, що вели до голоду, висока кількість смертей в Україні між 1932 і 1934 рр. й особливо навесні 1933 р. не була прямим наслідком колективізації. Голодування являло собою скоріше результат силового усунення

²⁴ Голод в СССР 1930–1934 гг. Famine in the USSR. 1930–1934. – Москва, 2011. – С.244.

²⁵ Там же. – С.7.

продовольства з людських дворів; блокпостів на дорогах з метою не дозволити селянам шукати роботу або їжу; гострих обмежень, покладених на двори й села, занесені у «чорні списки»; заборони бартеру і торгівлі; зловмисної пропагандистської кампанії, покликаної переконати українців залишатися незворушними, коли їхні сусіди вмирають від голоду».

Усе це переконало Е.Ешплбом, що а) Сталін не прагнув знищити *всіх* українців і б) не всі українці чинили спротив, а деякі з них активно або пасивно співробітничали з владою у виконанні радянського проекту (с.353–354).

Іншими словами, Е.Ешплбом слушно заперечує подібність Голодомору Голокосту та схиляється до бачення Р.Конквеста, котрий першим запропонував використовувати для голоду 1932–1933 рр. в Україні термін «терор голодом». Будь-який терор є репресуванням частини певної людської спільноти з наміром підпорядкувати терористичній державі всю спільноту.

Чи підпадає кваліфікація Голодомору як терору голодом під визначення конвенції ООН «Про попередження злочину геноциду та покарання за нього» від 9 грудня 1948 р.? Міжнародний закон визначає геноцид як «акти, вчинені з наміром знищити, повністю чи частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». Будь-який терор за означенням пов'язаний із репресуванням, у тому числі фізичним знищенням, тільки частини певної спільноти. Оскільки в конвенції ООН ідеться як про повне, так і про часткове знищення спільнот, терористичні дії держави можуть вкладатися у визначення геноциду, якщо мова йде про вбивства в мільйонних масштабах. Однак Е.Ешплбом із жалем констатує, що затверджене ООН визначення геноциду виявилось вузьким (під впливом радянської делегації політичні групи було виключено з поданого Р.Лемкіним проекту), а в наступні роки воно звузилось ще більше: «На практиці геноцид, визначений у документах ООН, став означати фізичну ліквідацію цілісної етнічної групи, подібну до Голокосту» («In practice, “genocide”, as defined by the UN documents, came to mean the physical elimination of an entire ethnic group, in a manner similar to the Holocaust»; с.357).

Зрозуміло, що таким критеріям Голодомор не відповідає. Проте висновок Е.Ешплбом про звуження поняття геноциду у практиці застосування конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. не можна визнати справедливим. Інакше кажучи, поняття геноциду не можна ототожнювати з поняттям Голокосту.

Я не поділяю песимізму Е.Ешплбом у перспективах визнання Голодомору геноцидом міжнародною спільнотою. Важливо, щоб зарубіжні діячі, які можуть приймати відповідальні рішення, розуміли причини Голодомору. Доводиться визнати, що переважна більшість політиків Заходу, якщо не всі, поки що їх не розуміють. Це можна довести на прикладі Сполучених Штатів Америки.

На завершальному засіданні конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні, яке відбулося у Вашингтоні 19 квітня 1988 р., констатувалося, що Й.Сталін та наближені до нього особи вчинили геноцид проти українців. Коментуючи цей висновок, виконавчий директор комісії Дж.Мейс указав: «Висновок американської

Комісії був однозначний: голод був геноцидом, спрямованим проти України як держави, проти українців як нації». Цей висновок сформульований не на ґрунті політичних впливів чи амбіцій. Це було суто наукове визначення на основі безперечних доведень, неспростовних аргументів і насамперед класичного радянологічного прочитання офіційної радянської преси періоду Голодомору. На запитання «хто винен?» комісія відповіла: Й.Сталін і створена ним система. Персоніфікація держави з особою відбувається, як показує історія, лише в одному випадку: за умови повної концентрації влади в руках однієї людини. Тому, коли ми говоримо, що «Сталін переміг», «Сталін знищив», «Сталін розстріляв» чи, часом, «винен Сталін» – тут немає підміни понять, а є ідентичність термінів: «Сталін» і «влада»²⁶.

Указом Президента України «Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні – геноциду Українського народу» (№523 від 26 листопада 2016 р.) передбачено а) публікацію наукових праць, збірників документів і матеріалів, енциклопедичних, довідкових, науково-популярних та інших видань, пов'язаних з темою геноциду Українського народу; б) продовження роботи щодо визнання світовою спільнотою – іноземними державами та міжнародними організаціями Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом Українського народу. Наскільки просувається ця робота? Науковці й архівісти істотно доповнили наші знання про голод-геноцид. Революційним проривом в інформуванні світової спільноти про українську трагедію стала книга Е.Ешплбом, адже в ній сконцентровано досягнення української історіографії останніх трьох десятиліть, і вони донесені до свідомості людей яскравою й доступною для них мовою.

Однак Міністерство закордонних справ України явно не справляється з президентським дорученням. Виступаючи в листопаді 2017 р. у Меморіалі жертв Голодомору, П.Порошенко вказав, що тільки 14 країн на рівні парламентів визнали Голодомор геноцидом. Серед них немає Конгресу США. Посол України у цій державі В.Чалий на своїй сторінці у «Facebook» зазначив, що в 2017 р. спроба добитися визнання Голодомору геноцидом не увінчалася успіхом. Навряд чи можна визнати вірогідною його оптимістичну заяву про те, що до 85-ї річниці Голодомору в 2018 р. ми доб'ємося цього. Адже речник Державного департаменту США Г.Ноерт з нагоди 84-ї річниці Голодомору сказала 18 листопада 2017 р. буквально таке: «Цього місяця ми згадуємо та вшановуємо мільйони українців, які померли від голоду на початку 1930-х років в результаті жорстокої політики радянської доби часів Сталіна. Варварське відбирання українських земель та урожаю призвело до Голодомору або “смерті від голоду”, що стало одним з найбільш жахливих діянь ХХ століття і перетворило житницю Європи на землю колосальних людських страждань»²⁷. Слова сильні, але немає розуміння того, що трапилося в Україні 1933 р., яким був механізм сталінських репресій, чому мільйони людей гинули найбільш мученицькою голодною смертю.

²⁶ Великий голод в Україні 1932–1933 років. – Т.IV: Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С.587, 620.

²⁷ [Електронний ресурс]: https://Zik.ua/news/2017/11/18/_1208419

Бажаючи домогтися визнання Голодомору геноцидом у часи президентства В.Ющенка, ми програли інформаційну війну російським «акулам пера», тому що не змогли позбутися історичних міфів, які росли на цій темі. Тепер ситуація змінюється. Колосальний інформаційний заряд, що його містить у собі книга Е.Ешплбом, сприятиме правильному розумінню механізму сталінського «нищівного удару».

Слід зазначити, що текст «Червоного голоду» ретельно відпрацьований, у ньому досить мало фактичних помилок і неточних виразів. Відзначу те, що вдалося знайти.

Один із трьох розділів, в яких аналізуються передумови Голодомору, має підзаголовок «Кінець українізації». Він явно невдалий, тому що українізацію було припинено двома таємними постановами спочатку на Північному Кавказі, а потім – у всіх регіонах СРСР, за винятком України. В УСРР вона тривала, але у своєрідній формі. П.Постишев, якого Й.Сталін направив у республіку з надзвичайними повноваженнями, розгорнув у 1933 р. грандіозну кампанію репресування українських інтелектуалів, одягнувшись у вишиванку. У 1934 р. столицю радянської України було перенесено з «пролетарського» Харкова в національний центр українського народу – Київ. Терор голодом і терор проти інтелігенції призвели до практично цілковитого знищення українського національно-визвольного руху, і Київ як столиця України вже не випромінював небезпеки для Кремля.

На с.297 Е.Ешплбом стверджує, що М.Хрущов повернувся в республіку 1937 р., а на с.285 і с.340 – що він очолив Компартію України в 1939 р. Насправді М.Хрущов опинився в Києві у січні 1938 р.

У передмові (с.ХХVI) сказано, що між 1933 і 1991 рр. у СРСР відмовлялися визнавати факт голоду. Однак на с.327 авторка виправляє цю помилку й говорить, що мовчання всередині України було абсолютним від 1933 до кінця 1980-х рр. (а точніше – до грудня 1987 р.).

Слід сподіватися, що помилки, як і рекомендації рецензента, буде враховано в українському перекладі «Червоного голоду», який має з'явитися друком до 85-х роковин Голодомору.

Станіслав Кульчицький (Київ)

Буглай Н.
«ЕПОХА КВАСНЄВСЬКОГО» В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА (1995–2005 рр.). – Миколаїв: Ілюн, 2017. – 432 с.

Проголошення Україною євроінтеграційного курсу, прагнення нашої держави активізувати взаємини з Європейським Союзом та Організацією Північноатлантичного договору посилює необхідність вивчення й засвоєння успішного досвіду постсоціалістичної трансформації держав Центрально-Східної Європи. Особливе значення у цьому контексті має Республіка Польща, якій не лише вдалося повністю розпрощатися з комуністичним минулим, але й у рекордно короткий час приєднатися

до процесів європейської та євроатлантичної інтеграції, ставши їх повноправним членом і перетворитися фактично на провідника східної політики Європейського Союзу.

З огляду на це, актуальність комплексного дослідження процесу становлення й реалізації пріоритетних напрямів зовнішньої політики Республіки Польща в контексті її внутрішньополітичного розвитку та нового становища Центральноєвропейського регіону у загальноєвропейському та євроатлантичному просторі (а саме таку мету поставила перед собою авторка), не викликає сумнівів. Водночас проблематика зовнішньої політики Польщі впродовж 1995–2005 рр. поки що не знайшла належного висвітлення в українській історіографії. Тому зазначена тема має як науково-теоретичне, так і важливе практичне значення.

Монографія стала логічним продовженням розроблюваної Н.М.Буглай проблематики. Праця складається зі вступу, п'яти розділів (п'ятнадцяти параграфів) та загальних висновків, що послідовно й логічно розкривають переорієнтацію зовнішньої політики Польщі зі східного вектора на західний. Зміна парадигми дозволила постсоціалістичній країні успішно реалізувати ключові завдання зовнішньої політики, пов'язані з інтеграцією в європейські та євроатлантичні структури, а також вивести польсько-українські відносини на рівень стратегічного партнерства.

Перший розділ монографії присвячено характеристиці джерел, історіографії, а також теоретико-методологічному обґрунтуванню зазначеної проблематики. На особливу увагу заслуговує використана джерельна база, яку авторка поділила на декілька груп: неопубліковані архівні та опубліковані документи, довідково-енциклопедичні видання, статистичні матеріали, періодичні видання, офіційні заяви, промови, виступи, мемуари і спогади політиків, дипломатів та інших високопосадовців. На наш погляд, різноманітна й

багатопланова джерельна база дозволила авторці здійснити доволі успішну спробу комплексного дослідження зовнішньої політики Республіки Польща в період президентства А.Квасневського.

Вдалим уважаємо й поділ історіографії проблеми за країнознавчим та проблемно-тематичним підходами. Н.М.Буглай опрацювала та переосмислила дослідження українських, польських, інших зарубіжних (російських, білоруських, литовських, американських тощо) фахівців. У кожній із зазначених груп дослідниця проаналізувала загальнонаукові праці, головним предметом уваги яких стали глобальні трансформації на рубежі ХХ–ХХІ ст.; студії, в яких висвітлюються особливості та проблеми взаємовідносин Республіки Польща з НАТО, ЄС, окремими державами; видання, присвячені регіональному і транскордонному аспектам зовнішньої політики Польщі. Загалом список використаних джерел та літератури складає понад 800 позицій, серед яких найменування українською, польською, російською й англійською мовами.

У другому розділі – «Концептуальне та інституційно-правове підґрунтя зовнішньої політики Республіки Польща» – дослідниця звернулася до сформованих у минулому геополітичних парадигм, які суттєво вплинули на формування та розвиток зовнішньополітичної активності сучасної Польщі. У параграфі 2.1 авторка констатує, що основи геополітичної парадигми зовнішньої політики було закладено в період Польської Народної Республіки, коли держава, перебуваючи у сфері домінації Кремля, не могла здійснювати самостійну зовнішню політику. Проте у цей час сформувалася концепція авторів паризького часопису «Культура» Є.Гедройця та Ю.Мерошевського, ідейні основи якої стали головним дороговказом зовнішньополітичної активності Республіки Польща після здобуття справжньої державної незалежності.

Привертає увагу й розгорнута характеристика інституційного забезпечення міждержавної взаємодії Польщі (параграф 2.2). За обґрунтованим висновком дослідниці, «зовнішньополітичні успіхи, досягнуті офіційною Варшавою упродовж аналізованих 1995–2005 рр., значною мірою стали можливими завдяки злагодженій роботі вищих та на рівні регіонів органів державної влади, закордонних дипломатичних представництв, місій при міжнародних організаціях, а також зусиллями публічної дипломатії, представленої офіційними і неофіційними представниками Польщі та покликаної формувати позитивний імідж держави за кордоном, бажаним чином вплинути на органи влади держав світового співтовариства, керівництво міжнародних організацій» (с.124).

Третій параграф другого розділу присвячено оформленню нормативно-правового й інституційного забезпечення співробітництва Республіки Польща з Організацією Північноатлантичного договору та Євросоюзом за часів президентства А.Квасневського. Авторка детально проаналізувала міжнародні договори, документи внутрішнього походження та нормативно-правові акти у сфері європейської й євроатлантичної інтеграції Польщі. Зроблено висновки, що сукупність прийнятих нормативно-правових актів і діяльність створених політико-владних інститутів допомогли Польщі в

найкоротші строки й на максимально вигідних умовах успішно досягти поставленої мети – інтеграції в європейські та євроатлантичні структури.

У третьому розділі монографії – «Західний вектор зовнішньої політики Республіки Польща: пріоритетні напрями» – охарактеризовано головні напрями західного вектору зовнішньополітичної активності Варшави у визначений хронологічними рамками дослідження період. Основну увагу Н.М.Буглай зосередила на проблемах реалізації Польщею євроатлантичного вибору (параграф 3.1), справедливо зазначивши, що інтеграція до альянсу убезпечила країну від повторного потрапляння у сферу геополітичної домінації Кремля. Крім того, членство в НАТО можна вважати своєрідним «лакмусовим папірцем», який свідчить про відповідність держави західним стандартам, що є обов'язковою передумовою приєднання до Європейського Союзу. Розроблена періодизація інтеграції Польщі до НАТО дозволила авторці пояснити специфіку кожного етапу взаємодії з Організацією Північноатлантичного договору.

У параграфі 3.2 «Взаємини між Польщею та Європейським Союзом» зроблено обґрунтований висновок про те, що інтеграція до Євросоюзу забезпечила реалізацію Польщею цивілізаційного вибору, засвідчила належність держави до європейської цивілізації, а також прагнення постсоціалістичного польського суспільства жити у відповідності з європейськими цінностями. Окремо зазначається, що, на відміну від вступу до НАТО, сумнівів у доцільності якого не виникало у жодній з політичних сил та представників громадянського суспільства, інтеграція до ЄС мала значно меншу суспільну підтримку, тому офіційній Варшаві довелося працювати одночасно над вирішенням кількох важливих завдань: виконанням Копенгагенських критеріїв та проведенням масштабної інформаційної кампанії, що мала на меті збільшити відсоток прихильних до ЄС польських громадян.

У параграфі 3.3 «Розвиток польсько-американських відносин» представлено аналіз десятирічного досвіду міждержавної взаємодії Республіки Польща зі Сполученими Штатами Америки. Однак з огляду на головну гіпотезу дослідження та логіку представленого матеріалу доволі суперечливим виглядає положення авторки про те, що Польська держава, не зважаючи на статус «троянського коня» Америки серед держав Західної Європи, залишилася лише протекторатом Білого дому, тоді як досягти мети рівноправного партнерства президентові А.Квасневському не вдалося.

Четвертий розділ монографії містить детальне висвітлення східного напрямку польської зовнішньої політики в період 1995–2005 рр. Відзначимо здійснений дослідницею поглиблений аналіз польсько-українського стратегічного партнерства, важливою складовою якого є адвокатування офіційною Варшавою українських інтересів на рівні провідних європейських інститутів. Не оминула увагою Н.М.Буглай і вплив історичної пам'яті на розвиток міждержавних відносин, а також роль Польщі й особисто президента А.Квасневського у мирному врегулюванні подій «Помаранчевої революції» наприкінці 2004 – на початку 2005 рр. в Україні. Зроблено цілком обґрунтований висновок про те, що завдяки «Помаранчевій революції» наша

держава отримала додатковий шанс для розвитку добросусідських відносин із Польщею та активізації співробітництва з Європейським Союзом, який, проте, не вдалося реалізувати, що, своєю чергою, зумовило зростання скептицизму щодо України в Польщі та країнах Євросоюзу.

Окрему увагу в монографії відведено характеристиці польсько-білоруського та польсько-литовського співробітництва (параграф 4.2), а також проблемам міждержавної взаємодії Польщі з Російською Федерацією (параграф 4.3). Дослідниця акцентує увагу на залежності розвитку польсько-російських відносин від змін внутрішньополітичної ситуації в обох країнах та позицій провідних держав Заходу. Стверджується, що саме активна участь Польщі в подіях «Помаранчевої революції» в Україні зумовила катастрофічне погіршення взаємин із Кремлем.

П'ятий розділ присвячено субрегіональному виміру зовнішньої політики Республіки Польща. Окрему увагу в монографії (параграф 5.1) приділено участі Польщі у функціонуванні Вишеградської групи з огляду на євроінтеграційний курс офіційної Варшави. Також розглянуто розвиток польсько-німецького, польсько-чеського, польсько-словацького, польсько-білоруського, польсько-російського та польсько-литовського вимірів транскордонного співробітництва впродовж 1995–2005 рр. (параграф 5.2), яке, за переконанням Н.М.Буглай, допомогло Польщі прискорити власну інтеграцію до структур Європейського Союзу.

У параграфі 5.3 побіжно охарактеризовано роль єврорегіонів у зовнішній політиці Польської держави. За обґрунтованим висновком дослідниці, найменш розвиненим на сьогодні залишається Карпатський єврорегіон, створений за участю в тому числі й нашої держави. Причини подібного становища авторка вбачає в його нежиттєздатності, спричиненій домінуванням політичних цілей над економічними під час заснування, у неефективній координації та громіздкій організаційній структурі.

Проте загальна позитивна оцінка монографії все ж не виключає необхідності висловити окремі зауваження та побажання до тексту рецензованої праці. Уважаємо за доцільне поглиблення аналітичної складової історіографії зовнішньої політики Республіки Польща (параграф 1.2). Зокрема йдеться про необхідність детальнішого аналізу та критичнішого переосмислення наукових праць попередників для дослідження реалізації пріоритетних напрямів зовнішньополітичної активності Польщі часів президентства А.Квасневського в умовах постсоціалістичної трансформації суспільства. Принагідно зауважимо, що основну увагу в монографії приділено політичному й частково економічному аспектам зовнішньополітичної діяльності Республіки Польща впродовж 1995–2005 рр., тоді як науково-технічна, культурна та гуманітарна співпраця опинилися далеко на узбіччі дослідницького поля, що, на наш погляд, є суттєвою вадою монографії Н.М.Буглай.

Ґрунтовнішого висвітлення потребує проблематика діяльності Польщі в рамках неформального міжнародного об'єднання – Ваймарського трикутника загалом, а також становлення й розвитку найважливіших аспектів білатеральних відносин Польщі з ФРН та Францією в досліджуваній період

зокрема. Крім того, на нашу думку, доцільно було б подати більше інформації про міждержавну співпрацю Варшави з країнами Вишеградської четвірки, а також проаналізувати взаємодію цього угруповання з Україною.

Водночас варто зазначити, що зазначені зауваження й побажання жодним чином не применшують наукової цінності рецензованої праці. Зважаючи на безперечну актуальність досліджуваної проблематики, повноту викладу матеріалу й обґрунтованість висновків вважаємо, що монографія Н.М.Буглай являє собою концептуально вивірене дослідження, яке заповнить лакуну в національній історіографії проблеми, стане у пригоді при розробці навчальних курсів, підручників і навчальних посібників, присвячених новітній історії Польщі, питанням європейської та євроатлантичної інтеграції, а також буде корисним для фахівців і читачів, зацікавлених проблемами розвитку сучасних міжнародних відносин.

Андрій Мартинов (Київ)

Ганна Харлан (Київ)

**ІСТОРИК І ВЛАДА / Відп. ред. В.Смолій;
ТВОРЧИЙ КЕРІВНИК ПРОЕКТУ І.КОЛЕСНИК. –
К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ,
2016. – 543 с.**

Кризові стани історичної (а у широкому сенсі – суспільної) пам'яті вже кілька десятиліть є полем наукових досліджень, правових і політичних рішень, сферою управлінських практик у сучасній Україні. У публічному дискурсі нашої країни по-стали різноманітні концепти минулого, на яких базується актуальна державна політика пам'яті. Остання частіше всього визначається як сукупність офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій і практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті соціуму.

Незважаючи на уявну спонтанність та еволюційність процесів формування історичних наративів, у сучасних умовах держава, використовуючи засоби відповідної політики та управління, виступає впливовим суб'єктом формування суспільної пам'яті, в якій моделі минулого відіграють визначальну роль.

Варто відзначити, що державна політика історичної пам'яті в неартикульованому вигляді почала формуватися ще з часів розпаду СРСР і утвердження незалежності України. І хоча до 2005 р. історична політика здійснювалася послідовно, проте характеризувалася аморфністю, амбівалентністю, мала кон'юнктурний характер, упроваджувалася здебільшого як інструмент досягнення компромісів заради примирення громадської думки між послідовниками пострадянського (проросійського) й державницького (проевропейського) наративів. Сьогодні, з огляду на трагічні події під час революції 2013–2014 рр. і проведення АТО на сході України, державна політика історичної пам'яті відрізняється системним і прямолінійним характером. Із новою силою поновилися запеклі дискусії між істориками та широким колом громадськості, з одного боку, і представниками державної влади – з іншого.

Саме в контексті цього дискурсу своєчасною й доречною став вихід у світ колективного доробку українських істориків – монографії «Історик і Влада», підготовленої під егідою Інституту історії України НАНУ. У цій праці порушено надзвичайно важливу та актуальну проблему дослідження взаємовідносин наукової і владної еліт. Показово, що це одна з перших спроб її наукового осмислення (переосмислення) у вітчизняному історичному (та й соціогуманітарному загалом) просторі.

У вступному слові до книги директор інституту академік В.Смолій справедливо відзначає, що сучасна історична наука в умовах політичної нестабільності, гібридної війни, інформаційних атак і меморіальних суперечок

поволі стає суспільно значимим майданчиком для співпраці істориків та влади, інструментом визначення й обкатки новітніх стратегій державної політики пам'яті. А творчий керівник проекту І. Колесник у своєму програмному розділі констатує, що з другої половини 1990-х рр. українська історична наука певною мірою здолала етап потрясінь, стресів, інформаційного шоку, відбулася зміна поколінь науковців – нова генерація «істориків у науці» й «істориків у владі» складається з людей, які свідомо пройшли шлях від «советськості» до національного почуття у власній свідомості та професійній справі.

Узагалі питання зміни поколінь в історичній науці червоною ниткою проходить крізь усю сюжетну канву монографії. На думку авторів, поколіннєвий (генераційний) підхід є доволі перспективним у сучасних історіографічних практиках. Проте дискусійним уявляється твердження, що домінуючим у сучасній українській історичній науці виступає так зване третє покоління радянських істориків, формування професійних поглядів якого припадає на період «шістдесятників». Набір аргументів на користь цієї версії не є переконливим, а подекуди вступає у суперечність з іншими тезами в монографії. Зокрема стверджується, що маркерами покоління виступають вік і спільний соціальний досвід, тоді як для історіографічного покоління ці кордони вельми умовні та прозорі, оскільки за своїми ідейно-ціннісними настановами й поглядами люди різного віку можуть належати до одного покоління, а ровесники – до різних.

В. Ващенко присвятив свої роздуми саме застосуванню генераційного підходу щодо формулювання нової аналітичної структури радянської історії, наголошуючи, що ця новела є, по суті, інтелектуальним викликом для сучасних українських істориків, обумовлена потребою створити для ХХ ст. загальну історіографічну схему, яка дозволяла б інтерпретувати взаємини істориків і влади, не апелюючи до ідеологічних чи політичних критеріїв.

Для висвітлення трансформації міжгенераційних циклів українських радянських істориків на основі теоретичної моделі взаємодії владної еліти та інтелектуальних когорт у монографії запропоновано схему аналізу, базовими положеннями якої є певна біологічна когорта, що визначається спільною зоною дат народження, перетворюється на соціальну генерацію за умов, коли її репрезентанти спільно переживають трансформаційні суспільно значимі події у віці «остаточної соціалізації» (припадає на 20–25-й роки життєвого циклу когорти); певна соціальна генерація може реалізувати себе у суспільстві як інтелектуальна когорта, що формує інтелектуальну програму (ідеологію) когорти (припадає на 25–40-й роки життєвого циклу когорти) та як політична генерація, що реалізує цю програму (припадає на 45–60-й роки життєвого циклу когорти). Створена в такий спосіб інтелектуальна програма є формою осмислення травматичних трансформаційних подій, які припали на роки «остаточної соціалізації», і постає в галузі історієписання як історіософська концепція. Якщо політична генерація не здатна сформувати власні інтелектуальні програми, то вона реалізує інтелектуальні програми інших, попередніх, генерацій для легітимізації власної влади. У суспільстві зазвичай існує міжпоколіннєвий конфлікт між владою, яка реалізує інтелектуальні

програми старої політичної генерації, та інтелектуалами молодшої генерації, котрі формують свою програму й мають прийти до влади в наступний період. Очевидно, цю аналітичну схему можна реалізувати не лише для досягнення трансформації міжгенераційних циклів українських «радянських» істориків, а й для осмислення сучасних процесів (і не лише в галузі історієписання).

У прикладному аспекті генераційний підхід було застосовано при опису культурних та історіографічних місій генерацій істориків під час шляхетської революції в Речі Посполитій (середина XVI ст.) (автор – Д.Вирський), а також конкретних постатей XIX–XX ст. – М.Ковалевського (автор – О.Богдашина), В.Петрова (автор – В.Андреев), К.Штепи (автор – І.Верба). Тобто на конкретному культурному та історіографічному матеріалі продемонстровано можливості генераційного підходу, який є альтернативою генетичному (лінеарному) підходу й дозволяє осмислити взаємодію розривів і наступництва в історії.

Автори монографії пов'язують процес переосмислення української історії з ухваленням у січні 1989 р. постанови ЦК КПУ «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1990–2000 рр.». Відтак склалася парадоксальна ситуація, коли вище партійне керівництво республіки ініціювало й націлило зусилля істориків на вивчення та переосмислення радянського минулого України як суб'єкта історії, що, з погляду дослідників, теж указувало на поглиблення його внутрішньої кризи. І.Колесник слушно наголошує, що в Україні цей процес було стимульовано помітною лібералізацією суспільно-політичного життя, на хвилі якої національні рухи та його осередки почали дедалі виразно кристалізуватися у самодостатню опозиційну силу. Тому компартійний режим задля збереження свого панівного статусу змушений був іти на певний компроміс із громадськістю, щоправда здебільшого ритуально, «на папері». Адже, прийнявши вказаний документ, влада вже не змогла ані контролювати, ані спрямовувати його виконання, хоч сама по собі програма в багатьох пунктах із поправками та доповненнями була все ж таки реалізована.

За оцінкою авторів монографії, у сучасній Україні утвердилася нова модель взаємин між істориками і владою, коли перші виступають суб'єктом державної історичної політики. Загальна схема цих взаємовідносин така: академічні історики створюють якісний інтелектуальний продукт, а публічні історики намагаються перекласти цей продукт-знання мовою публічних репрезентацій у медійній (ЗМІ, Інтернет) та культурно-громадській сферах (музеї, мистецтво). І.Колесник уважає, що взаємини між істориками і владою за новою моделлю перетнули «точку неповернення», і ренесанс старої моделі, коли професійну діяльність історика визначали та спрямовували надпрофесійні чинники (такі, як політика, ідеологія, директиви органів влади) – уже неможливий.

Незворотність нової моделі взаємин між істориками і владою переконливо доводять у своїх роздумах авторитетні фахівці Я.Калакура та Л.Зашкільняк. Перший, описуючи процес комунізації історичної науки в роки СРСР та «синдром комунізації» істориків у пострадянській українській історіографії,

підкреслює, що у сучасних умовах дуже важливо формувати в українському історичному просторі почуття громадянської совісті, особистої відповідальності та активної соціальної позиції історика, а другий, розмірковуючи про небезпеки історичного мислення, визначає соціальні функції історика у сучасному світі, акцентуючи, що він має прагнути дати відповіді на питання: «Хто я?», «До якої спільноти належу?», «Які цінності сповідую?» тощо.

На наш погляд, наріжним камінцем взаємин між істориками й можливо-владцями є протидія перших і прагнення других нав'язати суспільству ті чи інші концепти політизованої історії, причому переважно з радянської минувшини, маючи на увазі взагалі «вилучити» її із масової свідомості. Цей аспект зробили спробу з'ясувати В.Яремчук, А.Киридон і О.Удод. Створення політизованої історії обумовлене прагненням писати такі тексти, які або виправдовують існуючий політичний порядок, або, навпаки, намагаються його змінити та обґрунтовують доцільність іншого, «кращого» й бажанішого. Це є наслідком безпосереднього проникнення політичного замовлення на «дослідження» або через силовий тиск влади на історика, або як добровільне обслуговування інтересів політиків, або як комбінація першого та другого. При цьому продукування політизованої історії не завжди має відверто замовний характер (свого роду історична «джинса») – така історія може бути двигуном зміни соціального, ґендерного, релігійного, етнонаціонального, расового порядку. Приміром, історики, які працюють у царині досліджень так званих підлеглих класів чи утискуваних меншин непрямо сприяють покращенню їх соціального становища, набуття ними реальних політичних прав і поліпшення інтегрування (єдності) суспільства, що має, безперечно, цілком позитивну конотацію. На думку авторів монографії, не можна вважати прикладом політизованого історієписання й «накладання» політичних поглядів дослідника на історичний матеріал, з якого формується його текст, адже і у цьому випадку не йдеться про цілеспрямовану підтримку якоїсь політичної сили – це радше коґнітивні, світоглядні чинники, які впливають на інтерпретацію та оцінки.

Монографія суттєво доповнює наявну бібліографічну базу, є вагомим внеском у розвиток історичної й загалом соціогуманітарної науки, маючи до того ж цілком очевидний просвітницький і виховний характер. Особливо цінні роздуми авторів про формування контенту історичної пам'яті у ході взаємодії істориків та можновладців. У зв'язку з цим А.Киридон доводить, що розвиток національної історіографії слугує специфічним інструментарієм упровадження та реалізації політичних рішень (рішень влади), а також засобом конструювання колективних уявлень про минуле. Тут історик виступає безпосереднім модератором історичної пам'яті та ідентичності, а історична наука у цілому – самодостатнім інструментом державної політики пам'яті. Своєю чергою, влада, формуючи (декларуючи) політику пам'яті, фактично втручається у сфери, де відправлення владних повноважень не потрібне. У цьому процесі, судячи з усього, спостерігається обопільний зиск – влада має потребу у знаннях, що обґрунтовують і виправдовують її дії, а знання, дискурси мають потребу у владі, щоб стати домінуючими.

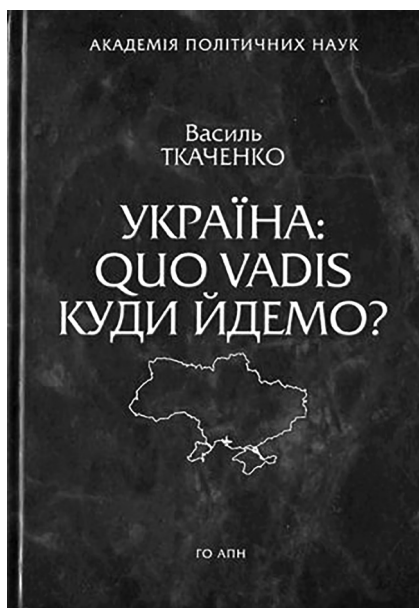
Характеризуючи український інформаційний простір, О.Удод підкреслює певні тенденції щодо використання, зокрема історичних, знань масовим споживачем, а саме: розширення інформаційного простору, що дає пересічному громадянину величезні можливості для пізнання минулого; протистояння професійної академічної спільноти й широкого руху істориків-аматорів, медійної історичної белетристики; загальна олігархізація медіа-простору, що сприяє поширенню упередженої, відверто неправдивої інформації, у тому числі й історичного характеру; фальсифікація історії в повідомленнях ЗМІ, Інтернет-просторі як частина інформаційної війни тощо.

Особливу увагу автори монографії приділяють питанням внутрішньої єдності українського історичного співтовариства. О.Ясь розглядає роль партійного керівництва у формуванні «колективного стилю» українського радянського історієписання. В.Осін на основі власного емпіричного матеріалу (інтерв'ю українських і молдовських учених) досліджує взаємини політологів та можновладців у контексті становлення політичної науки в пострадянській період. Безумовно, цей матеріал дуже цікавий із пізнавальної перспективи, але він, так би мовити, випадає із загальної сюжетної лінії монографії. Адже політологи, хоч і мають певну спорідненість з істориками, проте це все ж таки інша наукова галузь, із власними предметом та методом дослідження, що суттєво відрізняється від предмету й методу історичного дослідження. Ю.Кісельова пише про те, що досягнення та методологічні напрацювання історії емоцій можуть призвести до збагачення проблемного репертуару історіографії та інтелектуальної історії. Сучасний погляд на роль наукових шкіл у консолідації українського історичного співтовариства репрезентовано теоретичними викладками А.Острянка і практичними розвідками В.Масненка й С.Світленка, які запропонували застосувати підхід інтелектуальних мереж (Р.Коллінз, М.Кастельс) до аналізу «державницької школи» В.Липинського та «українознавчої школи» Д.Яворницького.

Загалом академічне видання «Історик і Влада» за своєю новизною, змістовністю, інформативністю, багатоаспектним охопленням проблеми, докладністю та глибиною їх вивчення має одночасно як фундаментальний, так і прикладний характер, несе неабиякий інтелектуальний та емоційний заряд, спонукаючи глибше замислитися над генезою причинно-наслідкової динаміки взаємин істориків і владної еліти як в історичній ретроспективі, так і нашому сьогоденні. Вихід у світ цієї книги є, без перебільшення, знаковою й давно очікуваною подією. Вона, переконані, зацікавить не лише фахівців-істориків, але й представників споріднених галузей науки, широкий читацький загал. І було б добре, щоб наші можновладці нарешті прислухалися до історичної наукової спільноти!

Валентин Іваненко (Дніпро)

Віталій Кривошеїн (Дніпро)

ТКАЧЕНКО В.

**Україна: quo vadis – куди йдемо? –
К.: Логос Україна, 2017. – 424 с.**

В умовах пошуку ідентичності України серед вітчизняної громадськості, наукового співтовариства цілком закономірно постає гостра потреба оцінити соціально-економічні, суспільно-політичні процеси, що протікали після 1991 р. Тому підготовлене В.М.Ткаченком у серії «Бібліотека АПН» науково-популярне видання викликає неабиякий інтерес.

Рецензована праця привертає увагу ще й тим, що вона з'явилась у час, коли стрімко почала зростати роль науково-популярних

видань в інтелектуальному, моральному, естетичному, просвітницькому розвитку суспільства. Вона має ознаки високоякісного науково-популярного твору, якому властивий ефект присутності безпосереднього пізнання, емоційне наповнення, тісне переплетіння логіко-теоретичних та образно-емоційних елементів. Автор урахував, що у час активного поширення інформаційних технологій важливим залишається завдання зробити досягнення наукових узагальнень широкому читацькому загалу. Розповідаючи про складні політичні процеси, не спрощуючи їх, дослідник фахово використовує низку спеціальних засобів і прийомів популяризації тексту.

Як видно зі змісту праці, автор ставив собі за мету визначити основні тенденції світового та європейського розвитку, а також показати місце України у глобальному середовищі. Зроблено спробу з'ясувати комплекс історичних, політичних, соціально-економічних та культурно-цивілізаційних передумов формування української національної ідентичності. При цьому дослідник розглядає першооснови України, еволюцію історичної думки стосовно суджень про слов'янський світ, понять «руський», «становлення національних мов». Цілком резонно він виокремлює боротьбу Росії за «київську спадщину» та наявні форми світосприйняття російської цивілізації як основні загрози українській державності початку ХХІ ст. Особливу увагу в рецензованій праці приділено питанням європеїзації українських земель, розгляду низки обставин зближення Київської Русі із Заходом, а також показу позитивного західного впливу на Галицько-Волинське князівство, особливостей у цьому плані Великого князівства Литовського тощо. Одночасно автор слушно зазначає, що питання європейськості потребує делікатного трактування, залишається радше не доконаним фактом, а вагомою часткою нашого культурного генофонду, до реалізації якого ми прагнули впродовж тисячолітньої історії. У цьому напрямі дослідника цікавила проблема впливу на формування ідентичності України процесів державотворення, починаючи з доби

Богдана Хмельницького й до початку ХХІ ст. На ретельно дібраному історичному матеріалі він розкриває низку суперечностей у державному будівництві ХVІІ ст., обставини згасання елементів української державності у ХVІІІ ст., з'ясовує основні принципи підпорядкування українців імперським завданням у ХІХ ст. Надзвичайно продуктивними видаються авторські напрацювання актуалізації української ідеї на початку ХХ ст. Трагізм Української революції 1917–1920 рр., на думку автора, полягав в її неорганізованості, незрілості, прагненні діячів знайти іноземних покровителів, відсутності національної консолідації тощо. Оцінюючи рівень національного самоусвідомлення українства, дослідник робить спробу відповісти на запитання: «Що ми за народ такий?». Міркуючи над проблемою «постання української нації», він слушно зазначає, що вирішити завдання національного відродження неможливо без розуміння того, що національне питання – це насамперед необхідність ліквідації тих потворних соціальних відносин, які зводять не тільки окремих людей, а й народи до заздалегідь регламентованих економічних, політичних чи навіть соціальних функцій. Об'єктивно йдеться про історичні намагання українства вибудувати одну живу синтетичну модель організації суспільства, яка поєднувала б східну культурну спадщину візантійського православ'я із західними суспільними відносинами, про причини, які стали на перешкоді цим прагненням. Автор висловлює оптимістичне припущення, що досвід України з поєднання цих двох традицій, колись відкинутий, можливо, стане наріжним каменем у будівництві постмодерного суспільства.

До вагомих дослідницьких здобутків В.М.Ткаченка відноситься визначення траєкторії національного руху України, опрацювання основних контурів тих проблем, з якими вона зіткнулась у період незалежності. Дослідник таким чином переходить до з'ясування наступного питання ідентичності, як він зазначив: «[...] пріоритетним на порядку денному виявилось суворе у своїй повсякденній прагматичності інше питання: ким ми, врешті-решт, є нині?». До найбільших викликів сучасної України автор відносить значне скорочення валового внутрішнього продукту, малу вагу наукоємної частини, переважання сировинного напрямку в економіці країни, соціальну нерівність як безпосередній чинник криміналізації суспільства й поширення корупції, тотальну недовіру громадян до влади.

Використовуючи науковий метод політичного конструювання в підрозділі 2.2 «Усвідомити себе і світ», автор наголошує на тому, що політикам необхідно дати відповідь на третє питання самоідентифікації України: ким ми прагнемо бути? Це, уважає В.М.Ткаченко, потребує наявності як суспільно-політичного проекту на майбутнє, так і політичної волі задля його реалізації. В умовах нових викликів, що постали перед нашою країною, нагальним залишається питання вироблення сучасної інклюзивної економічної моделі, забезпечення національної злагоди навколо сьогодення та минулого. Автор, роблячи низку застережень правлячій верхівці, зокрема аби вона перестала бачити своє майбутнє в минулому, зазначає: єдиний урок із минулого для нас полягає в тому, що через внутрішні чвари й оманливі компроміси з агресорами ми втрачали державність, території та людські життя. Доводиться думка,

що Україна сьогодні починає переживати епоху національної ідентичності. Актуалізація проблеми ідентичності, як зазначає фахівець *є*, по суті, зворотним боком нестримного й неоднозначного процесу глобалізації, який рішуче вторгається у наше сьогодні. Тож, здобувши незалежність, Україна неминуче мала б пройти навздогін дві фази суспільного розвитку, притаманні індустріальній добі: становлення громадського суспільства; завершальний етап формування національної самосвідомості. Автор виходить із того, що нинішня потреба в ідентифікації України зумовлена необхідністю «усвідомити себе», зміцнити власні позиції і знайти союзників у світі, зрештою відобразити цей світ у системі впорядкованих образів та смислів.

Важливим сюжетом у дослідженні В.М.Ткаченка стали аналіз теорії модернізації й авторське бачення модернізації в контексті процесу повної чи часткової реконструкції суспільства з метою трансформації культурного середовища від традиційно аграрного суспільства до розвинутого промислового укладу. Розглядаючи перипетії «модернізації навздогін», автор робить справедливий висновок про неоднозначність цілеспрямованого втягування України у процес модернізації. У цьому відношенні привертає увагу розділ книги, який стосується розгляду думок і суджень із приводу теорії модернізації, суспільних зрушень взаємозалежного світу, економічних криз тощо. Цілком обґрунтовано видається думка дослідника стосовно того, що суспільні рухи 1960-х рр., до яких відносяться й шістдесятники в УРСР, стали реакцією на економічну кризу, сваволю владних структур, несправедливість, прагненням вибороти право на пошук індивідуального самовиявлення.

Досить своєрідною виявилася спроба В.М.Ткаченка розглянути проблему динаміки суспільного розвитку, з'ясувати стадії зростання українського суспільства. За авторським баченням, із проголошенням незалежності Україна сліпо запозичувала чужі моделі розвитку, а ліберальну теорію «модернізації» майже «на ура» сприйняли пострадянські науковці й освітяни. У західних теоріях ішлося насамперед про прийняття «третьім світом», у тому числі й Україною, образу ідеалізованої моделі Америки.

В.М.Ткаченко дійшов висновку, що щоденна практика наступного десятиліття після розпаду СРСР разуче спростувала райдужні сподівання на очікуваний прогрес у руслі лібералізму. Тобто впровадження приватної власності на землю, як зазначає автор, не засвідчило для більшості громадян України зримі переваги ліберальних цінностей. На його думку, головною причиною повільних суспільних змін були неефективні дії влади, за якими створювалися такі умови, коли цінності лібералізму пересадити на український ґрунт було практично неможливо. Явище Євромайдану – за всіх перипетій і суперечностей – засвідчило крайню необхідність вийти з тієї системної кризи, котра виявила себе повною мірою в неререформованості країни, неефективності пострадянської економіки, тривалому політичному паралічі та неузгодженості зовнішньої політики.

При характеристиці сучасного глобалізованого світу В.М.Ткаченко, посилаючись на напрацювання мислителя, основоположника світ-системного аналізу, одного з лідерів ліворадикального суспільствознавства

І.Валлерштайна, сформував оригінальний погляд на місце України у структурі світ-системи, звертає увагу політиків до проблеми розуміння облаштування сучасного світу. Автор справедливо зазначає, що нова доба потребує новітнього мислення, пошуків нових підходів, оскільки традиційні моделі – як ліберальні, так і марксистські – засвідчили наукову обмеженість, а тому методологічні засади І.Валлерштайна можуть бути доволі продуктивними в дослідженні проблеми входження України у сучасний глобалізований світ. Відштовхуючись від твердження І.Валлерштайна про те, що не національні держави об'єднуються у системи, а навпаки, самі системи породжують соціально-історичні організми держав, дослідник зокрема зазначає й те, що для сучасності, коли Україна лише утверджується в національній державності, характерним є сильний зворотний вплив міждержавних систем як на процес формування окремої держави, так і на її статус і легітимність у світовій спільноті. Продуктивними виглядають напрацювання автора в теорії державного суверенітету та висновок про те, що поняття суверенітету, де держава повинна забезпечити ідентичність і безпеку своїх підданих, має свою еволюцію й не може бути зведене до якогось абсолюту. В.М.Ткаченко аргументує думку про те, що якщо успадкована нами традиційна модель національної держави має шанс вижити на світовому ринку із транснаціональними акторами, то лише за умови, що процес глобалізації стане наріжним каменем державницької ментальності – «мислити глобально, діяти локально».

Чи не найнасиченішим є четвертий розділ книги, в якому пропонується з'ясувати сутнісні характеристики глобального і суспільного прогресу, перспективи у цьому плані України. Аналізуючи глобальні процеси, проведені І.Валлерштайном, автор локальні проблеми сучасної України пов'язує з нездатністю правлячої верстви враховувати зовнішні обставини, реагувати на виклики, що постають перед традиційними цінностями, можливим розмиванням їх глобалізаційними процесами, нездатність сконцентруватися на важливих питаннях національної ідентичності в контексті культурного плюралізму тощо. Цей розділ книги виявився також цікавим насиченням новими деталями й авторськими спостереженнями про творення Україною власного профілю у сучасній конфігурації світу, зокрема її вибору у визначенні тієї міри, до якої вона вважає за доцільне підкорятися міжнародним ринкам капіталу. Розглядаючи обставини входження України у зону «периферійного капіталізму», яка повністю вплелася у систему економічної взаємозалежності, забезпечення сітьовими інформаційними інструментами гнучкого реагування та прийняття рішень, автор пропонує висновок про те, що українському політичному класу й суспільству потрібно сприймати світ адекватно, бачити плюси і мінуси інформаційного суспільства, опрацювати власну оптимальну модель входження у сучасний світ не в ролі лузера зі світової периферії, а як повноправного учасника оновленої світової спільноти. Для цього слід не відмовлятися від ідентичності спротиву в нині жорсткому конкурентному світі, вибудовувати належну ідентичність відповідно до нових реалій. Політологічно проектуючи можливі соціальні загрози для України викликів інформаційного суспільства, В.М.Ткаченко розглядає

низку наявних соціальних проблем: безробіття, погіршення матеріального стану, а також фізіологічного та психологічного здоров'я населення тощо.

У книзі В.М.Ткаченка запропоноване пояснення феномену прекаріату, подається широка інформація про поширення цього явища у світі, Росії й Україні. Розглядаючи особливості прекарізації нашої країни, автор стверджує, що у суспільстві зростає кількість людей, котрі відчувають страх в умовах економічної незахищеності, відсутності гарантій зайнятості й належної безпеки праці. Держава виявилась обмеженою у здатності виконувати функції контролю щодо дотримання прав трудящих.

В.М.Ткаченко з'ясовує вплив російського фактору на процеси ідентичності України. Він зауважує на тому, що Росія керується глобальною візантійською стратегією, її бізнесові інтереси є домінуючими в участі у світових конфліктах, наголошує на загрозах, які постають на шляху реалізації «Європейського проекту».

У книзі представлено глибокий аналіз суспільного розвитку України, подаються можливі сценарії її соціально-економічного розвитку на найближчі 10 років, шляхи розв'язання української проблеми в політичних стратегіях Європейського Союзу та США.

На жаль, не всі вельми цікаві спостереження автора отримали докладне висвітлення. Наприклад, деталізації потребували напрацювання вітчизняної суспільно-політичної думки стосовно питання ідентичності України, суспільної модернізації та її осмислення, стадій зростання, суспільного прогресу, викликів капіталізму тощо. Звичайно, книга лише виграла б, якби автор розширив розуміння впливу конституційного чинника та низки суб'єктивних політичних факторів на державотворення, програмне забезпечення державного будівництва, вироблення зовнішньополітичних стратегій нашої країни тощо.

Однак зазначені побажання аж ніяк не впливають на наукову цінність й актуальність дослідження. Наукова новизна одержаних результатів обумовлена передусім темою роботи – першою у вітчизняній політології спробою комплексного дослідження ідентифікації України. Загалом книга В.М.Ткаченка не залишить байдужим зацікавленого читача, стане у пригоді політологам, історикам, міжнародникам, політикам, суспільствознавцям, науковцям, студентам, усім, хто цікавиться новітньою історією України та Європи і світу.

Сергій Падалка (Київ)

ХРОНІКА

Микола Литвин (Львів), Тарас Кузь (Львів), Любомир Хахула (Львів)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РОКІВ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА ДЕРЖАВНИЦЬКА ТРАДИЦІЯ»

20 жовтня 2017 р. у приміщенні Музею визвольної боротьби України (Львів) відбулася міжнародна наукова конференція, організаторами якої стали Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Львівський національний університет ім. І.Франка, Наукове товариство імені Шевченка, Львівський історичний музей. Учасники заходу актуалізували роль та місце Української революції 1917–1921 рр. в історії нашої країни та Східної Європи, узагальнили уроки українського державотворення цієї доби, реконструювали відображення подій революції в культурному просторі, зокрема в музейних експозиціях України та зарубіжжя; проаналізували механізми й закономірності функціонування колективної пам'яті.

На першому пленарному засіданні – «Українська революція 1917–1921 років: від національної ідеї до геополітичних зрушень» – учасників конференції привітали директор Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України *Микола Литвин*, заступник голови Наукового товариства імені Шевченка *Степан Гелей*, заступник директора Львівського історичного музею *Юрій Сілецький*, декан історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка *Роман Шуст*. На цьому ж засіданні було виголошено чотири доповіді. Зокрема *Владислав Верстюк* (Київ) узагальнив діяльність Української Центральної Ради як активного чинника національно-демократичного дискурсу революції 1917 р., водночас актуалізувавши результати проведення міжнародної наукової конференції «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)», співорганізатором якої у червні 2017 р. виступив Інститут історії України НАНУ. *Анна Процик* (Нью-Йорк, США) проаналізувала державницьку концепцію М.Грушевського крізь призму проведення російської гібридної війни 1917–1918 рр., зокрема за участю російських політиків-лібералів. *Микола Литвин* (Львів) проаналізував функціонування українських визвольних змагань першої чверті ХХ ст. у суспільній свідомості галицьких українців. Свій виступ проілюстрував маловідомими документами та світлинами могил і меморіалів легіону українських січових стрільців й галицької армії, які облаштувало Товариство охорони воєнних могил у Львові (1927–1939 рр.). Пленарне засідання завершилося доповіддю-презентацією *Тараса Кузя* й *Ореста*

Круковського (Львів) нової виставки музею «Віхи українського державотворення 1917–1921 рр.», в якій відображено особливості національно-державного будівництва Української Народної Республіки, Української Держави, Західноукраїнської Народної Республіки, відзначено російську агресію на українські землі, наголошено на складній геополітичній ситуації у Центрально-Східній Європі після Першої світової війни.

На першому секційному засіданні – «Досвід національно-державного будівництва та захисту суверенітету України (1917–1921)» – розглянуто внутрішньополітичні й міжнародні аспекти українського державотворення періоду Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, ЗУНР. *Іван Патер* (Львів) проаналізував державницьку платформу Союзу визволення України наприкінці Першої світової війни. *Андрій Харук* (Львів) розповів про витоки української військової авіації часів Центральної Ради, а *Ігор Райківський* (Івано-Франківськ) – про участь галицьких соціал-демократів в Українській революції. *Олег Павлишин* (Львів) проаналізував роботу Української Крайової Ради у Хмільнику (грудень 1919 р.) крізь призму діяльності місцевих есерів. *Віктор Голубко* (Львів) показав ставлення українського галицького політикуму до відновлення УНР у 1920 р. *Сергій Дяжур* (Черкаси) реконструював особливості перебігу кримської операції П.Болбочана. *Олександр Дедик* (Київ) розповів про методикку підрахунку можливої чисельності й дислокації українського війська у Львові в першій половині дня 1 листопада 1918 р. *Мирослав Фіцуляк* (Львів) висвітлив особливості українсько-польського воєнно-політичного протистояння в Перемишлі 1–11 листопада 1918 р. *Андрій Сова* (Львів) узагальнив діяльність І.Боберського в Державному секретаріаті військових справ ЗУНР. *Олександр Якібчук* (Чернівці) розкрив мету та хід проведення О.Грековим військової реформи галицької армії. *Степан Кобута* (Івано-Франківськ) проаналізував участь станіславських правників у державному будівництві ЗУНР. *Михайло Галуцак* (Київ) показав збройну боротьбу Української галицької армії у військово-політичній думці ЗУНР (листопад 1918 – липень 1919 рр.). *Михайло Слободянюк* (Львів) уточнив біографічні дані командувача УГА М.Тарнавського. Окремі повідомлення також стосувалися життя та діяльності діячів першої чверті ХХ ст., зокрема С.Русової, В.Мальця, С.Федака, Я.Закревського та ін.

На другому секційному засіданні – «Національно-демократичні процеси 1917–1921 років: пам'ять vs історична політика» – підсумовано розвиток пам'яттєвого дискурсу, форми його присутності в теперішньому часі (категоріях, історичній свідомості, соціальній міфології, пам'ятках історії та культури тощо). *Ігор Соляр* (Львів) показав, як революційні події на Наддніпрянщині 1917–1921 рр. відобразилися в історичній пам'яті галичан міжвоєнного періоду, а *Орест Красівський* (Львів) – у національній пам'яті української еміграції. *Василь Футала* (Дрогобич) критично узагальнив праці польських істориків про уенерівську військово-політичну еміграцію в міжвоєнній Польщі. *Світлана Кучеренко* (Одеса) розповіла про відображення революційних подій 1917–1920 рр. у творчості Ю.Липи, а *Наталія Кравець* (Львів) – у науковій і мемуарній спадщині В.Проходи. *Світлана Лук'янченко* (Львів) узагальнила праці Українського військового інституту в Канаді про Українську революцію. *Павло Артимішин* (Львів) проаналізував сучасний проросійський публіцистичний дискурс в Україні (публікації братів Корнілових, О.Бузини, О.Смірнова, П.Губарева) про Українську революцію 1917–1921 рр. *Любов Коваль*, *Орест Круковський* (Львів) реконструювали фонди Музею воєнно-історичних пам'яток НТШ, частину яких було

втрачено в радянський період. *Тарас Кузь* (Львів) проаналізував записи інвентарних книг Музею Наукового товариства імені Шевченка та Музею воєнно-історичних пам'яток НТШ у Львові 1921–1939 рр., в яких подано інформацію про спорядження вояків легіону УСС, УГА та Армії УНР. *Володимир Тимчук, Олена Тимчук* (Львів) розповіли про події й постаті Української революції на знаках поштової оплати України. Представлено також реферат *Олександра Кучерука* (Київ) про некрополь Маріїнського парку в Києві.

Учасники конференції мали змогу ознайомитися з новими експозиціями Музею визвольної боротьби України, який відкрито 2012 р. у Львові в будівлі колишнього Стрілецького товариства ХІХ ст., де відбулися перші в місті Шевченківські вечори. Указаний науково-освітній заклад мав, на думку громадськості, продовжити наукову та просвітницько-виховну діяльність, яку започаткував у Празі аналогічний музей, що діяв у 1925–1945 рр. Після Другої світової війни радянські органи держбезпеки перевезли більшість його документів та матеріалів до спецфондів архівів СРСР. Особливу зацікавленість в учасників конференції викликали документи тієї доби, а також прапори військових формувань та парамілітарних організацій, зброя, однострої, твори живопису, музичні інструменти, театральні костюми українських театрів, скульптурні портрети С.Петлюри, Д.Вітовського, Є.Коновальця, предмети побуту. В ухвалі конференції відзначено необхідність подальших археографічних розвідок в Україні та за кордоном, упорядкування збірників документів, висвітлення життєписів діячів УНР і ЗУНР, активізації пам'ятко-охоронної діяльності щодо вшанування діячів революції не лише в Україні, але й у Чехії, Франції, Польщі, де досі польська влада не дала дозволу на відновлення військового меморіалу Армії УНР в Ланцуті.

НАУКОВІ ЧИТАННЯ В УЖГОРОДСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ, ПРИСВЯЧЕНІ 90-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ІВАНА МИХАЙЛОВИЧА ГРАНЧАКА (1927–2000 рр.)

19 жовтня 2017 р. на факультеті історії та міжнародних відносин Ужгородського національного університету відбулися наукові читання, приурочені 90-річчю з дня народження доктора історичних наук, професора, академіка Міжнародної слов'янської академії наук, заслуженого працівника народної освіти України Івана Михайловича Гранчака (1927–2000 рр.). Він присвятив роботі в рідному виші майже 45 років.

Із привітанням до учасників наукових читань і присутніх звернулася канд. іст. наук, д-р політ. наук, професор, проректор УжНУ з науково-педагогічної роботи та міжнародних зв'язків *М.О.Лендєсл*. Вона, зокрема, зауважила, що Іван Михайлович Гранчак – це одна з особистостей, з якими асоціюється Ужгородський національний (раніше – державний) університет. Відомий слов'янознавець, гунгаролог, фахівець із новітньої історії, професор І.М.Гранчак навіть у студентів інших вишів України та колишнього СРСР асоціювався з авторством підручників з історії південних і західних слов'ян, історії Угорщини. А на початку 1990-х рр. саме під його керівництвом побачили світ нариси історії Закарпаття, де, попри певну об'єктивну обмеженість, було вперше відкрито для громадськості заборонені раніше теми.

І.М.Гранчак був непересічним лектором, який умів виділити для студентів деякі історичні нюанси, що були заховані в подекуди пустослів'ї радянської історичної літератури, однак були визначальними для плину історичного часу. Вимогливий організатор освіти й науки, Іван Михайлович славився також умінням добирати актуальні теми для своїх аспірантів. Можливо, саме тому його так поважають представники гранчаківської школи дослідників соціально-економічних та політичних процесів у Центральноєвропейському регіоні». А основне – він був живою особистістю, про яку хочеться й потрібно згадувати.

Д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та історіографії, аспірант І.М.Гранчака *І.О.Мандрик* та канд. іст. наук, доцент названої кафедри *М.В.Олашин* виступили з доповіддю, в якій проаналізували життєвий шлях і науково-педагогічну діяльність Івана Михайловича Гранчака. Вони звернули увагу на особливості його шляху до наукових вершин. І.М.Гранчак закінчив шкільний відділ Мукачівського педучилища, історичний факультет Ужгородського університету, аспірантуру Інституту історії АН УРСР. У 1955 р. захистив кандидатську, а 1967 р. – докторську дисертацію. До речі, Іван Михайлович став наймолодшим доктором наук в УРСР. У коло наукових зацікавлень І.М.Гранчака входили не тільки деякі аспекти історії Чехословаччини, Угорщини, але й Закарпаття та Ужгородського університету. Серед окремих видань було названо такі: «Олекса Борканюк – полум'яний борець за визволення трудящих Закарпаття» (Київ, 1956 р.), «Робітничий рух Угорщини» (Львів, 1968 р.), «Місто над Ужем» (Ужгород, 1973 р.), «Бела Кун – видаючийся діятель венгерського і міжнародного революційного руху» (Москва, 1975 р.), «Робітництва горде ім'я» (Ужгород, 1976 р.), «Чехословаччина в соціалістическом содружестве» (Київ, 1984 р.), «Закарпаття в сім'ї народів СРСР»

(Київ, 1985 р.), «Осередок освіти, науки, культури: Ужгородському державному університету – 50 років» (Ужгород, 1995 р.) та ін. І.М.Гранчак упродовж 33 років очолював кафедру загальної історії, був деканом історичного факультету, проректором із навчальної роботи Ужгородського університету. Він налагодив співробітництво зі Львівським, Київським, Харківським, Московським, Ленінградським (тепер Санкт-Петербурзьким), Воронежським і Кемеровським університетами. Крім того, ужгородські історики тісно співпрацювали з колегами з Кошицького (Чехословаччина), Дебреценського університетів, Ніредьгазького та Сегедського (Угорщина) педінститутів. І.М.Гранчак півстоліття перебував у центрі науково-культурного і громадсько-політичного життя республіки. Його ім'я добре відоме й у сусідніх державах. Пам'ятають його як символ таланту, як взірць служіння музі Клію, як видатного закарпатця. І наукові читання, наголосили промовці, цьому підтвердженням.

Канд. іст. наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії *І.О.Шніцер* виголосив доповідь «Історія першої Чехословацької республіки в науковій спадщині професора Івана Гранчака». На його думку, Іван Михайлович цілком логічно й закономірно звернув увагу на те, що становлення першої ЧСР відбувалось у складних міжнародних обставинах. Історик констатував, що Чехословаччині вдалося вирішити свої міжнародні проблеми та визначити кордони головним чином завдяки підтримці Антанти. Заслуговує на увагу твердження професора про те, що перша ЧСР, на відміну від Польщі та Угорщині, проводила в основному миролюбну зовнішню політику. Позитивним уважав дослідник і те, що Закарпаття ввійшло після Першої світової війни до складу Чехословаччини.

Канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків, аспірант Івана Михайловича *І.М.Ліхтей* у своєму виступі «Науковці Іван Гранчак та Міхал Данілак у словацько-українському історичному дискурсі» розвинув тему ролі Івана Михайловича в розвитку міжнародного співробітництва історичного факультету Ужгородського університету. Доповідач звернув увагу на той факт, що ще в 1965 р. між Ужгородським і Кошицьким вишами було підписано офіційний договір про співпрацю, а в 1970 р. – між їх структурними підрозділами – кафедрами історії СРСР (завідувач – проф. І.Г.Шульга) та історії філософського факультету у Пряшеві (завідувач – проф. М.Данілак). До речі, у 1969 р. словацький учений захистив кандидатську дисертацію, а через три роки видав монографію «Галицькі, буковинські та закарпатські українці в революції 1848–1849 рр.». Він був завідувачем кафедри, заступником декана, проректором названого вишу. Починаючи з 1970 р. М.Данілак неодноразово бував на історичному факультеті Ужгородського університету, де тісно співпрацював з Іваном Гранчаком. Студентам-історикам в Ужгороді словацький професор читав спецкурс за темою захищеної дисертації. Як відомо, у 1987 р. І.М.Гранчак був нагороджений Золотою медаллю Кошицького університету, а М.Данілак у 2000 р. удостоєний звання почесного доктора Ужгородського національного університету. Співпрацю, закладену професорами І.М.Гранчаком і М.Данілаком, продовжують їхні вихованці.

Канд. іст. наук, д-р економ. наук, професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин, аспірант І.М.Гранчака *В.П.Приходько* виступив із доповіддю на тему «Панорамне бачення проблем соціально-економічного розвитку, міжнародних і транскордонних відносин країн Південно-Східної та Центрально-Східної Європи,

історії й соціуму народів Балкан, Карпат та Дунайського басейну у науковій і педагогічній спадщині професора Івана Гранчака». Він звернув увагу присутніх на те, що Іванові Михайловичу було властиве панорамне, «з пташиного лету», бачення проблем соціально-економічного розвитку країн регіону. Він добре почувався (як дослідник) у медієвістиці, новій і новітній історії Чехословаччини та Угорщини, Сербії й Хорватії, історії суспільної думки слов'янських країн. На завершення В.П.Приходько запропонував проводити «Гранчаківські читання» принаймні раз на два роки, вносячи на розгляд актуальні питання дослідження історії, розвитку економіки й соціуму Центральної та Південно-Східної Європи, України, країн Балканського, Карпатського регіонів.

Д-р іст. наук, професор *Д.Д.Данилюк* у виступі «Проблеми історії Закарпаття у науковій спадщині Гранчака» звернув увагу на те, що Іван Михайлович досліджував крайову історію значного відрізка часу – від Х до ХХ ст. Його студії в концентрованому вигляді зібрано в колективних працях «Шляхом до щастя» (Ужгород, 1973 р.), перших двох томах «Нарисів історії Закарпаття» (Ужгород, 1993–1995 рр.). Він вивчав політичну й соціально-економічну історії, питання культури, торкався проблем Карпатської України 1938–1939 рр., писав про діячів національного руху Закарпаття – Олексу Борканюка, Миколу Сидоряка, Івана Мондока, Івана Локоту, Павла Терека та ін. Фахівець цікавився історією Ужгорода, робітничого класу краю, розвитком Закарпаття в радянський період. І хоча не все, написане І.М.Гранчаком, витримало випробування часом, однак великий фактичний матеріал, нагромаджений в його працях, стане у пригоді сучасним дослідникам історії Закарпаття.

Д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України академічного Інституту історії України *С.В.Віднянський* висвітлив питання «Іван Михайлович Гранчак та Інститут історії України НАН України». Насамперед він згадав, що І.М.Гранчак у 1952–1955 рр. був аспірантом названої академічної установи, одним із перших серед випускників Ужгородського університету. Його науковим керівником призначили кандидата, згодом доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР *Ф.П.Шевченка*. Наголосив, що Іван Михайлович завжди зі вдячністю згадував про допомогу свого наукового керівника, а також із боку директора установи *О.К.Касименка*, його заступника *Ф.Є.Лося*, співробітників інституту *І.О.Гуржія*, *І.М.Мельникової*, *О.А.Парасунька*. І.М.Гранчак вчасно підготував й успішно захистив 17 листопада 1955 р. кандидатську дисертацію з міжвоєнної історії Чехословаччини. У 1969–1970 рр. він очолював ужгородський відділ історії європейських соціалістичних країн Інституту історії України АН УРСР, а з 1996 р. був директором Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України, які тісно співпрацювали з Інститутом історії України НАНУ. Загалом майже 50 років Іван Михайлович мав тісні наукові контакти з цією провідною дослідницькою установою історичного профілю в нашій країні. Зокрема він був співавтором або рецензентом колективних монографій, виданих інститутом, брав участь у наукових конференціях, проведених інститутом, виступав офіційним опонентом на захистах дисертацій в інституті, у тому числі в 1997 р. на захисті докторської дисертації самого доповідача, який саме за рекомендацією свого університетського професора й наукового керівника дипломної роботи І.М.Гранчака свого

часу, після закінчення УжДУ в 1973 р., поступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР.

Радник дирекції Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України канд. іст. наук, аспірантка І.М.Гранчака *С.І.Мітряєва* виголосила доповідь «Іван Михайлович Гранчак та ужгородський відділ історії європейських соціалістичних країн Інституту історії України АН УРСР». Вона наголошала на тому, що І.М.Гранчак у 1969–1970 рр. був завідувачем цього відділу, куди ввійшли Степан Пруниця, Олексій Хланта, Андрій Керекеш, Омелян Русин, Петро Халус, Петро Студеняк, Світлана Мітряєва. Завдяки йому було налагоджено наукові зв'язки не тільки з установами СРСР, але й окремих сусідніх країн – Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Польщі. На переконання доповідачки, І.М.Гранчак був ідеологом та організатором великих міжнародних і всесоюзних наукових конференцій, що проводилися на Закарпатті, на які приїздили відомі вчені – словакісти, богемісти, балканісти, гунгарологи, полоністи. Сам Іван Михайлович неодноразово представляв академічну й вишівську науку Закарпаття на найпрестижніших європейських і вітчизняних наукових форумах. Саме завдячуючи йому про історичну науку Закарпаття знали не тільки в Києві та Москві, але й у Пряшеві, Братиславі, Будапешті тощо.

Виступ д-ра іст. наук, професора, завідувача кафедри нової і новітньої історії та історіографії УжНУ *І.О.Мандрика* присвячувався ролі професора І.М.Гранчака в підготовці педагогічної та наукової зміни. Він зазначив, що Іван Михайлович читав основні нормативні курси, а саме «Історія південних і західних слов'ян», «Історія середніх віків», «Історіографія нової історії» та низку спецкурсів. Не соромився відвідувати лекції старших колег – доцентів *М.М.Лелекача*, *Ф.М.Потушняка*, *В.І.Неточаєва*, *І.Г.Шульги*, *Я.А.Чубукова*, *Г.В.Марченка* та ін. Раз у п'ять років проходив наукове стажування у провідних вишах країни. Неодноразово виступав на наукових форумах на тему проблемного читання лекцій.

І.М.Гранчак дбав і про підготовку науково-педагогічних кадрів. Цей аспект розкрив д-р соціол. наук, професор, надзвичайний і повноважний посол *С.І.Устич*. Він зауважив, що 24 аспіранта Івана Михайловича написали кандидатські дисертації, захистилися 20. Його вихованці *Б.Й.Желіцький*, *І.О.Мандрик*, *І.І.Вовканич*, *М.П.Матьовка* стали докторами історичних наук. І.М.Гранчак неодноразово був офіційним опонентом або писав відгуки на автореферати кандидатських і докторських дисертацій. До речі, в його бібліотеці налічується 150 авторефератів дисертацій з автографами – у більшості з них висловлюється вдячність за допомогу.

Усі виголошені доповіді викликали зацікавлене обговорення учасників читань. Спогадами про професора І.М.Гранчака поділилися його колеги, друзі та студенти. Так, канд. іст. наук, доцент *І.М.Чаварга* згадав про те, що коли помер його науковий керівник проф. *Б.І.Співак*, його взяв Іван Михайлович і надавав йому необхідну допомогу не тільки до захисту дисертації, але й після. А ще він зазначив, що І.М.Гранчак, будучи завідувачем кафедри, деканом історичного факультету тісно співпрацював з ректоратом.

Випускник історичного факультету, дипломат, заслужений журналіст України *І.М.Вашкеба* зазначив, що Іван Михайлович був закоханий в архіви. На початку 1980-х рр. він щороку приїжджав у Будапешт, щоб попрацювати в Державному архіві

Угорщини. Велика заслуга І.М.Гранчака в тому, що він дав путівки у життя тисячам студентів. Працював із кожним, хто хотів у нього вчитися. Радів успіхам кожного.

Д-р іст. наук, професор *І.М.Мешко* підкреслив, що з І.М.Гранчаком його зв'язувала довготривала дружба. Він згадав, як у 1972 р. в університеті було створено вчену раду філологічного та історичного факультетів. Заступником голови обрали І.М.Гранчака. Пізніше Іван Михайлович був головою спеціалізованої вченої ради історичного факультету. А ще він був офіційним опонентом при захисті докторської дисертації І.М.Мешка «Суспільно-політичний рух і суспільна думка Угорщини періоду кризи і падіння кріпацтва (1790–1848)».

Заступник начальника навчальної частини УжНУ *М.С.Лошак* згадав, що І.М.Гранчак, ставши проректором, очолив науково-методичну раду університету. Іван Михайлович щороку організовував науково-методичні конференції, куди на пленарні засідання часто запрошувались учені з інших вишів. І.М.Гранчак був співавтором видань «Комплексний перспективний план соціального розвитку Ужгородського університету на 1981–1985 роки» (Ужгород, 1981 р.) та «Матеріали комплексної системи управління якістю підготовки спеціалістів (КСУЯПС) УжДУ» (Ужгород, 1983 р.). Виступаючий згадав один епізод, який підтверджує, що Іван Михайлович мав власну думку та обґрунтовано її відстоював.

Д-р іст. наук, професор *В.С.Задорожний* поділився спогадами про те, як Іван Михайлович допомагав йому в період його становлення як викладача й науковця.

Канд. педагог. наук, доцентка кафедри фізичної реабілітації, дочка Івана Михайловича *Маріанна Іванівна Кляп* також поділилася своїми спогадами. Зокрема вона зазначила, що улюбленими предметами батька були математика й історія. Так склалися обставини, що він обрав історичний факультет Ужгородського університету та все свідоме життя присвятив служінню науці. У родині Гранчаків панував справжній культ освіти й науки. Старша дочка Ольга (у заміжжі Лемко) стала доктором медичних наук, професором. Молодша спеціалізується з педагогіки. Як визнала Маріанна Іванівна, не вистачає порад батька. На щастя, жива матуся, Анна Дмитрівна, яка зарадить словом і ділом. Від родини було висловлено вдячність учасникам наукових читань.

Наприкінці виступив декан факультету історії та міжнародних відносин д-р іст. наук, професор, аспірант Івана Михайловича *І.І.Вовканич*. Він зазначив, що професор І.М.Гранчак проявив себе як талановитий науковець, чудовий педагог, адміністратор навчально-виховного життя в Ужгородському університеті. І це засвідчили всі доповідачі. Було вирішено проводити «Гранчаківські читання» кожні два роки.

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «СУЧАСНА УКРАЇНЬСКА ДИПЛОМАТИЧНА СЛУЖБА: ШЛЯХ ТРИВАЛІСТЮ 100 РОКІВ»

Міжнародна наукова конференція «Сучасна українська дипломатична служба: шлях, тривалістю 100 років» відбулася в Києві 28–30 листопада 2017 р. Ця масштабна як за кількістю та географією учасників, так і за якістю наукового доробку подія відкрила низку врочистостей із нагоди відзначення 100-ї річниці української дипломатичної служби.

Організували і провели конференцію Міністерство закордонних справ України, Інститут історії України НАНУ, Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин, Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, Дипломатична академія імені Г.Й.Удовенка при МЗС України. Організаційним центром підготовки наукового заходу стало Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин, очолюване д-ром іст. наук, професором І.Б.Матяш. Партнерами організаторів конференції виступили Державна служба України, Національний музей історії України та музей Української революції 1917–1921 рр., Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського, Національний заповідник «Софія Київська», Національна музична академія України імені П.І.Чайковського, міжнародний проект «Outlook» і журнал «Зовнішні справи». Кількість залучених інституцій свідчила про помітний інтерес громадськості до української дипломатії, її історії та сучасного стану. У роботі конференції взяли участь представники дипломатичного корпусу, акредитованого в Києві.

Захід урочисто відкрився у стінах Дипломатичної академії виступом заступника міністра закордонних справ України *Василя Боднара*, котрий у своєму вітальному слові зазначив: «Сторіччя української дипломатичної служби – не лише важлива віха нашої інституційної історії, але й привід для роздумів про зв'язок засадничих принципів модерної української дипломатії з основами національної дипломатії, закладеними нашими попередниками». Із вітальними словами до присутніх звернулися також й інші високопосадовці, зокрема міністри закордонних справ різних років – *Костянтин Грищенко*, *Володимир Огризко*, *Володимир Хандогій*, директори Інституту історії України НАНУ *Валерій Смолій*, Дипломатичної академії України *Сергій Корсунський*, Національного інституту стратегічних досліджень *Володимир Горбулін*, гендиректор Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв *Павло Кривонос* та ін.

Пленарне засідання продовжилося виступами відомих науковців, котрі зосередили свою увагу на розвитку української дипломатії в усіх її проявах. Проф. *Руслан Пиріг* проаналізував діяльність дипмісії Німеччини в Україні 1918 р., проф. *Ірина Матяш* ознайомила присутніх з ключовими подіями і знаковими посталями української дипломатії 1917–1924 рр., проф. *Владислав Верстюк* зосередив свою увагу на зовнішній політиці України доби Української революції 1917–1921 рр., проф. *Олег Машевський* розкрив проблему визнання та встановлення дипломатичних відносин між країнами Заходу й українськими урядами, а надзвичайний і повноважний посол *Юрій Кочубей* висвітлив особливості роботи української дипломатії в ЮНЕСКО.

Під час пленарного засідання відбулося відкриття виставки архівних документів «Українська дипломатія 1917–1924 рр.: зародження національних традицій»,

присвяченої століттю від часу створення Секретарства справ міжнародних – зовнішньополітичного відомства Української Народної Республіки. Автором концепції виставки стала проф. Ірина Матяш, голова Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин. Тут було репрезентовано документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву міста Києва, Наукової бібліотеки імені О.Ольжича, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, архіву Українського вільного університету в Мюнхені. Деякі документи було надано з приватних колекцій (проф. М.Г.Станчев) та закордонними дипломатичними установами України з зарубіжних архівів (Національний архів Фінляндії, архів МЗС Фінляндії, Дипломатичний архів МЗС Румунії). Виставкові стенди представили законопроект про створення Генерального секретарства міжнародних справ, ноти Генерального секретаріату, Брестський мирний договір, фото очільників зовнішньополітичного відомства, організаційно-розпорядчу документацію посольств УНР, дипломатичні паспорти та багато іншого.

Жваві професійні дискусії навколо проблем, окреслених на пленарному засіданні, відбулися між учасниками конференції під час численних її заходів. Зокрема після закінчення пленарного засідання розпочали роботи тематичні секції. Так, на першій секції, присвяченій інституційній історії дипломатичної та консульської служби, *Георг Дацків* (Тернопіль) окреслив вихід України на міжнародну арену в 1917–1921 рр., зауваживши, що незважаючи на те, що українські дипломатичні місії у цей період перебували у складній ситуації, вступаючи в бій із зовнішньополітичними метрами, проте вони виконували свої завдання із завзяттям. *Віктор Матвієнко* (Київ) торкнувся ідеї витоків зовнішньополітичної стратегії Центральної Ради у 1917 р., зокрема її федералістського та автономістсько-федералістського курсів. Значну увагу привернув виступ *Тетяни Себти* (Київ), котра ознайомила учасників секції з новими фактами у визнанні Аргентиною УНР в екзилі 1921 р., зокрема з листом французькою мовою посла цієї країни у Франції Марсело Торквато де Альвеара президентові української делегації на Паризькій мирній конференції графові Михайлу Тишкевичу від 3 березня 1921 р. Доповідачка зазначила, що попри втрату державної території декрет про визнання УНР незалежною державою був великим успіхом української дипломатії в еміграції. Не менш значущими стали й виступи *Теофіла Рендюка* (Київ) та *Віктора Пилипенка* (Київ), присвячені, відповідно, українсько-румунським дипломатичним відносинам і проблемі українців у Румунії та дипломатичним відносинам між Україною й Фінляндією.

Робота другої секції пройшла під гаслом ролі особистості в історії української дипломатії. Були представлені як українські дипломати, їх життя та діяльність, так й іноземні консули, представники в Україні: Олександр Шультґін (доповідачка *Валентина Пискун*), Сергій Бородаєвський (доповідач *Валерій Власенко*), Ян Токаржевський-Карашевич (доповідач *Віталій Галатир*), Дуглас Дженкінс (доповідачка *Тетяна Клиніна*), Яків Макагон (доповідач *Олег Румянцеv*), Філіп фон Шварценштайн (доповідачка *Людмила Вовчук*) тощо. Ґрунтовну інформативну складову мав виступ *Степана Віднянського* (Київ), котрий проаналізував кожного міністра закордонних справ незалежної України, акцентуючи увагу на їхньому внеску в розбудову незалежної держави в контексті змін зовнішньополітичних концепцій від «багатовекторності» до євроатлантичного та європейського інтеграційного виборів. Велику зацікавленість

серед присутніх викликав виступ *Олександра Тригуба* (Миколаїв), який торкнувся малодослідженого аспекту української історії – діяльності вповноважених Народного комісаріату закордонних справ УСРР в Одесі. Окрему увагу було звернено на особливості взаємодії вповноваженого з іноземними благодійними організаціями (Американська адміністрація допомоги (АРА), «Джойнт», місія Ф.Нансена та ін.) і доведено цілковите нівелювання їх ролі у міжнародних відносинах УСРР. Третю секцію відкрила зачитана доповідь *Іона Варта* (Молдова), в якій було охарактеризовано документи архівів Республіки Молдова в контексті вивчення історії УНР. Румунську тематику продовжив *Ігор Жалоба* (Київ), акцентуючи увагу на українському питанні в донесеннях австрійських послів у Румунії. Натомість *Лілія Білоусова* (Одеса) та *Оксана Ємчук* (Київ) зосередилися, відповідно, на документах держархівів Одеської області та міста Києва як джерел до історії дипломатичної служби.

Активність учасників у веденні дискусій під час пленарного та секційного виступів була обумовлена можливістю ознайомитися з виступами доповідачів до початку конференції, адже матеріали доповідей побачили світ в 11-му та 12-му числах журналу «Зовнішні справи».

Наступні дні конференції, 29 та 30 листопада, пройшли у формі круглих столів і тематичних екскурсій. Зокрема другий день розпочався в медіа-центрі Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв засіданням круглого столу «Історичний досвід та сучасність української дипломатії: чи вчить або чому вчить історія». Велику увагу було приділено досить новому поняттю в дипломатії – культурній дипломатії, з якою присутніх ознайомили Інна Хоменська, Софроніс Іліас Парадісопулос, Наталя Набокова, Алла Атаманенко, Тіна Пересунько, В'ячеслав Ціватий, Володимир Левчук, Борис Синюк. Після кави-брейку та кулуарного спілкування засідання круглого столу продовжилося виступами, присвяченими історіографічному спадку Дмитра Дорошенка (*Алла Киридон*), дипломатичному паспорту УНР (*Катерина Петриченко*), щоденнику Ілька Борщака (*Олександр Кучерук*), досвіду чесько-словацької дипломатичної співпраці (*Віталій Андрейко*), постатям генеральних консулів Сардинського королівства в Одесі тощо. Завершився інформативний у контексті наукового доробку день не менш цікавою культурною програмою – екскурсією до Меморіального музею М.С.Грушевського.

Третій та останній день конференції, 30 листопада, розпочався з відвідування Музею Української революції 1917–1921 рр., яке перейшло в екскурсію до Національного заповідника «Софія Київська». Загалом завершення конференції було не менш насиченим, ніж її початок. У приміщенні Дипломатичної академії, підбиваючи підсумки роботи міжнародного наукового заходу, відбулася презентація вісімнадцятого випуску щорічника «Україна дипломатична», присвяченого 100-річчю української дипломатичної служби. Її відвідали понад 150 осіб, у тому числі представники 43 посольств, акредитованих в Україні, науковці з Болгарії, Румунії, Білорусі та України, дипломати й ветерани дипломатичної служби, представники громадськості. До участі у заході долучився Патріарх Київський і всієї Руси-України *Філарет*, який у своїй промові наголосив, що видання «Україна дипломатична» посіло належне місце в духовному, дипломатичному та соціальному житті суспільства. Виступи учасників конференції та інформація про неї доступні на офіційних веб-сайтах Міністерства закордонних справ України, Інституту історії України НАНУ, Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв, 5-го телеканалу, агенції «Укрінформ» тощо.

ПРО СПІВПРАЦЮ З ПОЛЬСЬКИМ ІНСТИТУТОМ У КИЄВІ

Польський інститут у Києві – одна з 25 подібних інституцій по всьому світу – є установою з дипломатичним статусом. Свою діяльність в Україні він розпочав 1998 р. і займається популяризацією досягнень польської культури, історії й науки, презентацією польської спадщини, налагодженням та розвитком контактів, підтримкою діалогу між Польщею й Україною.

Інститут історії України НАНУ співпрацює з цією установою. Свідченням цього стала Міжнародна наукова конференція «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)», яка відбулася 1–2 червня 2017 р. в Києві та Чернігові.

У листопаді 2017 р. Польський інститут виступив ініціатором зустрічі з керівництвом Інституту історії України НАНУ. Польська сторона запропонувала долучити українських науковців до відзначення в 2018 р. знаменної дати в історії сусідньої країни – 100-річчя відновлення польської державності.

Польський інститут запропонував провести впродовж року низку наукових заходів, присвячених цій події у різних регіонах України. Польські партнери особливо наголошують на важливості долучення до дискусії представників різних наукових інституцій і вишів нашої країни та студентської спільноти. До заходів мають бути залучені Гете-Інститут в Україні, Французький інститут в Україні. Серед можливих українських партнерів було названо академічні Інститут історії України та Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, а також Київський національний університет ім. Т.Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Український католицький університет, Харківський національний університет ім. В.Каразіна.

Основною метою заходів має стати ретельне переосмислення минулого, передусім історії Центрально-Східної Європи першої половини ХХ ст., продовження діалогу українських і польських інтелектуалів, який упродовж років проводився на шпальтах відомих часописів – польської «Культури» та української «Сучасності». Науковці мають довести, що сьогодні історики можуть вести спокійний і врівноважений діалог щодо складних питань спільної історії.

ЮВІЛЕЇ

СВІТЛАНА БАТУРИНА (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Є.СІНКЕВИЧА

У 2018 р. виповнилося 60 років засновникові історичного факультету Херсонського державного університету, керівнику Південного відділення Інституту української археографії і джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, директору Науково-дослідного інституту полоністики Чорноморського національного університету імені Петра Могили, почесному професору Академії імені Яна Длугоша у Ченстохові (Польща) Євгенові Григоровичу Сінкевичу.

Народився майбутній історик 14 січня 1958 р. у с. Микулинці Снятинського району Івано-Франківської області. Після закінчення Рогатинської СШ №1 Івано-Франківської області вирішив стати істориком. Одним із стимулів для обрання фаху стало бажання дослідити обставини життя рідного діда Стригуна Володимира Дмитровича (1912–1941 рр.), репресованого радянськими органами держбезпеки. Перед вступом до університету Євген Григорович попрацював лаборантом у школі, контролером-монтером у РВ «Енергозбут» у м. Рогатин, відслужив у лавах радянської армії. Становлення історика відбувалося на історичному факультеті Харківського державного університету імені О.Горького, одного з провідних університетів України, куди він вступив у 1980 р. Поважна історична школа, ґрунтовні наукова та архівна бази надали поштовху до подальших дослідницьких студій. У той час його наставниками на факультеті були викладачі, представники «харківської історичної школи» С.М.Куделко, Ю.Й.Журавський, І.К.Рибалко, А.Ф.Репринцев. Невдовзі Євген Сінкевич очолив студентське наукове товариство історичного факультету Харківського державного університету. Перша наукова робота була опублікована в 1984 р., коли він був ще студентом 4-го курсу. Ідеться про статтю «К вопросу о влиянии географического фактора на экономическое развитие Харькова в 1861–1900 гг.». Її тематика відповідала загальному дослідницькому контексту кафедри історіографії, джерелознавства та археології – історико-географічні та краєзнавчі студії. У 1984 р. з доповіддю «Одноденні переписи у м. Харкові як історичне джерело» він взяв участь у Всесоюзній науковій конференції, яку проводила кафедра

джерелознавства Московського державного університету імені М.Ломоносова. Схвальні відгуки професорів І.Д.Ковальченка (академік РАН) та А.В.Муравйова остаточно переконали Євгена Григоровича в необхідності зайнятися науковою роботою.

Продовженням дослідницької діяльності був вступ до аспірантури Харківського університету. Тут під керівництвом професора Ю.Й.Журавського була підготовлена дисертація, темою якої обрана біоісторіографічна проблематика: «П.І.Лященко – історик народного господарства СРСР». Захист відбувся в 1990 р.

Із 1985 р. діяльність Є.Г.Сінкевича пов'язана з Херсонським державним педагогічним інститутом (ХДПІ) імені Н.К.Крупської (зараз – Херсонський державний університет (ХДУ)), куди молодий спеціаліст був направлений після закінчення університету. Тут він пройшов шлях від старшого лаборанта кафедри філософії та політичної економії до завідувача кафедри історії України й декана історичного факультету. З ініціативи й активної участі Є.Г.Сінкевича при ХДПІ з 1992 р. було започатковано підготовку вчителів історії, а у 1995 р. він став засновником і деканом історико-правознавчого (а згодом – історичного) факультету.

Створення історичного факультету в Херсонському державному педагогічному інституті було вагомим внеском у розвиток історичної науки в Україні. Це дало можливість об'єднати провідних дослідників з історії України на Херсонщині та залучити науковців з інших міст, професійно готувати вчителів та істориків-дослідників. Наукова школа Є.Г.Сінкевича налічує вісім захищених кандидатських дисертацій. Відкриття кафедри історії України сприяло розвитку краєзнавчих досліджень. З ініціативи Євгена Григоровича було затверджено науково-дослідницьку тему «Проблеми регіональної історії XIX–XX ст.», яка включала в себе дослідження історії Херсона, Херсонської області, розвиток освіти і науки на Херсонщині, життя нацменшин тощо. За організаційну і викладацьку діяльність Є.Г.Сінкевич нагороджений почесними відзнаками «Відмінник освіти України» (1998 р.) і «За наукові та освітні досягнення» (2017 р.). За роки керівництва Є.Г.Сінкевича (1995–2004 рр.) історичний факультет перетворився на один із провідних навчальних підрозділів університету. Завдяки «батьку-декану», як називали його студенти, на факультеті були створені сприятливі умови для навчання та дослідження, організовані й проведені десятки всеукраїнських і міжнародних наукових конференцій, де поряд із провідними істориками брали участь і студенти з усієї України.

Є.Г.Сінкевич проявив себе талановитим організатором науки не лише при створенні історичного факультету, а й при реалізації різноманітних наукових проєктів, здійснених в рамках його діяльності в наукових та громадських організаціях. З 1995 по 2016 р. він був головою Херсонського обласного відділення Національної спілки краєзнавців, керівником Південного відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (з 2003 р. й донині), а також засновником (2008) Миколаївського відділення Інституту історії України НАН України. З 2003 р. Євген Сінкевич є закордонним членом Польського товариства істориків. У 2003–2011 рр. за сумісництвом працював провідним науковим співробітником відділу дослідження та публікації іноземних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. З ініціативи вченого було створено низку провідних часописів та наукових збірок України: «Південний архів», «Чорноморський

літопис», «Історичний архів», де свої дослідження публікували провідні науковці не лише України, але й з-за кордону.

Науковий доробок Є.Г.Сінкевича нараховує понад 200 наукових статей, у тому числі 5 монографій і 2 навчальних посібники. Його дослідницькі інтереси пов'язані з біографістикою, історією народного господарства, регіональною історією та краєзнавством, міжнародними відносинами й польською історіографією. Але домінантою у дослідженнях з кінця 1990-х рр. посідає тематика українсько-польських культурних і наукових зв'язків, розвитку польської історіографії, зокрема діяльність краківської історичної школи другої половини XIX – початку XX ст. Це сприяло налагодженню нових контактів з представниками Ягеллонського університету (Краків), Академії імені Яна Длугоша (Ченстохова), Університету імені Миколая Коперника (Торунь), Південно-Східного наукового інституту (Перемишль) та ін. Внесок ювіляра у вивчення польської історії та історіографії було відзначено обранням Є.Г.Сінкевича почесним професором Академії імені Яна Длугоша (2013 р.). Він неодноразово перебував на наукових стажуваннях у польських університетах, архівних установах, здійснених за підтримки фундації Ю.Мяновського, міністерства освіти і спорту Республіки Польща, Краківського відділення фундації «Польська спільнота», капітули Івана Виговського.

Упродовж 2004–2007 рр. Є.Г.Сінкевич продовжував свої дослідницькі студії в докторантурі Херсонського державного університету, а з 2008 р. став професором кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, де у квітні 2011 р. йому присвоєно вчене звання професора. Тривала робота в польських архівах, наукові стажування дозволили істориком підготувати ґрунтовне дослідження, присвячене проблемам розвитку польської історіографії. У травні 2011 р. Є.Г.Сінкевич захистив докторську дисертацію «Місце краківської історичної школи в польській історіографії другої половини XIX – початку XXI ст.».

Нині ювіляр продовжує плідну наукову та викладацьку, громадську й волонтерську діяльність. Многая літа, Євгене Григоровичу!

НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

25 років ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» / За заг. ред. А.І.Кудряченка; упор.: Т.О.Метельова (кер.), В.В.Солошенко, І.І.Богданович, О.В.Зернецька та ін. – К.: Ін-т всесвітньої історії НАН України, 2017. – 532 с.

Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.: Зб. актових документів / Відп. ред. В.В.Німчук; підгот. до вид. І.П.Чепіга, У.М.Штанденко. – Кн.1. – К.: Наук. думка, 2017. – 520 с. (серія «Пам'ятки української мови»)

Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Мат. міжнар. наук. конф., м. Київ, 24–25 жовтня 2011 р. / Відп. ред. М.Тяглий. – 2-ге вид., доп. – К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2017. – 288 с.

**Байдич В.
В боротьбі за віру: римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х – перша половина 1960-х рр. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2014. – 423 с. (серія «Праці Державного архіву Хмельницької області»)**

**Байдич В.Г., Завальнюк О.М., Комарницький О.Б.
Архівна справа на Хмельниччині: історія та сучасність: (95-річчю створення державних архівних установ на Хмельниччині присвячується). – Вип.17. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. – 392 с. (серія «Праці Державного архіву Хмельницької області»)**

**Безансон А.
Свята Русь / Пер. із фр. Т.Марусика. – К.: Кліо, 2017. – 112 с.**

**Бездрабко В.
Андрій Введенський: історія й історії життя. – К.: Четверта хвиля, 2017. – 336 с.**

Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України: IV Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька. Зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф. м. Київ, 2 листопада 2017 р. / Гол. редкол. А.В.Скорохватова. – К.: Нац. історична б-ка України, 2017. – 246 с.

**Білокінь С.
Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: 1917–1941 рр. – Вид. 2-ге, випр. і допов. – К.: Пенмен, 2017. – 768 с.**

**Брехуненко В.
Війна за свідомість: Російські міфи про Україну та її минуле. – К.: Брехуненко Н.А., 2017. – 280 с.**

Василь Михайлович Хижняков (1842–1917) (Біобібліографічний покажчик) / Упор. і вступ. ст. О.Б.Коваленка, О.Я.Рахна, А.Л.Курданова. – Чернігів: Чернігівська ОУНБ ім. В.Г.Короленка, 2016. – 172 с.

Від інсурекції Костюшка до 1830 р. Поляки на Правобережній Україні: від міфів до фактів / За ред. І.Кривошеї, Н.Моравця. – К.: КНТ, 2017. – 216 с.

Віталій Ханко: біобібліографічний покажчик / Відп. ред. С.Білокінь; упор. Н.Кочерга. – Вип.3. – К.: О.Ханко, 2007. – 220 с. (серія «Джерела до культурологічних студій»)

**Галатир В.В., Лозовий В.С.
Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень – грудень 1918 р.). – Вип.10. – Хмельницький: Мельник А.А., 2015. – 380 с. (серія «Праці Державного архіву Хмельницької області»)**

**Гальчак С.
Поділля в роки Другої світової війни (1939–1945). – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2018. – 656 с.**

**Гауптман М.
Забуті могили / Пер. з пол. А.Шарого. – К.: Фенікс, 2017. – 175 с. (серія «Бібліотека спогадів про Голокост»)**

**Гетманець М.Ф.
Вибрані праці: У 3 т. – Т.1: Історія. – Х.: Майдан, 2017. – 320 с.**

**Гетманець М.Ф.
Вибрані праці: У 3 т. – Т.2: Педагогіка. – Х.: Майдан, 2017. – 328 с.**

**Гетманець М.Ф.
Вибрані праці: У 3 т. – Т.3: Література. – Х.: Майдан, 2017. – 322 с.**

**Гречило А.
Герби та прапори міст і сіл України. – Ч.1. – Л.: Друкарські куншти, 2004. – 120+XLIV с.**

**Гречило А.
Українська територіальна геральдика. – Л.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2010. – 280 с.**

**Грицак Є.
Вибрані українознавчі праці. – Т.3. – Перемишль: Перемиський відділ ОУІ, 2002. – 543 с. (серія «Перемиська бібліотека»)**

Гуржій О.І.

Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 76 с.

Гуржій О., Крижановська О., Реєнт О.
Таємні обличчя масонства. – К.: Арій, 2018. – 208 с. (серія «Таємниці історії»)

Дімент М.

Самотній вигнанець: Щоденник про Свиногий та гетто в Локачах / За ред. Ш.Ягалома. – К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2016. – 200 с. (серія «Бібліотека спогадів про Голокост»)

Документи і матеріали з історії

Організації Українських Націоналістів / Упор.: Ю.Черченко, О.Кучерук. – Т.1: 1927–1930. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2005. – 480 с.

Дунаєвщина в роки Другої світової війни: Зб. док. і мат., присвяч. 70-й річниці Перемоги над нацизмом / Упор.: В.Г.Байдич, О.М.Завальнюк, Ю.В.Олійник та ін. – Вип. 8. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2015. – 320 с. (серія «Праці Державного архіву Хмельницької області»)

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. І.Колесник. – Вип. 9. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 373 с.

Енциклопедія сучасної України / Співгол. редкол.: І.М.Дзюба, А.І.Жуковський. – Т.18: Лт – Малицький. – К.: Лагота, 2017. – 712 с.

«За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи, свідчення / Авт. та упор.: Л.В.Легасова, О.П.Білоус, О.Є.Лисенко; відп. ред. В.М.Сімперович. – К.: Аеростат, 2017. – 324 с.

Згурський В.

Згурські. – Вип. 2. – К., 2014. – 1276 с.

Зернецька О.В.

Глобальна комунікація. – К.: Наук. думка, 2017. – 351 с.

Золоті імена Одеського національного

університету імені І.І.Мечникова (1865–2015): Наук. довідник / Упор.: М.О.Подрезова, В.В.Самодурова. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Одеса: ОНУ, 2016. – 206 с.

Іваненко О.В.

Назви поселень Сумщини: Історико-етимологічний словник / Відп. ред. В.П.Шульгач. – К.: КММ, 2017. – 336 с. (серія «Бібліотека української ономастики»)

Іванчишен В.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку XXI ст.: побутовий та сакральний виміри. – К.: Наук. думка, 2017. – 215 с.

Історія торгівлі, податків та мита:

XI міжнар. наук. конф. (26–27 жовтня 2017 р., м. Дніпро): Тези доповідей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 121 с.

Історія України: науково-допоміжний

бібліографічний покажчик за 2015 рік / Упор.: Н.Вошецька, О.Литвин, Т.Прилішко, Д.Стегній, К.Таранюк-Русанівський. – К.: Нац. іст. б-ка України, 2017. – 656 с.

Історія України: науково-допоміжний

бібліографічний покажчик за 2016 рік / Упор.: Н.Вошецька, О.Литвин, Т.Прилішко та ін. – К.: Вінніченко, 2017. – 644 с.

Книжкові знаки європейських бібліофілів у колекціях університетської бібліотеки:

Альбом-каталог / Упор.: О.В.Полевщикова, М.В.Алексеевко, Г.В.Великодна. – Одеса: Астропринт, 2017. – 163 с.

Кобиланський А., Чернецький Є.

Родові герби шляхти: Довідник. – Біла Церква: О.Пшонківський, 2014. – 224 с.

Комарницький О.Б.

Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр. / Наук. ред. О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Рута, 2017. – 984 с.

Кононенко В.

Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. / Відп. ред. Т.Чухліб. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 305 с.

Константинопольський патріархат в

історії України: минуле, сучасне, майбутнє: Зб. доповідей міжнар. наук.-практ. конф. / За заг. ред. О.Сагана. – К.: Київське Богоявленське Старошіїнське братство, 2017. – 152 с.

Корновенко С.В., Герасименко О.В.

Селянин-бунтар: Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. – Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. – 204 с.

Котляр Н.Ф.

Княжеская служба в Киевской Руси. – Санкт-Петербург: Наука, 2017. – 242 с.

Котляр Н.Ф.

Удельная раздробленность Руси. – Санкт-Петербург: Наука, 2017. – 381 с. (серія «Бібліотека всемирной истории»)

Коца Р.О.

Формування префіксальної та конфіксальної систем прикметника української мови (XI–XX ст.) / Наук. ред. В.В.Німчук. – К.: Наук. думка, 2017. – 279 с.

Країни світу і Україна: Енциклопедія /

Гол. редкол. А.І.Кудряченко; наук. ред. 1-го т. А.Г.Бульвінський. – Т.1: Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа. – К.: Фенікс, 2017. – 564 с.

Куромія Г.

Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агеев. – К.: Вид. Соломії Павличко «Основи», 2002. – 512 с.

Лавринчук В., Байдич О., Триндюк Л.

Теофіпольщина в особистостях. – Вип.15. – Тернопіль: Терно-граф, 2014. – 240 с. (серія «Праці Державного архіву Хмельницької області»)

Левкун Я.

Іван Борковський – славетне ім'я в історії Чехії та України. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2016. – 200 с.

Леник В.

Українська організована молодь: (молодечі організації від початків до 1914 р.). – Т.1. – Мюнхен; Л.: Фенікс Лтд., 1994. – 181 с. (серія «Магістерські праці УВУ»)

Листи до Олеса Гончара: У 2 кн. / Упор. М.Степаненко. – Кн.1 (1946–1982). – К.: Сакцент Плюс, 2016. – 736 с.

Листи до Олеса Гончара: У 2 кн. / Упор. М.Степаненко. – Кн.2 (1982–1995). – К.: Сакцент Плюс, 2016. – 736 с.

Литвин В.М.

Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: Наук. думка, 2014. – 455 с.

Любовець О.М.

Українські партії революційної доби 1917–1920 років: Нариси та програмні документи. – К.: Парламентське вид-во, 2012. – 612 с.

Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) / За заг. ред. А.Б.Авакова; авт. кол.: М.Г.Вербенський, О.Н.Ярмиш, В.О.Криволапчук та ін. – Т.VI: Міністерство внутрішніх справ Української РСР у період загострення кризи радянської системи і перебудови (9 грудня 1968 р. – 23 серпня 1991 р.). – К.: Лопатина О.О., 2017. – 972 с.

Мазурок О.

Володимир і Георгій Вернадські про Угорську Русь. – Ужгород: Мистецька Лінія, 2009. – 160 с.

Мартинюк М.

Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): Матеріали до бібліографії / Відп. ред. Н.В.Антонюк; упор.: Н.В.Антонюк, В.І.Парубій, Л.В.Сніцарчук. – Л., 1998. – 298 с.

Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.) / Упор.: В.Г.Байдич, О.М.Завальнюк, Ю.В.Олійник та ін. –

Вип.11. – Хмельницький: Мельник А.А., 2015. – 454 с. (серія «Праці Державного архіву Хмельницької області»)

Мир ГУЛАГа и спецпоселений:

рассказывают свидетели из Центральной и Восточной Европы / Под рук. А.Блюма, М.Кравери, В.Нивлон. – Москва: РОССПЭН, 2016. – 192 с. (серія «История сталинизма»)

Наукові записки / Гол. ред.

О.О.Рафальський. – Вип.1(87). – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. – 332 с.

Наукові записки / Гол. ред.

О.О.Рафальський. – Вип.2(88). – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. – 368 с.

Нікітенко К.

Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії. – Л.: Левада, 2017. – 604 с.

Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. /

Гол. ред. О.В.Стяжкіна. – Кн.26. – Вінниця: ДонНУ ім. В.Стуса, 2017. – 202 с.

Огієнко І.

Дискурсивні слова турецького походження в текстах сучасних болгарських мас-медіа. – К.: Наук. думка, 2017. – 256 с.

Олійник Ю.В., Завальнюк О.М.

Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 320 с.

Олександр Шулгин в українському

державотворенні та міжнародній політиці / Упор. В.Піскун. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2016. – 432 с.

Організація діловодства та архівного

зберігання документів у Національній академії наук України: Зб. нормат. та метод. док. / Авт. та упор. Л.М.Яременко (кер.); голов. ред. В.І.Попик. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2017. – 312 с.

Пасічник Л.В.

Ювелірне мистецтво України ХХ–ХХІ століть. – К.: Наук. думка, 2017. – 304 с.

Переслідування та вбивства ромів на

теренах України у часи Другої світової війни: Зб. док., мат. та спогадів / Авт.-упор. М.Тяглий. – 2-ге вид. – К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2017. – 158 с.

Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Української революції (1919–1921)

і повстанського руху під проводом Я.Гальчевського (1921–1924) / Упор.: В.Г.Байдич, О.М.Завальнюк, Ю.В.Олійник та ін. – Вип.12. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2015. – 536 с. (серія «Праці Державного архіву Хмельницької області»)

Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів / За ред. І.Кривошеї, Н.Моравця. – Вид. 2-ге. – К.: КНТ, 2017. – 187 с.

Посилення політичних репресій проти мешканців Закарпаття на завершальному етапі його радянізації: 1947–1953 рр.: Зб. архівних док. і мат. / Упор. О.М.Корсун. – Ужгород: Карпати, 2016. – 744 с.

Прокопчук В. Дунаєвський районний архів. – Вип.9. – Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. – 200 с. (серія «Праці Державного архіву Хмельницької області»)

Рахно О. Голови Чернігівської губернської земської управи: Біобібліограф. довідник / Відп. ред. О.Б.Коваленко. – Чернігів: Десна Поліграф, 2013. – 240 с.

Реабілітовані історією: Рівненська область / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Кн.7. – Рівне: ДМ, 2017. – 680 с.

Реабілітовані історією: Чернігівська область / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Кн.6. – Чернігів: Лозовий В.М., 2016. – 684 с.

Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Мат. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / Гол. редкол. В.А.Смолій; упор.: В.Верстюк, В.Скальський, Г.Басара-Тилішак, В.Бойко. – К.; Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. – 528 с. (серія «100 років боротьби: Українська революція 1917–1921»)

Реєстри Полтавського полку 1654 / Упор.: О.Алфьоров, О.Монькін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 266 с.

Робота бібліотек наукових установ Національної академії наук України в 2015 році: Інформаційно-аналітичний огляд / Відп. ред.: Г.І.Солоїденко, Н.В.Стрішенець; авт.: Г.І.Солоїденко, О.В.Полякова, О.Л.Сокур та ін. – Вип.21. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2016. – 272 с.

Робота бібліотек наукових установ Національної академії наук України в 2016 році: Інформаційно-аналітичний огляд / Відп. ред.: О.С.Онищенко, Г.І.Солоїденко; авт.: Г.І.Солоїденко, О.В.Полякова, О.Л.Сокур та ін. – Вип.22. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2017. – 244 с.

Романцов О. Становлення інституту військових губернаторів на теренах Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / Наук. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 268 с.

Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. / Отв. ред. Б.Н.Флоря. – Москва: Гуманитарий, 2007. – 580 с.

Саук В. Ірпінська битва 1323 року: Історичне дослідження. – Біла Церква: Пшонківський О.В., 2017. – 124 с.

Світло в темряві: Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс / Пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: Спринт-Сервіс, 2017. – 120 с. (серія «Бібліотека спогадів про Голокост»)

Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. О.Б.Коваленко. – Вип.18. – Чернігів: Чернігівський іст. музей ім. В.В.Тарновського, 2017. – 224 с.

Солдатенко В.Ф. Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917–1920 рр.: До 100-річчя Української революції 1917–1920 років. – К.: Наук. думка, 2017. – 748 с.

Соціум. Документи. Комунікація: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.П.Коцур. – Вип.4. – Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди, 2017. – 206 с. (серія «Історичні науки»)

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Гол. ред. ради В.А.Смолій; відп. ред. Г.В.Боряк; упор. І.В.Матяш. – Ч.28: Дипломатичні архіви: поняття, інституційна історія, інформаційний потенціал. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 296 с.

Ставнича О. Література – міф – суспільство: концептуалізація соціального міфу у прозі 1990–2000-х років / Наук. ред. Л.Б.Тарнашинська. – К.: Наук. думка, 2017. – 376 с.

Україна: контекст світових подій: Аналітичні записки ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України» (2014–2017 рр.) / За заг. ред. А.І.Кудряченко; редкол.: Т.О.Метельова, В.В.Солошенко. – К.: Ін-т всевітньої історії НАН України, 2017. – 556 с.

Україна в етнокультурному вимірі століть: Зб. наук. пр.: матеріали на допомогу викладачам, вчителям, студентам й учням вузів і шкіл / Відп. ред. О.О.Рафальський. – Вип.7: Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності й відродження державності (1917–2017 рр.): До 100-річчя УНР. – К.: НІУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. – 402 с.

Українська літературна критика

XX століття: Антологія у 2-х т. – Т.2, кн.2: Літературні дискусії другої половини XX століття. – К.: Наук. думка, 2017. – 632 с.

Українське суспільство і

пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти: Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту / Редкол.: А.Подольський, С.Осіпчук. – К.: КВІЦ, 2018. – 108 с.

Хамітов Н.В.**Філософська антропологія:**

актуальні проблеми: Від теоретичного до практичного повороту. – К.: КНТ, 2017. – 394 с.

Чайківський Б.

«Фама»: Рекламна фірма Романа Шухевича. – Л.: Мс, 2005. – 104 с.

Черніков І.

З пережитого. – К.: Акме-груп, 2017. – 108 с.

Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku / Red. M.Kamler. – Т.1: А–N. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1981. – 584 s.

Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku. – Т.2: О–Z. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1981. – 630 s.

Ukraina Lithuanica: Студії з історії Великого князівства Литовського / Гол. ред. М.Котляр. – Т.IV: На пошану Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 85-річчя. – К.: Кам'янець-Подільський: Ін-т історії України НАН України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2017. – 294 с.

Wokół spraw trudnych, bolesnych i zapomnianych: Studia i szkice / Pod red. E.Kowalczyk, L.Ladoruckiej, W.Marciniaka. – Łódź: Instytut Pamięci Narodowej, 2014. – 1024 s.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

MYKHAYLOVSKIY V.M. Possessions of "Three Tatar Tsars" and Conception of a "Triple Podillia" in the Battle of Grunewald	4
RUSYNA O. Radziwills and Ukraine: Socio-Cultural Aspects of Relations (17th – Mid-18th Century)	18
THOMAS PRYMAK (<i>Toronto, Canada</i>). Voltaire On Mazepa And Early 18th Century Ukraine	46
MATIASH I. Activity of the Extraordinary Diplomatic Mission of UPR in Caucasus (1919–1921)	73
BYKOVA T. Crimean Tatar Aspect of the Kremlin's National Policy in Crimean ASSR (1921–1928)	98
YEREMIEIEVA K. (<i>Kharkiv</i>). "Pepper And Pepper Some More!": Mission of the Activity of the Soviet Satirical Publications (For Example of Magazine "Perets")	126

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

YAREMENKO V. (<i>Khmel'nyts'kyi</i>). Taras Shevchenko and Lithuanian-Ruthenian Period of the History of Ukraine	141
MAVRIN O. To the Question of the Formation of Theoretical Principles of Archeography in the Ukrainian SSR in the Post-War Period	159

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

ALEKSANDRA EFIMENKO. Letters From Farmstead. About the Ukrainian History (To the 170th Anniversary of O.Yefymenko and the 100th Anniversary of the First Publication of Her Post) (<i>introductory article by O.Yas'</i>)	174
---	-----

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Applebaum A. Red Famine: Stalin's War on Ukraine (<i>S.Kul'chyts'kyi</i>)	184
Buhlai N. "Age of Kwaśniewski" in the Foreign Policy of the Republic of Poland (1995–2005) (<i>A.Martynov, H.Kharlan</i>)	205
Historian and Power (<i>V.Ivanenko, Dnipro; V.Kryvoshein, Dnipro</i>)	210
Tkachenko V. Ukraine: Quo Vadis – Where Are We Going (<i>S.Padalka</i>)	215

CHRONICLES

LYTVYN M. (<i>L'viv</i>), KUZ' T. (<i>L'viv</i>), KHAKHULA L. (<i>L'viv</i>). International Scientific Conference "Ukrainian Revolution of 1917–1921: Historical Experience and State Tradition"	220
VIDNIANS'KYI S. (<i>Kyiv</i>), OLASHYN M. (<i>Uzhhorod</i>). Scientific Readings in the Uzhhorod National University Dedicated to the 90th Anniversary of the Birth of Professor Ivan Mykhailovych Hrančak (1927–2000)	223
KLYNINA T. International Scientific Conference "Modern Ukrainian Diplomatic Service: a Way of 100 Years"	228
ANTYPOVA O. About Cooperation with the Polish Institute in Kyiv	231

ANNIVERSARIES

BATURINA S. To the 60th Anniversary of the Doctor of Historical Sciences, Professor E. Sinkevych	232
--	-----

Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	235
---	-----